

ČESKO-SLOVENSKÁ HISTORICKÁ ROČENKA 2016

VEDA
vydavateľstvo
Slovenskej akadémie vied

**PODKARPATSKÁ RUS
A ETNOIDENTIFIKAČNÉ PROCESY
NA JEJ ÚZEMÍ
V PRVEJ POLOVICI 20. STOROČIA**

Eds. Peter Švorc, Vladimír Goněc

**UMENIE VO VOJNE – VOJNA V UMENÍ
(Pamäť 1. svetovej vojny v literatúre a umení)**

Eds. Roman Holec, Vladimír Goněc

VEDA
vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied
Bratislava 2017

Medzinárodná vedecká rada edičnej série
Česko-slovenská historická ročenka

Spolupredsedia:

Roman Holec

Jan Rychlík

Členovia:

Miloslav Čaplovič

Vojtech Čelko

Viliam Čičaj

Zdeněk Doskočil

Vladimír Goněc

Ivan Kamenec

Dušan Kováč

Robert Kvaček

Jan Mervart

Jan Němeček

Richard Pavlovič

Jaroslav Pažout

Miroslav Pekník

Vilém Prečan

Peter Švorc

© Doc. PhDr. Vladimír Goněc, DrSc. (editor), 2017

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2017

ISBN 978-80-224-1636-8

**ČESKO-SLOVENSKÁ
HISTORICKÁ
ROČENKA
2016**

BRATISLAVA 2017

Česko-slovenská historická ročenka 2016

Vydáva Ústav politických vied SAV v spolupráci
s Česko-slovenskou/Slovensko-českou komisiou historikov
vo VEDE, vydavateľstve SAV

Recenzenti:

PhDr. Dušan Kováč, DrSc.

PhDr. Jan Mervart, PhD.

Tento zväzok vychádza vďaka finančnej podpore
podpredsedu AV ČR a Úradu SAV.

OBSAH – CONTENTS – INHALT

ROBERTU KVAČKOVI K JUBILEU

Robert Kvaček (už) osemdesiatšesťročný (Ivan Kamenec) 11

PODKARPATSKÁ RUS A ETNOIDENTIFIKAČNÉ PROCESY NA JEJ ÚZEMÍ V PRVEJ POLOVICI 20. STOROČIA

Stanislav Konečný

Slováci a Rusíni a vplyv ich vzájomnej koexistencie
na etnoidentifikačný proces rusínskeho obyvateľstva 15

Csilla Fedinec

Maďari a Rusíni na Podkarpatskej Rusi a dosah ich vzájomnej
koexistencie na etnoidentifikačný proces rusínskeho obyvateľstva 45

Peter Švorc

Židia a Rusíni na Podkarpatskej Rusi a dosah ich vzájomnej
koexistencie na etnoidentifikačný proces rusínskeho obyvateľstva 59

Peter Borza

Gréckokatolícka cirkev a jej vplyv na etnoidentifikačný proces
rusínskeho obyvateľstva 71

Ľubica Harbuľová – Ihor Lichtej

Miesto emigrantov z Ruska a Haliče v etnoidentifikačných procesoch
na Podkarpatskej Rusi v medzivojnovom období 79

Jan Rychlík, Magdaléna Rychlíková

Připojení Podkarpatské Rusi k Československu a etnoidentifikační proces
rusínskeho obyvateľstva 95

Jan Němeček

Podkarpatská Rus/Karpatská Ukrajina/Zakarpatsko na konci
druhej svetovej války a události, ktoré formovaly etnoidentifikační
procesy rusínskeho obyvateľstva 117

Waclaw Wierzbieniec

Stosunek II Rzeczypospolitej do kwestii Rusi Zakarpackiej
w polskiej historiografii – na przykładzie wybranych opracowań 135

**UMENIE VO VOJNE – VOJNA V UMENÍ
(Pamäť 1. svetovej vojny v literatúre a umení)****Vladimír Petřík (Bratislava)**

Slovenská literatúra a prvá svetová vojna 145

Lenka Szentesiová

Pamäti na vojnu – vojna v pamätiach (slovenskí legionári) 151

Roman Holec

Pamäti na vojnu – vojna v pamätiach (slovenský príklad) 167

Olga Uhrová

První světová válka a české moderní umění 189

Katarína Bajcurová

Umelci vo vojne – vojna v umení (príklad Slovenska) 195

Anna Habánová

Odporná válka v obraze. K recepci obrazu války ve výtvarném umění
německy hovořících výtvarníků z Čech, Moravy a Slezska 203

Juraj Babják

Pamätníky padlým v 1. svetovej vojne v českých krajinách
a na Slovensku 211

ROBERTU KVAČKOVI
K JUBILEU

ROBERT KVAČEK (UŽ) OSEMDESIATŠESTROČNÝ

Problémy, ktoré zdržali vydanie nového zväzku *Česko-slovenskej historickej ročenky*, zapríčinili, že naša gratulácia k 85. narodeninám kolegu Roberta Kvačka (nar. 5. júla 1932) sa oneskorila a nášmu kolegovi môžeme trochu oneskorene blahopriať už „iba“ k neokružnému jubileu – 86 rokov. Zákony postupujúceho veku sú síce chladne neúprosne, no v prípade Roberta Kvačka akoby neplatili. Kto sleduje z odborného, ale aj širšieho čitateľského či poslucháčskeho záujmu Kvačkovu neuveriteľne bohatú publikačnú, pedagogickú, popularizačnú, resp. vedecko-organizačnú činnosť za ostatných dvadsať rokov, musí chtiac-nechtiac obdivovať a v dobrom zmysle slova závidieť jeho neutíchajúcu pracovnú výkonnosť, nevyčerpatelnú energiu, invenciu, nápadité vedecké podnety a odbornú angažovanosť vôbec. Jej produkty tvoria – a som presvedčený, že ešte dlho budú tvoriť – jednu z dôležitých súčastí súčasnej českej historiografie, pričom priamo alebo nepriamo ovplyvňujú aj slovenské dejepisectvo, resp. mnohých jeho autorov, ku ktorým sa prihlasujem aj ja. (Neskromne dúfam, že to jubilanta aspoň trochu poteší.) Vyššie spomínané konštatovanie možno odvodiť okrem iného tiež od jubilarovej činnosti v Česko-slovenskej/Slovensko-českej komisii historikov, pri zrode ktorej v roku 1994 stál a bol vždy jej aktívnym členom, prinášajúcim do jej činnosti nielen tvorivé impulzy, ale v rámci jej kolektívu pričiňujúcim sa o nadštandardné kolegiálne a neformálne priateľské vzťahy. Obdivoval som v jeho konaní jemnú iróniu i sebaíroniu a pri výskume historických udalostí zmes skepsy a optimizmu. Asi by sme v doterajších devätnástich zväzkoch *Česko-slovenskej historickej ročenky* ťažko hľadali jedno číslo, v ktorom by sa nenachádzalo Kvačkovu meno ako člena redakčnej rady, autora štúdií, článkov, recenzií a pod. S jeho menom sú nerozlučne spojené pravidelné zasadnutia komisie, takzvané Liberecké dni českých a slovenských historikov, alebo iné podujatia, na ktorých sa Česko-slovenská komisia historikov priamo alebo nepriamo podieľa. A ešte treba vari spomenúť jednu dôležitú, priam nenahraditeľnú stránku činnosti profesora Kvačka v rámci komisie: Pri hľadaní príležitostných referentov, resp. spolupracovníkov na vedecké podujatia komisie medzi českými historikmi nám vedel vždy poradiť potenciálne ochotného a kvalitného partnera. Veď za svojej viac ako 60-ročnej pedagogickej činnosti na Univerzite Karlovej, ale aj na iných českých univerzitách vychoval desiatky (alebo stovky?) historikov, ktorí ako pracovníci vo vedeckých ústavoch, na vysokých školách, v múzeách a archívoch tvoria v súčasnosti asi najpočetnejšiu a najplodnejšiu skupinu aktívnej českej historickej obce. Možno konštatovať, že Robert Kvaček akoby nadväzoval

na u nás pomaly zanikajúcu tradíciu, keď významní historici – pedagógovia svojím odborným i ľudským vplyvom vytvárali okolo seba akúsi neformálnu školu, z ktorej vychádzali ďalší vynikajúci historici.

Prirodzene, tento príležitostný článok si nerobí, a ani si nemôže robiť, nárok na čo len stručný opis bohatej, po odbornej, tematicky širokej, dlhoročnej pedagogickej, organizačnej či popularizačnej práci profesora Kvačka. Som presvedčený, že jeho osoba sa skôr-neskôr stane predmetom samostatnej odbornej monografie, ktorá sa bude týkať nielen jeho postavy, ale v súvislosti s ním aj problémov vývoja modernej českej, čiastočne i slovenskej historiografie vo všeobecnosti. Postava Roberta Kvačka je zaujímavá jednak z pohľadu jeho profesionálnej činnosti, jednak približuje ľudské peripetie mnohých českých a slovenských historikov, resp. intelektuálov vôbec a ich občianskych postojov od druhej polovice minulého storočia po súčasnosť. Na záver si dovoľím v mene členov Česko-slovenskej komisie historikov i v mene širokého okruhu kolegov a priateľov zapriať jubilantovi, aby mu jeho obdivuhodná energia vydržala aj v budúcich rokoch, nech nám ešte dlho svojou prácou a ľudskými postojmi prináša nové poznanie, nech pre nás objavuje zaujímavé dejinné súvislosti, nech nás v tom najlepšom zmysle slova svojou invenciou znepokojuje a vedie k premýšľaniu o našich moderných dejinách a o úlohe historika pri ich interpretovaní. A – v neposlednom rade – nech sa ešte dlho môžeme tešiť z estetického a intelektuálneho zážitku pri čítaní jeho textov. Neskromne vyslovujem toto pranie aj vo svojom mene, lebo som Robertovi Kvačkovi za mnohé veci povďačný – ako jeho kolega a priateľ.

Ivan Kamenec

PODKARPATSKÁ RUS
A ETNOIDENTIFIKAČNÉ PROCESY
NA JEJ ÚZEMÍ V PRVEJ POLOVICI
20. STOROČIA

Eds.: Peter Švorc, Vladimír Goněc

Predkladaná kolektívna monografia bola pripravená pod koordináciou Slovensko-českej/Česko-slovenskej komisie historikov na základe workshopu – konfrontácie spoluautorov pri príležitosti rovnomennej konferencie, ktorú usporiadali v Prešove dňa 13. apríla 2016 Inštitút histórie Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity, Slovensko-česká/Česko-slovenská komisia historikov, Historická spoločnosť kráľovského mesta Prešov, Slovenská historická spoločnosť pri SAV, Historický ústav SAV v Bratislave a Štátny archív v Košiciach.

SLOVÁCI A RUSÍNI A VPLYV ICH KOEXISTENCIE NA ETNOIDENTIFIKAČNÝ PROCES RUSÍNSKEHO OBYVATEĽSTVA

STANISLAV KONEČNÝ

Dôležitým charakteristickým znakom juhokarpatských Rusínov, ako bolo nazvané obyvateľstvo horného Potisia v dokumentoch versailleskej konferencie v roku 1919, bola značná zložitosť procesu ich národnej identifikácie, ktorý prebieha už viac ako dvesto rokov. Bol a zostáva determinovaný viacerými externými aj internými faktormi, ku ktorým spravidla zaraďujeme izolujúce prvky geografického prostredia, komplikovaný demografický vývoj a najmä nežičlivé historické podmienky a geopolitické okolnosti. Tie generovali aj marginálne postavenie ich sídelného územia podmieňujúce ekonomické a sociálne zaostávanie i celkovú problémovosť spojenú vtedy s nižšou úrovňou politického a kultúrneho života. Pod vplyvom národnostnej situácie, ako aj náboženských pomerov v regióne vytváralo sa preto u Rusínov od druhej polovice 18. storočia len vedomie konfesiónálne definovanej spolupatričnosti, ktorá až postupne mohla nadobúdať tiež etnické dimenzie.¹

Koncept nábožensko-cirkevného spoločenstva východného variantu kresťanstva, ktorý bol v rusínskej pospolitosti symbolizovaný cirkevnoslovanským jazykom, sa preto zachoval v národnej ideológii Rusínov aj v začiatkoch národného hnutia. Odrazil sa i v prácach prvých historikov – D. Babiloviča, J. Baziloviča a M. Lučkaja, ktorí dejiny Rusínov v podstate priamo stotožňovali s históriou gréckokatolíckej cirkvi v Uhorsku. Toto prepojenie gréckokatolíckej cirkvi a rusínskeho etnika sa ešte prehĺbilo koncom 18. a začiatkom 19. storočia počas episkopátu A. Bačinského, ktorý veľmi výrazne prispel k rozvoju vzdelania i kultúry Rusínov a ku kultivácii cirkevného života, a to posilnením nezávislosti mukačevskej eparchie a širším využívaním cirkevnoslovanského jazyka.²

Na druhej strane je potrebné priznať, že úsilie A. Bačinského ani ďalších vzdelancov, ako boli J. Pastelij, I. Kutka či A. Kocak, nevedlo k vzniku národnej identity uhorských Rusínov. Boli viac zahľadení do cirkevnej problematiky, hoci jej riešenie prinášalo osoh tiež Rusínom a ich kultúre. Rusínske národné obrodenie síce posilnilo v radoch inteligencie národné idey rozširovaním všeslovanského a rusofilského hnutia, a to hlavne vďaka aktivitám národných buditeľov

¹ HARAKSIM, Ľudovít: *K sociálnym a kultúrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1867*. Bratislava 1961, s. 72.

² HARAKSIM, Ľudovít: „Zlatý vek“ biskupa A. Bačinského a obrodenské obdobie A. Duchnoviča – dve epochy dejín Rusínov. In: DORUĽA, Ján (ed.): *Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodovania po súčasnosť*. Bratislava 2000, s. 16 – 17.

v druhej polovici 19. storočia, ale etnická identita Rusínov sa v tomto období ešte viac zahmlievala a nevyriešila sa ani aktuálna otázka ich spisovného jazyka, aj keď bola často v popredí vtedajších diskusií. Už v tom čase sa však očividne začal prejavovať i jeden z mála pozitívnych činiteľov národnej identifikácie Rusínov, a to boli ich kontakty, ako aj susedstvo so slovenským etnikom.

Stalo sa tak najmä preto, že teritória, na ktorých Slováci a Rusíni na východe Uhorska už niekoľko storočí žili, bezprostredne susedili, a to takmer v totožnom provinčnom postavení i s viacerými analogickými problémami. Medzi územím horného Potisia a východnou časťou dnešného Slovenska neexistovali vážnejšie prírodné ani administratívne prekážky, ba Rusíni, ale sčasti aj Slováci, fakticky žili v oboch týchto regiónoch, a to so zanedbateľnou jazykovou bariérou. Navyše Slováci a Rusíni predstavovali slovanské etnické spoločenstvá, ktoré sa v podmienkach monarchie nachádzali v podobnom postavení, bez uznania ich štátotvornosti, hoci pozícia Rusínov bola vzhľadom na početnosť obyvateľstva, nižšiu intenzitu národného vedomia a nejednotnosť inteligencie ešte o niečo zložitejšia.³

Náboženstvo, ktoré v takýchto prípadoch zvyčajne zohráva etnodiferencujúcu úlohu, v tomto smere fungovalo len relatívne krátky čas, a to do 17. storočia. Východný obrad mal totiž v tejto časti krajiny už určité tradície a po uzavretí Únie sa ešte ľahšie rozšíril aj medzi etnicky slovenské obyvateľstvo. Rusíni a Slováci v tejto oblasti sa tak po roku 1646 do istej miery dostali do jednej cirkevno-správnej jednotky, ktorou sa stala mukačevská eparchia, a situácia sa príliš nezmenila ani po vzniku Prešovskej gréckokatolíckej eparchie začiatkom 19. storočia. Spoločensko-právne a konfesiónálne zbližovanie Rusínov a Slovákov urýchlilo i uzatváranie manželských zväzkov, ktoré zvyčajne odstraňujú aj zvyšky vzájomnej nedôvery.

Druhou záležitosťou je, v akých intenciách a do akej miery mohol slovenský živel byť nápomocný pri formovaní národnej identity rusínskeho etnika v Uhorsku a po jeho rozpade i v Československu. Možno konštatovať, že sa tak stávalo predovšetkým pri vytváraní prvých koncepcií dejín Rusínov v Uhorsku a v karpatskom priestore, pri formulovaní ich národnej ideológie, pri koncipovaní politických a kultúrnych požiadaviek rusínskeho obyvateľstva a v boji za ich presadenie alebo praktickú realizáciu. V tejto súvislosti je však zároveň nutné uviesť, že spravidla nešlo o jednostranný vzťah, že niektoré aspekty rusínskeho národného hnutia spätne ovplyvňovali alebo aspoň inšpirovali aj slovenskú národnú politiku, resp. jej formy alebo konkrétne modalitty.

Odpoveďou na prípadnú otázku, akým spôsobom sa to v podstate dialo, by mohlo byť konštatovanie, že pôsobenie s naznačeným dosahom sa odohrávalo v troch rovinách. Vo veľkej miere išlo o vplyv slovenského spoločenského

³ ŠVORC, Peter: Slováci a Rusíni v medzivojnovom Československu. In: *Історичний часопис з богемістики і словакістики*, 2, 2012, [Словаки й українці крізь сусідства (ed. Лихтей, І. М.). Ужгород], s. 129.

a kultúrneho prostredia, ale rovnako aj o pôsobenie inštitúcií a organizácií politického a národno-kultúrneho života, ako aj o vplyv a prácu niektorých osobností slovenskej vedy, kultúry, no i politiky. Prirodzene, tieto metódy v praxi mohli mať len zriedka priamy charakter, omnoho častejšie bývali – niekedy dokonca aj viacnásobne – sprostredkované relatívne širokým spektrom iných činiteľov polydeterminácie.

Hoci prejavy kontaktu v prvej rovine siahajú až do obdobia stredoveku a pohybu ľudí v rámci kolonizácie, ktorý zohral istú úlohu pri etnodiferenciácii východoslovenského etnika v Karpatoch, z nášho hľadiska je potrebné zdôrazniť vplyv slovenského prostredia na značnú časť rusínskej inteligencie. Pravdepodobne nie je náhoda, že mnohé osobnosti z jej radov, ktoré pôsobili v priebehu 18. storočia na významných postoch v cirkevných štruktúrach aj na úseku vzdelávania, pochádzali zo Slovenska alebo na území Slovenska študovali. Patrili k nim tiež tzv. spišskí biskupi (J. J. Hodermarský, S. Š. Olšavský, J. G. Blažovský, M. M. Olšavský, J. Bradač), biskup A. Bačinský, vikári M. Bradač, I. Čurhovič, viacerí historici (D. Babilovič, A. Baluďanský, J. Bazilovič, M. Lučkaj), lingvisti I. Fogoraši-Berežanin, A. Kocak, nehovoriac už ani o národných buditeľoch, akými boli A. I. Dobrjanskij, A. V. Duchnovič, A. I. Pavlovič, J. I. Stavrovskij-Poprado a A. F. Kralickij.⁴ Je len prirodzené, že ich pôsobenie bolo vzájomné a často sa odrážalo v literárnych vzťahoch.⁵ Osobitne štúdium na jezuitskom kolégiu v Trnave, ako aj v Košiciach, ale tiež na univerzite *Pazmaneum* v Trnave (1623 – 1777), teda v slovenskom prostredí a v buditeľskej a všeslovanstvom zapálenej atmosfére, priviedlo rusínskych študentov k istému národnému povedomiu a získalo ich tiež pre idey humanizmu, vzdelania a kultúry prenikajúce do monarchie zo západnej Európy.⁶

V rámci druhej, teda inštitucionálnej roviny pomoc národnej identifikácii Rusínov zo slovenskej strany siaha až do revolučných rokov 1848 – 1849. Keďže uhorskí Rusíni nemali zastúpenie na Slovanskom zjazde v Prahe, z poverenia vedenia zjazdu ich zastupovala práve slovenská delegácia. *Žiadosti Slovákov a Rusínov uhorských* preto predložil J. M. Hurban na zasadnutí česko-slovenskej sekcie 7. júna 1848. Dožadoval sa najmä uznania slovenského a rusínskeho národa aj ich postavenia v Uhorsku podľa princípu národnostnej rovnoprávnosti. Mala to zaručovať existencia národných snemov s vymedzenou kompetenciou v jazykovej, školskej, kultúrnej a náboženskej oblasti.⁷ Tento politický program okrem iného inšpiroval A. Dobrjanského pri formulovaní memoranda *Памятник*

⁴ Pozri k tomu POP, Ivan: *Podkarpatská Rus: osobnosti její historie, vědy a kultury*. Praha 2008, 311 s.

⁵ LAZAR, Ervín: K slovensko-ukrajinským literárnym vzťahom v XX. storočí. In: *Slovenské pohľady*, 72, 1956, č. 11, s. 1161 – 1172.

⁶ HARAŠIM, Ľudovít: *Z dejín Ukrajincov na východnom Slovensku*. Martin 1957, s. 7 – 8.

⁷ ŽÁČEK, Václav (ed.): *Slovanský sjezd v Praze roku 1848 : Sbirka dokumentů*. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd, 1958, s. 301.

Русинов Угорськихъ, ktoré ním vedená rusínska delegácia odovzdala cisárovi Františkovi Jozefovi I. 19. októbra 1849.⁸

Rozvoj národného hnutia Rusínov nebol ľahostajný ani M. M. Hodžovi, ktorý sa k tejto otázke vyjadril ešte v priebehu Slovanského zjazdu v Prahe. Navrhol totiž vytvorenie stáleho spoločného slovensko-rusínskeho výboru, ktorého cieľom by bolo chrániť záujmy slovenského a rusínskeho obyvateľstva v Uhorsku a presadzovať jeho kultúrnu autonómiu v krajine. Za prvý krok v tomto smere považoval možnosť vyučovania v materinskom jazyku v budúcich slovenských a rusínskych školách, ako aj zastavenie prenasledovania slovenských i rusínskych národných predstaviteľov a dejateľov.⁹

Zapojenie sa Rusínov do národnooslobodzovacieho boja v meruôsmych rokoch podporila aj *Slovenská národná rada*, ktorá vznikla v septembri 1848. Ako orgán politického a vojenského odboja Slovákov v Uhorsku v proklamácii *Bratia Rusíni* vyzývala rusínske obyvateľstvo, aby sa spolu so Slovákami a ostatnými slovanskými národmi pridali do boja za svoje oslobodenie spod maďarskej nadvlády.¹⁰ Slovenskí dejatelia sa usilovali i o povznesenie a rozvoj rusínskej literatúry a kultúry, ako o tom svedčia návrhy stanov nového spolku *Tatrín* a *Matice slovanských národov v Uhorsku*, ktorých vznik slovenský historik Belo Polla dotoval na začiatok päťdesiatych rokov 19. storočia.¹¹

Vzorom pre stanovy slovensko-rusínskeho literárneho spolku *Tatrín* boli evidentne neschválené stanovy rovnomeného slovenského literárneho spolku z roku 1844, ktorý mal za cieľ spojiť úsilie katolíckych aj evanjelických literátov na Slovensku a umožniť publikovanie diel slovenských autorov. Stanovy nového *Tatrína* pozostávali zo 74 paragrafov, rozdelených do jedenástich častí, a zakotvovali rovnoprávnosť tak slovenských, ako aj rusínskych členov i vedúcich funkcionárov. Hlavnou úlohou spolku malo byť hlavne vydávanie učebníc, náučnej a zábavnej literatúry, ale tiež beletrie a vedeckých prác s výnimkou kníh s náboženským alebo politickým obsahom. Zámerom spolku bolo aj materiálne podporovať chudobných študentov a v prípade finančných možností zriadiť Národný dom s knižnicou, archívom i tlačiarňou.¹² Matica slovanských národov v Uhorsku mala mať v podstate totožné ciele, bola však širšie koncipovaná

⁸ БЕСКИД, Николай Александрович-Попрадовъ. In: *Карпатскій свѣтъ*, 1, 1928, č. 7, s. 274.

⁹ ВІДНЯНСЬКИЙ, Степан – ЧЕРВ'ЯКОВА, Олена: Штурівці та Україна: З історії словацько-українських вз'язків періоду національно-культурного відродження слов'янських народів серелини XIX ст. In: DORULA, Ján (ed.): *Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodzenia po súčasnosť*. Bratislava 2000, s. 61.

¹⁰ DOHNÁNY, Mikuláš – ŠTEFANOVIČ, Samuel Dobroslav: *Slovenské povstanie 1848 – 1849*. Bratislava 1988, s. 136.

¹¹ POLLA, Belo: Návrhy stanov slovensko-rusínskeho *Tatrína* a *Matice slovanských národov* v Uhorsku. In: *Historické štúdie*, I, 1959, s. 321 – 333.

¹² Stanovy *Tatrína*. In: МОЛЬНАР, Михайло: *Словаки і українці: Причинки до словацько-українських літературних взаємин з додатком документів*. Братіслава – Пряшів 1965, s. 240 – 242.

v národnostnom zmysle. Stanovy *Matice rakúsko-uhorských Slavianov* tvorilo len 26 bodov, ktorých plnenie malo predovšetkým napomáhať spolupráci slovenských, rusínskych, chorvátskych a srbských národovcov v oblasti literárnej tvorby a edičnej, vzdelávacej, ako aj kultúrnej činnosti.¹³

O kontakty a spoluprácu s rusínskymi organizáciami nielen v Uhorsku, ale i v Haliči sa uchádzala aj *Matica slovenská*. Písomný styk i výmenu knižnej produkcie udržiavala aj so *Spolkom sv. Jána Krstiteľa* v Prešove, so *Spolkom sv. Vasiľa Veľkého* v Užhorode, ale tiež s kultúrno-osvetovými organizáciami vo Lvove a Kyjeve. Príspevky informujúce o hnutí Rusínov a podporujúce ich činnosť boli uverejňované v slovenskej tlači v období národného obrodovania, a to už v *Slovenských národných novinách* v rokoch 1845 – 1848, v *Slovenských novinách* (1849 – 1861), ako aj v *Pešťbudínskych vedomostiach* (1861 – 1870), na ktoré sumou 600 zlatých finančne prispel aj A. Dobrjanskij. Bol jedným z pätnástich zakladajúcich členov Matice slovenskej a od začiatku členom jej výboru. Na druhom valnom zhromaždení sa stal jej čestným členom aj ďalší predstaviteľ Rusínov – prešovský biskup J. Gaganec.¹⁴

K formovaniu národnej identity Rusínov svojou osobnou angažovanosťou i vedeckou a umeleckou činnosťou, ale aj nepriamo, prostredníctvom vplyvu na politický profil i národnú orientáciu rusínskych národných buditeľov, v rôznej miere prispeli aj mnohí veľmi významní predstavitelia slovenského národného hnutia 19. storočia, hoci vzájomné kontakty vzdelancov sa pozitívne prejavili už v apologetickej fáze národného hnutia a prvé informácie o Rusínoch sprostredkovali už M. Bel a A. F. Kollár. Na druhej strane J. Kollár svojím syntetizujúcim pohľadom na slovanské národy sformuloval všeslovanskú ideu, ktorá sa stala základom aj pre budúci naratív histórie i pôvodu Rusínov.¹⁵ Mal značný vplyv aj na ukrajinské národné hnutie v Haliči, ako priznal v stati z roku 1893 aj I. Franko. Zdôrazňoval napríklad vplyv jeho *Slávy dcéry* na dielo *Русалка Дністровая* od M. Šaškevyča, J. Holovackého a I. Vahylevyča.¹⁶

P. J. Šafárik preferoval viac analytický prístup k výskumu slovanských jazykov a literatúry, čím našiel priestor v dejinách, ale i pre budúcnosť pre všetky slovanské národy vrátane Rusínov i Ukrajincov. Rusínskym buditeľom, ktorí skoro výlučne pochádzali z radov duchovenstva, P. J. Šafárik konvenoval i ako stúpenec zákonného postupu a otvorený odporca revolučných riešení.¹⁷ Pravda, tiež sa mohol dopustiť určitých chýb a nepresností. Významný slavista I. I. Sreznevskij, ktorý v roku 1842 precestoval celé severovýchodné Uhorsko, ho v recenzii na

¹³ Matica rakúsko-uhorských Slavianov. In: МОЛЬНАР, Михайло: *Словаки і українці*, s. 255.

¹⁴ TICHÝ, František: Prešovská Rus v svojich stykoch s čsl. západom. In: *Šariš*, 1, 1930, č. 18 (3. máj 1930), s. 3.

¹⁵ MRÁZ, Andrej: *Ján Kollár : Literárne štúdie*. Bratislava 1952, s. 60 – 70.

¹⁶ MOLNÁR, Michal – NEVRLÝ, Mikuláš: Ivan Franko a Slováci. In: *Slovenské pohľady*, 72, 1956, č. 11, s. 1156.

¹⁷ ПОПОВИЧ, Міхал: *Револуційно-демократичне єднання слов'ян у XIX. ст.* Братіслава – Пряшів 1973, s. 51.

významnú prácu *Slovanské starožitosti* upozorňuje, že v Spišskej, Šarišskej aj Zemplínskej stolici „temer všetci len po viere nazývajú sa Rusínmi, ale po nárečí prináležia k Slovákom“.¹⁸

Za priekopníka oboznamovania slovenskej verejnosti s podkarpatskými stolicami, ale tiež získavania sympatií verejnosti voči tamojšiemu rusínskemu obyvateľstvu je oprávnené považovaný predstaviteľ štúrovskej generácie, básnik a cestovateľ Bohuš Nosák-Nezabudov, prostredníctvom svojho cestopisu *Listy z neznámej zeme k L...*, ktoré boli uverejnené v prílohe Slovenských národných novín *Orol tatranský* na pokračovanie v rokoch 1845 – 1846. Cestu absolvoval v roku 1843 a v siedmich listoch adresovaných Ľ. Štúrovi vyzdvihol krásu prírody, originalitu života Rusínov a ich pozitívne mravné vlastnosti, a tým dvíhal aj ich národné sebavedomie. Zároveň povzbudzoval Rusínov k práci na literárnom jazyku, tiež k vydávaniu novín a zriadeniu tlačiarne, pričom stále akcentoval ich príbuznosť a blízkosť so Slovákami na báze slovanskej príslušnosti.¹⁹

Aktivity s cieľom povzbudiť rusínske národné hnutie však vyvíjali prakticky takmer všetci štúrovci. Samotný Ľ. Štúr sa rezolútne ohradil proti neopodstatnenej invektíve v *Pesti Hirlap*, ktorá vznikla prekrútením ponuky Rusínom od B. Nosáka, aby dočasne publikovali v slovenskej tlači, pokiaľ si nevytvorí vlastné noviny. V úvodníku *Slovenských národných novín* zo 6. marca 1846 sa jednoznačne vyslovil za používanie etnonymu *Rusíni* oproti názvu *Rusňáci*. Pomoc národa inému národu označil za legálnu a vyzdvihol krásu rusínskeho jazyka.²⁰ Jeho hlavným prínosom však bolo prekonanie kollárovskej koncepcie jednotného slovanského národa, čo ospravedlňovalo vznik malých slovanských národov.²¹ J. M. Hurban, ktorý spolu s M. M. Hodžom stál pri vzniku politického programu Rusínov v roku 1848, ako aj pri úsilí aktivizovať ich do otvoreného boja za národnú slobodu, v porevolučnom období záujem o ich osud preorientoval viac-menej na reflexiu slovensko-rusínskej vzájomnosti v dejinách literatúry.

J. Francisci pri formulovaní národných požiadaviek Slovákov v čase provizória však nezabudol na Rusínov, preto i pre nich žiadal rešpektovať národnostné zloženie obyvateľstva v rámci územného členenia, súdnictva, cirkevnej správy a školstva, ako aj zriadenie národných snemov s kompetenciami v tzv. nepolitických záležitostiach.²² Na druhej strane vyčítal tiež slovenskému, ako aj rusínskemu hnu-

¹⁸ ŠKULTÉTY, Jozef: Akej viery sú Slováci. In: *Slovenské pohľady*, 15, 1895, č. 6, s. 384.

¹⁹ MOLDA, Rastislav: Pozoruhodné Listy z neznámej zeme: Cestopisy mladého štúrovca Bohuša Nosáka-Nezabudova. In: *Slovenské národné noviny*, 29, 2014, č. 17 (3. máj 2014), s. 10.

²⁰ MOLNÁR, Michal: Štúrovci a Zakarpatská Ukrajina. In: RYBÁROVÁ, Viera (ed.): *Eudovít Štúr. Život a dielo 1815 – 1856: Sborník materiálov z konferencie Historického ústavu Slovenskej akadémie vied*. Bratislava 1956, s. 491.

²¹ MATULA, Vladimír: Štúr a Havlíček – dve cesty prekonania koncepcie slovanskej vzájomnosti v 40. rokoch 19. stor. a ich odraz v spoločenskom myslení Čechov a Slovákov. In: HOREC-KÝ, Ján (ed.): *Československá slavistika 1983 : Lingvistika, historie*. Praha 1983, s. 195.

²² FRANCISCI, Ján: Severoslovania v Uhrách, t. j. Slováci a Rusíni a krajinský snem uhorský. In: *Pešťbudinske vedomosti*, 1, 1861, č. 6 (5. apríl 1861), s. 1 – 2.

tiu, že majú veľmi málo národovcov a mnohí príslušníci inteligencie sú skorumpovaní funkciami. Za príčiny problémov označil najmä asimilačný tlak a absentovanie občianskeho života i politickej tlače.²³ Vplyv štúrovcov, ku ktorým, okrem už vyššie uvedených, môžeme zaradiť najmä J. Kráľa, S. Chalupku, S. B. Hroboňa i P. Kellnera, na národné uvedomovanie sa alebo na prehlbovanie etnickej identity aktivistov rusínskeho národného hnutia priznávali napríklad A. I. Dobrjanskij, A. I. Pavlovič, J. I. Stavrovskij-Popradov a A. F. Kralickij aj vo vlastných životopisoch. Na druhej strane je potrebné uviesť, že kontakty štúrovcov, s výnimkou B. Nosáka-Nezabudova, ale napokon aj P. J. Šafárika a J. Kollára, s rusínskym prostredím boli len sprostredkované.²⁴ V tom istom smere významnú úlohu zohrali tiež ďalší národní dejatelia, najmä J. Palárik, A. Radlinský a J. Záborský.

Podmienky pre národnouvedomovacie procesy a národnooslobodzovacie hnutie, a to najmä malých slovanských národov v Zálitavsku, sa podstatne zmenili po rakúsko-uhorskom vyrovnaní. Prinieslo totiž posilnenie maďarskej šľachty a meštianstva, sprevádzané i nárastom uhorského vlastenectva, ktoré však, na rozdiel od minulosti, nemalo už len politický obsah, ale nadobúdalo aj isté etnické atribúty. Uhorský štátny patriotizmus sa tak zmenil na maďarský nacionalizmus, pretože tak sa prejavoval a tak bol aj vnímaný, najmä podľa otázky jazyka.²⁵ Reštriktívna politika uhorskej vlády voči jazyku a kultúrnym inštitúciám menšín vyvolala tak zoslabenie národných hnutí Slovákov aj Rusínov vrátane podpory a stimulovania zo strany silnejšieho z nich. V oboch prúdoch začal dominovať panslavizmus vo forme rusofilstva, aj keď vo svojej najradikálnejšej forme ideologické koncepcie oboch národov v nasledujúcich desaťročiach v plnej miere nezasiahol.²⁶

Napriek tomu konzervatívne krídlo slovenskej politiky a kultúry bolo silne rusofilské, čo sa premietlo i do vzťahu jeho hlavných predstaviteľov k uhorským Rusínom. Jednostrannú orientáciu na cárske Rusko, aj s jeho zjavnými nedostatkami, ktorú evidentne reprezentovali napr. A. Radlinský a F. V. Sasínek, kritizovali stúpenci *Novej školy slovenskej*, a to možno aj na základe stanoviska J. V. Friča k národopisnej výstave a ku kongresu v Moskve roku 1867. Ďalšia polemika sa odohrávala koncom 19. storočia. J. Škultéty bol totiž zástancom ruského slavistu T. D. Florinského, ktorý hlásal jednotu ruského národa a odmietal ukrajinské národné hnutie ako separatizmus. Týmto spôsobom bolo jasne predurčené aj jeho chápanie národnej identity juhokarpatských Rusínov. Iné názory prezentovali hlasisti, čiastočne aj pod vplyvom českej politiky, ktorá bola vo svojom promoskovskom smerovaní podstatne zdržanlivejšia.²⁷

²³ ПОПОВИЧ, М.: *Револуційно-демократичне єднання слов'ян*, s. 217 – 218.

²⁴ BRTÁŇ, Rudo: Štúrovci a literatúra. In: *Slovenské pohľady*, 72, 1956, č. 1 – 2, s. 137.

²⁵ PICHLER, Tibor: Národ, národnosti, štát: o politike etnického entuziazmu. In: *Historický časopis*, 54, 2006, č. 4, s. 569.

²⁶ BOMBÍK, Svetoslav: Das Slawenthum... ako Štúrovo odmietnutie Západu. In: ŠTÚR, Eudovít. *Slovanstvo a svet budúcnosti*. Bratislava 1993, s. 8 – 9.

²⁷ МОЛЬНАР, М.: *Словаки і українці*, s. 90 – 95.

Na druhej strane je potrebné priznať, že skutočná ukrajinská literatúra bola v minulom storočí na Slovensku veľmi málo známa a už jej existencia bola zo strany oficiálnych štruktúr cárskeho Ruska i kultúrnych ustanovizní popieraná. Slovenskí literáti museli v tom čase tiež bojovať o prežité slovenskej literatúry, mali teda dosť vlastných starostí a navyše boli vtedy v absolútnej väčšine rusofilsky orientovaní a ukrajinské hnutie v podstate zaznávali najmä ako narušenie jednoty slovanskej kultúry. Určitá zmena v tomto smere nastala v dôsledku činnosti hlasistov, najmä F. Votrubu, stúpenca literárnej moderny, ktorí sa odklonili od akcentovania národnej a spoločenskej angažovanosti literatúry.²⁸

Prívržencom rusofilského smeru bol aj S. Hurban-Vajanský, ktorý však bol zároveň ostrým kritikom útlaku Rusínov v Uhorsku. V úvodníku *Uhorskí Rusi* uverejnenom v *Národných novinách* v č. 96 z roku 1904 obvinil dokonca európsku verejnosť, že sa len ľahostajne díva na biedne sociálne postavenie a na úpadok rusínskeho obyvateľstva. Nevyberanými slovami vytýkal tiež duchovenstvu jeho odnárodnenie, používanie maďarského jazyka v cirkevnom živote, ale tiež na stredných a vysokých školách. S pochopením prijal prechod 390 rodín v obci Iza na pravoslávnu vieru, ktorý uhorský štát v rámci prvého marmaroškého procesu kvalifikoval ako vzburu proti štátu a cirkvi.²⁹

Slovenskí národovci sa usilovali pomôcť rusínskym obžalovaným najmä v najväčšom, treťom marmarošskom procese, ktorý sa konal v rokoch 1913 – 1914 v Marmarošskej Sihoti. Pred súdom stálo 94 pravoslávnych veriacich na čele s jeromonachom Alexijom Kabaljukom, ktorí v zmysle obžaloby prestupom na pravoslávie pripravovali pripojenie severovýchodných žúp k Rusku, a tým sa dopustili vlastizrady. Jedným zo 17 obhajcov bol i slovenský advokát Juraj Janoška z Trenčína. Počas procesu na mieste pôsobili ako novinári či ako pozorovatelia J. Škultéty, J. Gregor-Tajovský, A. Štefánek a ďalší slovenskí národovci. O podporu zjavne nespravodlivo obvinených Rusínov sa snažili tiež V. Makovický, V. Šrobár, M. M. Bella, J. Burjan aj M. Hodža. Napriek tlaku verejnosti sa súdu s pomocou agenta-provokatéra A. Duliškoviča podarilo dokázať isté prepojenie s členom ruskej dumy grófom V. I. Bobrinským, čo vtedy už stačilo na odsúdenie 34 obžalovaných spolu na 37 rokov väzenia a pokutu 6 800 korún.³⁰

Prvé roky 20. storočia tak len potvrdzovali, že severovýchodné Uhorsko sa naozaj nachádza v zložitej situácii. Bola to oblasť bez moderného priemyslu, ktorú živilo zaostané, rozdrobené a veľmi málo efektívne poľnohospodárstvo. Tomu zodpovedali sociálne zloženie obyvateľstva, nerozvinutá politická štruktúra a nízka kultúrna úroveň spoločnosti. Jej kolorit dopĺňovalo pestré národnostné

²⁸ MOLNÁR, M.: Spolupráca dvoch bratských literatúr. In: *Slovenské pohľady*, 72, 1956, č. 11, s. 1085 – 1086.

²⁹ Citované podľa MRÁZ, A.: Volanie Podkarpatskej Rusi. In: *Slovenské pohľady*, 53, 1937, č. 10, s. 567 – 568.

³⁰ HOLEC, Roman: Postoj Čechov a Slovákov k Rusínom v predvečer prvej svetovej vojny. In: *Česko-slovenská historická ročenka 1997*. Brno 1997, s. 31 – 32.

zloženie obyvateľstva a šesť náboženských vyznaní, ktoré bez väčších konfliktov existovali v priamom susedstve. Podľa sčítania obyvateľstva v roku 1900 žilo v Uhorsku 427 815 Rusínov, čo predstavovalo 2,2 % z celkového počtu obyvateľstva.³¹ Viac ako dve tretiny z nich pracovali v poľnohospodárstve a negramotnosť dosahovala 33 %. V roku 1910 žilo v Uhorsku už 464 000 Rusínov, čo tvorilo 2,55 % obyvateľstva krajiny.³²

Formovanie ich národnej identity negatívne ovplyvňovalo evidentné vystupňovanie maďarizačného tlaku v týchto rokoch, ktoré sa prejavilo hlavne v gréckokatolíckej cirkvi, a to ústupom od slovanskej liturgie a zapojením hierarchie do asimilačnej politiky uhorskej vlády. V roku 1907 počet rusínskych škôl značne poklesol prijatím návrhu zákonov ministra školstva grófa Alberta Apponyiho. Rusínske národné hnutie veľmi citelne zasiahlo aj odchod známych národovcov, takmer symbolicky na prelome storočí. V roku 1899 zomrel v Čertižnom básnik J. Stavrovskij-Popradov, v roku 1900 vo Svidníku A. Pavlovič, v roku 1901 v Innsbrucku politický vodca Rusínov A. I. Dobrjanskij a v roku 1903 v Gorinčove najaktívnejší publicista E. A. Fencik. S ním zanikol tiež časopis *Листокъ*, ktorý vychádzal od roku 1883 najprv ako náboženský, neskôr aj ako literárno-vlastivedný časopis.

V tom čase zrejme najlepšou pomocou zo slovenskej strany bolo povzbudiť národné hnutie Rusínov, ukázať mu isté možnosti a cesty. Urobil tak napr. J. Škultéty publikovaním recenzie práce A. S. Budiloviča, v ktorej sa zdôrazňuje, že samotná existencia súkmeňovcov v susedstve krajiny mnoho neznamená, ak chýba slovanská vzájomnosť. Príkladom v tomto smere bolo práve postavenie Rusínov v Uhorsku. „Oni, ktorí spomedzi nás majú za hranicou najmocnejších bratov, sú v Uhorsku najväčšími zahubení.“³³ Podnetom k aktivizácii Rusínov pri zdĺhavom riešení otázky spisovného jazyka bolo najmä uverejnenie prekladu časti recenzie K. Szkunzevicsa na gramatiku A. Vološina *Gyakorlati kisorosz (rutén) nyelvtan*, ktorá vyšla v časopise *Nyelvtudomány* č. 4 v roku 1909. Autor ju totiž vysoko hodnotí ako prvú gramatiku rusínskeho jazyka, ktorá – na rozdiel od podobných prác I. Rakovského, K. Sabova i E. Sabova vychádzajúcich z ruského jazyka – mala základ v jazyku ľudu. Oceňoval tiež to, že A. Vološin neprijal haličský fonetický pravopis a držal sa etymologického pravopisu, hoci robil ústupky aj fonetike.³⁴

Práve nepriaznivá situácia v národných pohyboch, ako aj tradícia úzkych kontaktov vedúcich osobností slovenského a rusínskeho hnutia v predchádzajúcich desaťročiach oživili dobré, navzájom osobitne prajné vzťahy medzi Slovákmi

³¹ STODOLA, Emil: Príspevok ku štatistike Slovenska. In: *Slovenské pohľady*, 22, 1902, č. 9, s. 539.

³² KÓNYA, Peter et al.: *Dejiny Uhorska (1000 – 1918)*. Prešov 2013, s. 697.

³³ ŠKULTÉTY, J.: A. S. Budilovič: Súčasný maďarism v perspektívach uhro-slovanskej histórie. In: *Slovenské pohľady*, 22, 1902, č. 11, s. 604 – 605.

³⁴ Spisovný jazyk uhorských Rusínov. In: *Slovenské pohľady*, 29, 1909, č. 12, s. 759 – 760.

a Rusínmi. Predstavitelia slovenskej inteligencie sa tak znovu začali úprimne zaujímať aj o osudy a budúcnosť Rusínov. „Nuž teda nezúfajte, bratia, ani nad Rusmi uhorskými, ani sami nad sebou!“ – napísal J. Gregor-Tajovský v článku *Východné Slovensko* v roku 1913 a vyjadril tým nádej na lepšie časy pre oba národy.³⁵ Tá sa i naplnila, keď jedným z dôsledkov prvej svetovej vojny a veľkým úspechom zahraničného, ale tiež domáceho odboja bol rozpad monarchie, vyhlásenie Československej republiky a súhlas Slovenskej národnej rady s pripojením sa Slovenska k vznikajúcemu štátu. Tieto udalosti však značne aktivizovali aj Rusínov v podkarpatských župách i na východe Slovenska, hoci nie všetci a nie hneď sa v tomto hektickom období orientovali v zložitých a meniacich sa politických pomeroch.

Dianie a politický vývoj na Slovensku v roku 1918, prirodzene, najviac znamenal aktivity Rusínov žijúcich v Spišskej, Šarišskej a Zemplínskej župe, v ktorých žilo asi 19 % z ich celkového počtu v Uhorsku. Na zhromaždení rusínskeho obyvateľstva zo Spiša a Šariša v Starej Ľubovni 8. novembra 1918 vznikla *Ruská národná rada* požadujúca pripojenie tohto územia k Ukrajine. Nebolo to nič mimoriadne, pretože obdobným spôsobom vznikali v tomto regióne národné rady podľa etnickej príslušnosti miestneho obyvateľstva usilujúce sa o rôzne štátoprávne postavenie svojho sídelného územia – od snahy zachovať integritu Uhorska cez vytvorenie samostatného štátneho útvaru až po pripojenie istej časti regiónu k poľskému štátu.³⁶ Aj na teritóriu, kde žili Rusíni kompaktnejšie, až do januára 1919 vznikali ruské národné rady v Jasini, Užhorode, Svalave, Marmarošskej Sihoti, Chuste aj inde, ktoré vyjadrovali rôznu úroveň a odlišné smerovanie ich národnej orientácie, hoci sa na základe zmeny podmienok občas zmenili. Bolo evidentné, že proces národnej identifikácie rusínskeho etnika nebol uzavretý a naďalej prebiehal.

Politický pohyb na Slovensku mohol najviac ovplyvniť politiku *Ruskej národnej rady* (RNR) vytvorenej v Starej Ľubovni, ktorá sa po premiestnení do Prešova a po pripojení skupiny okolo Dr. A. G. Beskida vrátila k hľadaniu štátoprávneho riešenia osudu uhorských Rusínov. Jednoznačne to totiž vyplýva z rezolúcie *Ruskej národnej rady* z 19. novembra 1918, v ktorej sa dožadovala práva na sebaurčenie, zastúpenia na mierovej konferencii a rázne odmietla plán svojvoľne spájať Rusínov s inými národmi.³⁷ Jej rozchod s Uhorskom symbolizovalo aj to, že predseda RNR A. Beskid nereagoval na pozvanie O. Jásziho, ministra bez portfeuille, ktorý bol poverený viesť záležitosti národností vo vlá-

³⁵ BOLEK, Anton: Tajovský a východoslovenskí Ukrajinci. In: *Slovenské pohľady*, 72, 1956, č. 11, s. 1173.

³⁶ FURMANIK, Martin: Nacionalistické aktivity obyvateľov Spiša po vzniku Československej republiky. In: *Človek a spoločnosť*, 19, 2016, č. 1, s. 7. Dostupné na internete: <http://www.clovekaspolocnost.sk/sk/rocnik-9-rok-2016/1/> (s. 1 – 29.)

³⁷ Č. 14. Ct. Česko-slovenskej Rade v Turčianskom Sv. Martine. In: *Národné noviny*, 49, 1918, č. 139 (26. november 1918), s. 3.

de grófa M. Károlyiho, do Budapešti, naopak, 25. novembra 1918 pricestoval do Martina.

Tam sa, podľa svedectva J. Škultétyho, A. Beskid jasne vyjadroval za spolužitie Slovákov a Rusínov, za život v štáte, v ktorom budú môcť prebývať oba národy. Je potrebné tiež pripomenúť, že to bolo v čase, keď na Slovensku ešte nebolo známe memorandum amerických Rusínov zo Scrantonu, a tým menej výsledky ich nepriameho plebiscitu. Stanovisko RNR prijala SNR s veľkou úľavou, pretože z východného Slovenska dovtedy prichádzali málo povzbudivé správy o postojoch obyvateľstva.³⁸ Okrem jeho tradične nižšej úrovne národného vedomia a konzervativizmu tamorej inteligencie určitú úlohu zrejme mohli zohrať aktivity V. Dvortsáka, ale aj jeho nasledovníkov, podnecujúce prouhorské, tzv. slovjacke hnutie, ktoré však vôbec nezískalo očakávanú podporu, a ich pokusy udržať východné Slovensko v rámci nového maďarského štátu sa skončili neúspechom.³⁹

SNR vyhlásením *Братя, Русины!* k rusínskemu obyvateľstvu z 30. novembra 1918, ktoré signovali predseda SNR M. Dula a tajomník K. A. Medvecký, reagovala na deklaráciu *Ruskej národnej rady* v Prešove z 19. novembra 1918, ktorou sa Rusíni, a to na základe práva národov na sebaurčenie, pripojili k úsiliu ostatných národov Uhorska získať národnú slobodu vo svojich etnických hraniciach. Proklamácia *Bratia, Rusíni!* v prvom rade vyjadrila ideu jednoty v boji oboch národov za svoje národné práva na báze slovanstva a odmietla tiež snahy o zachovanie integrity Uhorska. SNR sa vyslovila za naliehavé riešenie ekonomických, ako aj sociálnych otázok a za autonómiu Rusínov v cirkevných a školských záležitostiach. V tomto zmysle prisľúbila presadzovať nielen vytvorenie ľudových škôl s materinským vyučovacím jazykom, ale aj rusínskych gymnázií, ba i univerzity.⁴⁰ Už dva dni predtým novovytvorená *Slovenská kňazská rada*, vedená A. Hlinkom, na návrh Š. Mnoheľa nechala „pozdraviť roduverných kňazov bratského národa rusínskeho“.⁴¹

V týchto súvislostiach je mimoriadne dôležité, že v tom čase stále najvyššia slovenská reprezentácia sa neobmedzila len na ubezpečovanie o sympatiách a na výzvy k spolupráci, čo bolo príznačné pre slovensko-rusínske vzťahy v 19. a na začiatku 20. storočia. Prirodzene, tiež mali svoj význam a pomáhali predstaviteľom Rusínov zbaviť sa ich zahľadeniu do minulosti a oslabiť patronát gréckokatolíckej cirkvi nad národným hnutím, ktorý síce udržiaval jednotu, ale formovaniu moderného národa vôbec nepomáhal, skôr naopak. Tentoraz však už zjavne išlo o priame vytýčenie zásad budúceho politického spolužitia v spo-

³⁸ MRÁZ, A.: Volanie Podkarpatskej Rusi, s. 569.

³⁹ TAJTÁK, Ladislav: Úsilie maďarských vládncích tried o udržanie Slovenska v rámci Uhorska v roku 1918. In: *Historický časopis*, 14, 1966, č. 4, s. 552 – 584.

⁴⁰ Братя, Русины! In: *Bratislava: Časopis Učené spoločnosti Šafaříkovy*, 5, 1931, s. 527 – 528.

⁴¹ Zápisnica horevzatá v Ružomberku dňa 28. novembra roku 1918-ho v popoludňajších hodinách na porade Výkonného Výboru kňazskej rady slovenskej. In: *Bratislava*, roč. 5, 1934, s. 724.

ločnom a demokratickom československom štáte, hoci o jeho definitívnej podobe a tobôž o začlenení územia Rusínov južne od Karpát do jeho rámca ešte vôbec nebolo rozhodnuté.⁴²

V nasledujúcich mesiacoch sa však už začali viac prejavovať nové aspekty vo vývoji slovensko-rusínskych vzťahov. Dovtedy totiž obe etniká spravidla vždy vystupovali v úlohe spojencov bojujúcich o svoju národnú emancipáciu, no po vzniku republiky sa ocitli aj v role istých konkurentov, usilujúcich o čo najlepšie pozície a o priazeň pražskej vlády. Toto latentné napätie v istých obmenách a s rôznou intenzitou pretrvalo počas existencie predmníchovskej republiky, hoci sa prejavovalo viac-menej diskkrétne a takmer výlučne len na oficiálnej úrovni, teda vo vzťahoch inštitúcií, politických strán a v tlači, preto spoločenské, rodinné ani osobné väzby a kontakty výraznejšie nezasiahlo.

Prvé príznaky nespokojnosti sa začali prejavovať od začiatku roku 1919 práve medzi Rusínmi žijúcimi na severovýchodnom Slovensku. Boli frustrovaní spormi medzi skupinami ich predstaviteľov aj ambíciami československej, maďarskej, ukrajinskej a poľskej politiky.

Dr. A. Beskid navštívil 2. januára 1919 v Žiline ministra s plnou mocou pre správu Slovenska Dr. V. Šrobára. Ako požiadavky rusínskeho obyvateľstva mu predostrel zriadenie samosprávy v školstve, súdnictve a cirkevnom živote, ale tiež zriadenie stredných škôl v Prešove.⁴³ Aj keď vyslovil nádej v skorý príchod československého vojska, na druhej strane však tlmočil aj určitú nespokojnosť Rusínov s rozdelením ich územia. Demarkačná čiara z konca decembra 1918 totiž naznačovala, že hranica pravdepodobne povedie po rieke Uh.⁴⁴

Dňa 11. januára 1919 počas krátkeho pobytu V. Šrobára v Prešove navštívila ho delegácia rusínskych obcí, vedená samotným A. Beskidom, a vyjadrila už plnú podporu Československej republike. Táto koncepcia RNR v Prešove sa pod jeho vedením upevňovala a po spojení RNR s Národnou radou Lemkivštiny a jej premenovaní na *Karpatoruskú národnú radu* (KRNR) 21. decembra 1918 sa stala úplne jednoznačnou. V. Šrobár dokonca odporúčal A. Beskidovi, aby odcestoval do Prahy a o záležitostiach Rusínov rokoval priamo s vedúcimi predstaviteľmi štátu.⁴⁵ A. Beskid sa napokon ako poradca československej delegácie zúčastnil na mierovej konferencii v Paríži a zohral dôležitú úlohu predovšetkým pri zbližovaní stanovísk rusínskych a vládnych predstaviteľov k prerokovávaným otázkam týkajúcim sa rusínskej problematiky.

V nasledujúcich mesiacoch sa však úplne bezproblémové slovensko-rusínske vzťahy, charakterizované najmä ústretovosťou Slovákov, do určitej miery naštr-

⁴² KADLEC, Karel: *Podkarpatská Rus : Přednáška konaná ve Státovědecké společnosti dne 21. května 1920*. Praha 1920, s. 23 – 24.

⁴³ БАНАТ, Іван: *Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини*, I. (1918 – 1938). Братіслава – Пряшів 1979, s. 74.

⁴⁴ KRAJČOVIČOVÁ, Natália: *Slovensko na ceste k demokracii*. Bratislava 2008, s. 29.

⁴⁵ ŠROBÁR, Vavro: *Osvobodené Slovensko*. Praha 1928, s. 464.

bili a medzi Rusínmi vyvolali aj isté rozčarovanie. Eufória zo získanej národnej slobody sa okrem iného prejavila tiež v snahe odstrániť všetko neslovenské, teda nielen uhorské inštitúcie a maďarónstvo z územia Slovenska, ale, paradoxne, i rusínske hnutie. Táto tendencia bola vzhľadom na dlhé obdobie neslobody slovenského národa vysvetliteľná, avšak neprijateľná. Rusínsky jazyk nielen že nebol akceptovaný vo verejnej správe, ale fakticky sa vytlačal zo škôl. V tomto smere sa dokonca využívali Apponyiho zákony, ktoré presadzovali najmä vyučovanie v štátnom jazyku a boli formálne platné. Školská správa v tomto zmysle iba nahradila maďarský jazyk za jazyk slovenský. Preto sa predstavitelia Rusínov na východnom Slovensku sťažovali a obviňovali z poslovenčovania školstva župného inšpektora P. Galla, ale aj školského referenta Šrobárovho ministerstva A. Štefánka.⁴⁶

V dotazníku školského inšpektorátu sa rusínska národnosť žiakov vôbec nevádzala, a preto sa školy automaticky považovali za slovenské. Rusínski učitelia boli však rozhorčení najmä tým, že im nestačilo prisahat' vernosť Československej republike, ako to bolo u iných štátnych zamestnancov, ale boli k 1. máju 1919 prepustení, a to na základe predchádzajúceho vyjadrenia z 23. apríla 1919 s konštatovaním, že neovládajú slovenský jazyk tak, aby mohli vyučovať v škole so slovenským vyučovacím jazykom. Ako provokácia mohla vyznieť tiež pozvánka na letný kurz slovenského jazyka, ktorý mal prebiehať od 20. júla 1919, a dostali ju aj učitelia rusínskych škôl. Keď sa KRNR sťažovala v Prahe, resp. v Bratislave, kompetentné orgány nereagovali. Až po intervencii u premiéra Dr. K. Kramára v Paríži a na jeho osobný zákrok sa šarišský župan Dr. P. Fábry A. Beskidovi ospravedlnil.

Dňa 3. mája 1919 župan, odvolávajúc sa na stretnutie s A. Beskidom aj s rektorom D. Vyslockým, dal súhlas k zavedeniu ruského vyučovacieho jazyka v dohodnutých školách.⁴⁷ V školskom roku 1919/20 tak obecné školy s rusínskym vyučovacím jazykom navštevovalo už 9 168 žiakov a školy so slovenským i ruským jazykom 468 žiakov.⁴⁸ Župan P. Fábry sľúbil tiež zabezpečiť, aby miestne nápisy boli i v rusínskej reči, najmä na staniciach a na verejných priestranstvách. Zmenu postojov župných orgánov pravdepodobne ovplyvnila tiež príprava sčítania obyvateľstva Slovenska, ktoré bolo z politických a technicko-organizačných príčin odložené práve na máj 1919. Už vtedy nebolo príliš populárne, preto sa Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska usilovalo v záujme stability v regióne prispieť tiež k zlepšeniu medzietnických vzťahov.⁴⁹

⁴⁶ ЖИДОВСКИЙ, Иван Иванович: Пряшевская Русь в борьбе за свои права. In: *Подкарпатская Русь за годы 1919 – 1936*. Ужгород 1936, s. 87.

⁴⁷ БЕСКИД, Николай Александрович: *Карпатская Русь*. Пряшев 1920, s. 69 – 70.

⁴⁸ *Statistická příručka republiky Československé*, I. Praha 1920, s. 101.

⁴⁹ Cenzus sa napokon uskutočnil až 20. – 21. augusta 1919. Pozri TIŠLIAR, Pavol: *Prvé slovenské sčítanie ľudu z roku 1919*. Dostupné na internete: <http://www.infostat.sk/vdc/pdf/census1919.pdf>

Príčinou istej nespokojnosti Rusínov žijúcich na severovýchodnom Slovensku bol však aj určitý povýšenecký postoj niektorých slovenských úradníkov, a to najmä z oblasti západného Slovenska, k Rusínom a ich problémom. Stávalo sa dokonca, že termíny *Rusín* a *Rusnák* vystupovali ako synonymum politickej zaostalosti, a to aj v kruhoch, ktoré Rusínov v tomto smere ani príliš neprevyšovali.⁵⁰ V liste z 10. marca 1919 T. G. Masaryk informoval V. Šrobára, že Rusíni sa sťažujú na hrubé zaobchádzanie zo strany úradov. Pri obsadzovaní funkcií boli spravidla ignorovaní alebo tolerovaní len na miestnej úrovni. V tomto zmysle požadoval, aby župan a jemu podriadené orgány s rusínskym obyvateľstvom zaobchádzali čo najvľúdnejšie. V apríli 1919 KRNR žiadala K. Kramára, aby intervenoval u pražskej vlády ohľadom splnenia jej sľubov. Namiesto dotácie 200 000 Kč na činnosť a tiež 400 000 Kč na odškodnenie kňazov a učiteľov po zrušení *koblíny* a *rokoviny* jej vraj vtedajší minister vnútra A. Švehla priznal len desaťtisíc korún.⁵¹

Diskusia o slovensko-rusínskych vzťahoch sa s krátkym časovým odstupom obnovila v súvislosti s pripojením územia juhokarpatských Rusínov k Československu, a to na základe saint-germainskej zmluvy, s dohodovými štátni uzavretej 10. septembra 1919. Otázka hranice medzi slovenským a rusínskym etnikom totiž v odbornej verejnosti rezonovala už od začiatku 19. storočia a priamo alebo nepriamo sa do nej zapojilo hneď niekoľko generácií slovenských národovcov, no i tunajších a zahraničných bádateľov. Mala však vždy skôr charakter vedeckej polemiky, než politického sporu.⁵² Pripojenie horného Potisia k Československej republike s jeho autonómnym postavením posunulo problém etnickej hranice do novej polohy. Bol o to zložitejší, že východoslovenské, ale aj podkarpatské župy mali ráz národnostne zmiešaného územia so vzájomnými jazykovými a kultúrnymi vplyvmi a presahmi, na ktorom navyše žili aj početné etnografické skupiny obyvateľstva, pričom medzi nimi sa tiež prejavovali relatívne značné diferencie.

Na jar a v lete 1919 sa však otázka hraníc medzi Slovenskom a rusínskym územím stala aktuálnou vzhľadom na to, že *Centrálna ruská národná rada*, ktorá vznikla 8. mája 1919 v Užhorode spojením KRNR so sídlom v Prešove s národnými radami v Užhorode a v Chuste, deklaráciou z 15. mája 1919 schválila začlenenie územia juhokarpatských Rusínov do rámca československého štátu, avšak s podmienkou jeho autonómneho postavenia. Celá reprezentácia Rusínov mala v tomto zmysle prirodzený záujem, aby sa tento štatút vzťahoval podľa možnosti na všetko rusínske obyvateľstvo bývalého Uhorska vrátane jeho časti

⁵⁰ TAJTÁK, Ladislav: Naša zástava – nástroj politiky maďarských vládncucich tried. In: *Nové obzory* 8. Košice 1966, s. 80 (s. 78 – 107).

⁵¹ KREMPA, Ivan: *Za internacionálnu jednotu revolučného hnutia v Československu: Podiel slovenského a zakarpatského robotníckeho hnutia na utvorení KSČ (1919 – 1921)*. Bratislava 1975, s. 41, 51.

⁵² ŠVORC, Peter: *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou (1919 – 1939)*. Prešov 2003, s. 90 – 91.

žijúcej v župách východného Slovenska. Preto rusínski predstavitelia vedení Dr. G. I. Žatkovičom, ktorý sa v tomto smere najviac angažoval, predkladali spravidla maximalistické požiadavky na vymedzenie územia s rusínskou populáciou, ktorú však priamo stotožňovali s veriacimi gréckokatolíckej cirkvi. Tieto predstavy, tradované ešte z minulých storočí, už nezodpovedali realite.

Preto pôvodná požiadavka začleniť do rámca rusínskeho teritória okrem Užskej, Berežskej, Marmarošskej a Ugočskej župy nielen Spišskú, Šarišskú a Zemplínsku, ale i Abovskú, Gemerskú a Boršodskú župu bola pre slovenské i maďarské obyvateľstvo, hoci k Rusínom neprechovávalo žiadne negatívne postoje, neprijateľná. Návrhy síce postupne nadobúdali reálnejšie kontúry, avšak teritoriálna komisia na mierovej konferencii v Paríži v podstate akceptovala za základ slovensko-rusínskej hranice tzv. druhú demarkačnú čiaru, a to na rieke Uh. V podstate ju stanovil francúzsky premiér G. Clemenceau ako východnú hranicu československého štátu už 19. decembra 1918, keď sa o pripojení rusínskeho územia k Československu neuvažovalo.⁵³ Práve toto riešenie však schválila Najvyššia rada 12. júna a potvrdila 7. augusta 1919.⁵⁴

Na návrh československej vlády bola 18. augusta 1919 hranica rektifikovaná tak, aby sa mesto Užhorod nachádzalo na rusínskej strane, ale železničná trať Čop – Užocký priesmyk zostala na území Slovenska. Západná a južná časť Užskej župy, tak ako aj východoslovenské župy bývalého Uhorska ostali tiež súčasťou slovenského teritória. Túto situáciu potvrdzoval *Generálny štatút pre organizáciu a administráciu Podkarpatskej Rusi*, ktorý schválila vláda až 7. novembra 1919 a formou proklamácie ho 18. novembra 1919 vyhlásil vojenský veliteľ regiónu gen. E. Ch. A. Hennocque. Dokonca súhlasila aj s tým, aby vnútorná hranica mala len dočasný charakter a bolo ju možné upraviť dohodou medzi zástupcami Slovákov a Rusínov.⁵⁵

Prejavom dobrej vôle vlády bol súhlas s presunutím 32 obcí s 25 260 obyvateľmi, ktoré sa nachádzali na západ od rieky Uhu a pripadli teda Slovensku, do rámca rusínskeho územia, kým z druhej strany Uhu boli pripojené k Slovensku len tri obce.⁵⁶ Slovenské obyvateľstvo sa však k aktivitám smerujúcim k posunutiu administratívnej hranice Podkarpatskej Rusi ďalej na západ stavalo skôr negatívne, predovšetkým zo štátnobezpečnostných dôvodov, pretože Slovensko pokladalo za pevnejšiu a perspektívnejšiu súčasť Československej republiky než územie Podkarpatska s menej istou budúcnosťou a ohrozovaného najmä zo strany Maďarska.

⁵³ FERENČUHOVÁ, Bohumila: Veľmocenský diktát alebo vedecký problém? Rokovanie o hraniciach Československa v prvej fáze mierovej konferencie v Paríži roku 1919. In: ŠVORC, Peter – HARBULOVÁ, Ľubica (eds.): *Stredoeurópske národy na krížovatkách novodobých dejín 1848 – 1918*. Prešov – Bratislava – Wien 1999, s. 241.

⁵⁴ HOUDEK, Fedor: Mierová konferencia v Paríži. In: *Prúdy*, 14, 1930, č. 9, s. 552.

⁵⁵ Generálny štatut pro organizaci a administraci Příkarpatské Rusi přičleněné parížskou konferenci republiky Československé. In: LATKO, Ivan et al. (eds.): *Dokumenty o Podkarpatské Rusi*. Užhorod 2008, s. 13.

⁵⁶ ŠVORC, P.: *Zakliata krajina: Podkarpatská Rus 1918 – 1946*. Prešov 1996, s. 36.

Hoci rozpory ohľadom etnických hraníc v žiadnom prípade nemôžeme považovať za adekvátny prostriedok národnej identifikácie, predsa sa len stávali pre rusínske obyvateľstvo aj impulzom k tomu, že oveľa viac než dovtedy si začalo všímať svoje vlastné etnointegrujúce atribúty aj etnodiferencujúce znaky v porovnaní so susednými etnikami. To azda prispievalo k vzniku či posilneniu jeho národného vedomia, ktoré však dominanciu nábožensko-cirkevnej príslušnosti ako istého základu identity Rusínov ešte nenarušilo. Na druhej strane meritórne neriešiteľná otázka slovensko-rusínskeho etnického rozhrania a politicky mimoriadne citlivý problém administratívnej hranice medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou však vnášali do vzťahov oboch etník alebo skôr ich politických lídrov isté napätie, hoci k otvorenejším konfliktom dochádzalo len v súvislosti s činnosťou *Slovenskej ligy* na východnom Slovensku a s agitáciou rusínskych politických strán v priebehu realizácie autonómneho postavenia Slovenskej krajiny a Podkarpatska od októbra 1938.

V priebehu dvadsiatych rokov minulého storočia však zo strany slovenskej kultúrnej elity prevládali vo vzťahu k rusínskej otázke jednoznačne pozitívne motívy. Osobitne *Slovenské pohľady* sa v tejto súvislosti najviac angažovali v snahe prispieť tak k väčšej informovanosti slovenskej inteligencie, ako aj stimulovať procesy smerujúce k formovaniu národnej identity Rusínov v republike, ktoré neboli bez komplikácií ani bez vnútorných i vonkajších tlakov. To do veľkej miery súviselo s posilnením ukrajinského hnutia najmä prostredníctvom haličských emigrantov, ale i s tým, že rusínizmus, považujúci karpatských Rusínov za samostatný etnický celok, nemal ešte dostatočnú autoritu, pričom veľkoruská orientácia sa ocitla v defenzíve.

Pozitívnym príkladom v tomto smere bolo uverejnenie recenzie F. Tichého, ktorou reagoval na príspevok I. Paňkjevčyča *Дритяри* v časopise *Podkarpatská Rus* (roč. 2, č. 5), kde bol uverejnený vo forme interview s dvoma drotármi z Jarabiny. I. Paňkjevčovi vyčítal najmä skutočnosť, že hoci sám pokladal kroje drotárov za slovenské, označil ich za Rusínov, hoci to i názvy predmetov z oblasti drotárstva vyvracali. Je však pritom potrebné oceniť, že F. Tichý nevystupoval z pozície odporcu Rusínov či Ukrajincov, čo svojou vedeckou a publicistickou činnosťou dokazoval, ale v tomto prípade kritizoval len tendenčný prístup k otázke národnosti pri jej skúmaní.⁵⁷

F. Tichý upozorňoval súdobých autorov na nevyhnutnosť prezentovania objektívnych faktov a škodlivosť hyperbolizovania skúmaných a interpretovaných javov, a to aj za cenu toho, že tým oživil i debaty a spory o národnosti gréckokatolíkov žijúcich v regióne Spiša. V recenzii na štúdiu F. Zapletala *Podkarpatská Rus ve starší statistice* (Olomouc 1925) vyzdvihol, že jej autor sa kriticky staval k demografickým údajom o Podkarpatskej Rusi, ktoré vedú k sporným tvrdeniam. Za takéto označuje tézy J. Čaploviča a I. I. Sreznevského, že gréckokatolíci

⁵⁷ TICHÝ, F.: Dritjari. In: *Slovenské pohľady*, 41, 1925, č. 9, s. 582 – 583.

Spiša sú väčšinou Slováci, aj výroky J. Holovackého a V. Hnaťuka, že ide o Rusínov. Nepodložený charakter má aj údaj A. V. Šemberu z roku 1876, že 150 000 ľudí z tých, ktorých pokladajú za Rusínov, sú Slováci z Gemera, Spiša a Šariša. F. Zapletal k fantázii prirovnal aj ideu I. Orlaja z roku 1804 o 800 000 Rusínoch v Uhorsku, ako aj iné kolujúce chýry o počte 1,5 mil. Rusínov v Európe a o ďalších 500 000 Rusínoch žijúcich v Amerike.⁵⁸

Redakcia *Slovenských pohľadov* dala priestor F. Tichému aj v nasledujúcom roku, aby naznačil isté alternatívy národno-kultúrneho vývoja a možno aj podnietil uvažovanie rusínskej inteligencie v Československu o vlastnej etnickej identite. Preto v súvislosti s pertraktovaním otázky pôvodu gréckokatolíkov oblasti Spiša pokračoval v polemike s I. Paňkjevychom a V. Hnaťukom a osobitne zdôrazňoval, že v etnicky zmiešanom regióne nemožno národnostnú príslušnosť skupín obyvateľstva kategoricky určovať len na základe niektorých lingvistických javov, ale je nevyhnutné uplatniť tiež historické hľadisko. K urýchleniu národnej identifikácie Rusínov v Československu určite príliš nepomohli ani niektoré úvahy V. Hnaťuka, vydeľujúce tzv. Slovjakov z radov slovenského etnika na základe ich údajného rusínskeho pôvodu.⁵⁹

Tridsiate roky, ako sme už naznačili, priniesli z viacerých príčin aj zmenu vnímania národnostnej príslušnosti, a to z činiteľa zjednocovania historicky vytvorených skupín ľudskej pospolitosti na hlavný prostriedok argumentácie v boji za získanie či udržanie politickej moci určitých spoločenských elít alebo tiež rôznych extrémne nacionálne orientovaných subjektov v štátoch a regiónoch strednej a juhovýchodnej Európy. Slováci začali vystupovať ako silný, národne jednoliaty celok za posilnenie pozície Slovenska v republike, a hoci jeho politická scéna bola rozdelená, vzbudzovala istý rešpekt.

Rusínski predstavitelia, sčasti aj podľa tohto vzoru, ba dokonca s výhodou ústavnej garancie autonómie ich teritória, sa tak dali rovnakou cestou, avšak bez toho, aby rusínska pospolitosť disponovala jedinou, vyhranenou a pevnou národnou identitou. To ich politické pozície, prirodzene, oslabovalo a viedlo až k tomu, že sa autonómie dožadovali v mene územia, a nie rusínskeho etnika, ktoré síce na Podkarpatskej Rusi tvorilo väčšinu, avšak najmä podiel maďarského a židovského obyvateľstva bol relatívne významný. To bola tiež hlavná príčina toho, že otázka hraníc Podkarpatska bola pre rusínskych politikov taká dôležitá a od začiatku tridsiatych rokov fakticky prioritná. Slabinou ich úsilia bolo, že územný rozsah Podkarpatskej Rusi naďalej definovali na základe gréckokatolíckej či pravoslávnej náboženskej príslušnosti populácie, s čím sa v tom čase dalo už seriózne polemizovať.

⁵⁸ TICHÝ, F.: F. Zapletal: Podkarpatská Rus ve starší statistice. In: *Slovenské pohľady*, 41, 1925, č. 12, s. 774.

⁵⁹ TICHÝ, F.: Príspevok k národnostnej otázke v Spiši. In: *Slovenské pohľady*, 42, 1926, č. 6–8, s. 490–491.

Uvedené skutočnosti determinovali aj trochu paradoxnú situáciu v oblasti tradičných slovensko-rusínskych vzťahov a kultúrnej, ale i politickej spolupráce. Autonomistické hnutie na Slovensku podporu zo strany Podkarpatskej Rusi potrebovalo, ale pritom vtedajšie snahy o posúvanie jej hraníc na územie východného Slovenska nemohlo tolerovať. Na druhej strane *Autonómny poľnohospodársky zväz* [Автономный земледельческий союз], no rovnako *Ruská nacionálno-autonómna strana* [Русская национально-автономная партия] sa však o istú pomoc slovenských autonomistov, predovšetkým *Hlinkovej slovenskej ľudovej strany* (HSLŠ), uchádzalo, ale ani rozširovania rusínskeho teritória, a to len na úkor územia Slovenska, sa nechceli vzdať. Prevládajúce stanovisko slovenských politických strán a ich predstaviteľov k uvedenému problému dobre vystihuje list A. Hlinku redaktorovi novín *Карпаторусский Голосъ* Alexejovi Il'kovičovi pri príležitosti vydania jubilejného päťstého čísla uvedeného periodika z marca 1934.

A. Hlinka ubezpečoval rusínskych čitateľov o svojom slovanskom presvedčení a o potrebe spoločného boja slovenského i rusínskeho obyvateľstva za svoje národné práva. Odvolával sa aj na osobné intervencie v parlamente v prospech autonómie Podkarpatskej Rusi v čase, keď Rusíni v ňom nemali ešte zastúpenie. Zdôraznil, že on sám i jeho prívrženci vždy preferovali prospech celku pred náboženskými či etnickými záujmami. Ako príklad A. Hlinka uviedol, že ešte počas existencie Ľudovej strany (Néppárt) slovenskí členovia vo voľbách v roku 1906 kandidovali Rusína A. Beskida i v prevažne slovenskom volebnom obvode, a to iba z dôvodu získania čo najviac poslaneckých miest v uhorskom parlamente pre národnosti. Po vytvorení Slovenskej ľudovej strany údajne tiež podporili vyslanie A. Beskida na mierovú konferenciu do Paríža. Na základe toho A. Hlinka, ktorý poukázal na nedostatky a obmedzené možnosti Rusínov na Podkarpatskej Rusi, vyzval ich k tomu, aby sa politicky zjednotili, zbavili sa aj úplne neefektívneho rusofilstva, nerobili z otázky hraníc spriatelených národov kľúčový problém, ale aby spoločnými silami bojovali za autonómiu oboch regiónov.⁶⁰ „Miesto toho, aby sme sa prírodou, Bohom a slovanstvom spojení a ponechaní sami na seba zišli a vytvorili spoločný blok, Karpatorusi sa s nami sporia o hranice P. Rusi, ktoré mestá, obce a župy musia sa stať jej súčasťou, akým jazykom sa musí hovoriť“, vyčítavo konštatoval A. Hlinka, no zároveň sa preriekol, že agituje za tzv. autonomistický blok pre voľby v roku 1935.⁶¹

Pravda, nie všetci slovenskí národovci sa k problematike Rusínov a Podkarpatskej Rusi stavali tak zmierlivo a rozvážne. Na stupňovanie istého napätia medzi slovenskými a rusínskymi politikmi a aktivistami, ktoré chtiac-nechtiac prenikalo aj do širšej verejnosti, začali reagovať aj niektoré inštitúcie a organizácie, čo vždy situáciu komplikuje viac než priama diskusia medzi ľuďmi či menšími skupinami.

⁶⁰ Письмо Андрея Глинки. In: *Карпаторусский Голосъ*, 3, 1934, č. 44 (2. marec [17. február] 1934), s. 6.

⁶¹ Ibidem, s. 7. Preklad z ruského jazyka autor.

Otázku slovensko-podkarpatských krajinských hraníc a dožadovanie sa ich posúvania v prospech rusínskeho teritória, spory o charakter obcí na zmiešanom území, spojené so zmenami vyučovacieho jazyka, tematika výchovy a dislokácie učiteľov, pôsobenie gréckokatolíckej cirkvi v národnostnom ohľade a ďalšie s tým súvisiace problémy iniciovali niektoré aktivity zo strany Slovenskej ligy (SL), ktorá sa dovtedy angažovala skôr v slovensko-maďarskom pohraničí.⁶²

Na X. kongrese Slovenskej ligy 8. – 10. júna 1934 v Spišskej Novej Vsi vystúpil totiž s referátom oblastný tajomník SL v Košiciach J. Ruman. V jej mene sa otvorene dištancoval od protirusínskej kampane, z ktorej bola podozrievaná, priznával Rusínom v Československej republike všetky národnostné práva, ba dokonca ocenil úspechy bratského rusínskeho národa. Súčasne však z principiálnych aj praktických dôvodov odmietal akékoľvek posúvanie hraníc autonómneho územia Podkarpatskej Rusi. Zásadné námietky mal hlavne voči stotožňovaniu gréckokatolíkov a pravoslávnych veriacich s rusínskou etnickou príslušnosťou a protestoval proti tomu, aby gréckokatolícki a ortodoxní Slováci boli považovaní za Rusínov.⁶³ Aj keď to asi vyznieva paradoxne, spor so Slovenskou ligou motivoval rusínskych lídrov hľadať aj ďalšie indikátory rusínskej etnicity, keď príslušnosť ku gréckokatolíckej cirkvi sa ako hlavný atribút národnej identity začal stále úspešnejšie spochybňovať.

J. Ruman totiž svoje tvrdenia v knižnom vydaní svojho vystúpenia podložil údajmi zo sčítaní obyvateľstva od roku 1890 až do roku 1930, ktoré len potvrdzovali, že podiel Rusínov na celkovom počte gréckokatolíkov na východnom Slovensku sa pohyboval od 45,5 % v roku 1890 do 38,36 % v roku 1930, preto všetky snahy posúvať hranice Podkarpatskej Rusi na úkor Slovenska a meniť vyučovací jazyk v školách považoval za neopodstatnené.⁶⁴ Zdôvodňoval to i tým, že z 24 okresov východného Slovenska v ostatných piatich cenzocho mali Rusíni väčšinu iba v troch z nich.⁶⁵ Za snahou rozširovať rusínske teritórium smerom na západ videl J. Ruman predovšetkým záujmy maďarskej iredenty a v tomto zmysle aj obavy z rusifikácie východu Slovenska pokladal za odôvodnené a znepokojenie Slovenskej ligy za oprávnené.

⁶² Slovenskú ligu na Slovensku založil dlhoročný aktivista Slovenskej ligy v Amerike Ignác Gessay v Bratislave 22. októbra 1920 s cieľom prispieť k hospodárskemu, kultúrnemu, ale tiež mravnému povzneseniu slovenského národa. Angažovala sa najmä pri zakladaní slovenských škôl v obciach s maďarskou väčšinou a podpore rozvoja slovenskej kultúry v južných oblastiach Slovenska. V tridsiatych rokoch rozšírila svoje zameranie aj na ochranu záujmov Slovákov na východnom Slovensku, ktorých časť vnímala ako objekt rusifikácie. Podrobnejšie pozri LETZ, Róbert: *Dejiny Slovenskej ligy na Slovensku (1920 – 1948)*. Martin 2000, 294 s.

⁶³ KOVAL, Peter: Ján Ruman a jeho pohľad na slovensko-rusínske vzťahy na severovýchodnom Slovensku v 30. rokoch 20. storočia. In: *Dejiny 2007, č. 1 – internetový časopis Inštitútu histórie FF PU v Prešove*, s. 81 (s. 80 – 85).

⁶⁴ RUMAN, Ján: *Otázka slovensko-rusínskeho pomeru na východnom Slovensku*. Košice 1935, s. 14.

⁶⁵ Ibidem, s. 29 – 30.

Napriek viacerým presvedčivým argumentom jeho návrhy na istú ochranu slovenskej populácie vo východoslovenskom regióne boli neprimerané a viac-menej zveličené. Zásadne je však potrebné v tejto súvislosti odmietnuť naznačené extrémne stanoviská, ktoré dospeli až k úplnému popieranu existencie rusínskeho osídlenia na východnom Slovensku, čo je zrejme už v rozpore s objektívnou skutočnosťou. Reakciou bol publikovaný *Otvorený list Slovenskej lige v Bratislave* zo strany *Ústredného zväzu podkarpatských študentov*, ktorý, navonok tiež s dobrým úmyslom, prezentoval národnostnú situáciu na východnom Slovensku diametrálne odlišným spôsobom. Opieral sa o údaje z rokov 1840 a 1875 a z diel niektorých starších autorov, z ktorých fakticky vyplývalo, že na východnom Slovensku vlastne nieto Slovákov.⁶⁶ Už na prvý pohľad ide z oboch strán o neplodnú diskusiu a o tendenčné interpretácie faktov, ktoré napokon poslúžili k oslabeniu Československej republiky a Rusínom na Podkarpatskej Rusi v podstate nepri niesli tiež nič pozitívne, ba v konečnom dôsledku skôr naopak.

HSEŠ pod vedením A. Hlinku sa v polovici tridsiatych rokov 20. storočia ešte podarilo sčasti obnoviť tradičné slovensko-rusínske politické spojenectvo spred niekoľkých desaťročí, tentoraz na platforme autonomizmu. Pred parlamentnými voľbami v roku 1935 sa k tzv. autonomistickému bloku HSEŠ a *Slovenskej národnej strany* okrem koalície *Poľské strany v Československu* pripojil aj *Autonomný poľnohospodársky zväz*, vedený A. Bródym. Blok v celoštátnom meradle získal 6,86 % hlasov a dosiahol 22 mandátov. Ďalšie dve rusínske opozičné strany, *Ruská nacionálno-autonomná strana* a tiež *Ruská ľudová strana* [Русская народная партия] sa vo voľbách zúčastnili v koalícii s českými pravicovými stranami a získali spolu 5,57 % hlasov a 17 mandátov.⁶⁷

Napriek tomuto parciálnemu úspechu slovenských a rusínskych politických lídrov záujem slovenských politikov o záležitosti Rusínov na Podkarpatskej Rusi v ďalších rokoch postupne klesal. Svoju úlohu zrejme zohrala skutočnosť, že národno-kultúrne smerovanie rusínskeho etnika na Podkarpatskej Rusi, ale aj na Slovensku bolo naďalej diferencované. Slovenská politická elita sa len ťažko orientovala v politických, národnostných a jazykových sporoch medzi rôznymi skupinami predstaviteľov rusínskeho obyvateľstva, ktoré sa zostrovali pod vplyvom rastu nacionalizmu, antidemokratizmu a stupňovania medzinárodného napätia.⁶⁸

Na druhej strane skoro všetky politické subjekty na Podkarpatskej Rusi si veľmi veľa sľubovali od nového predsedu československej vlády Dr. M. Hodžu, ktorý sa už pred voľbami vyjadroval o nevyhnutnosti vyriešiť národnostnú

⁶⁶ ІЛЬКОВІЧ, Алексій: Отворене писмо словацькій лідзі в Братіславі (переклад з російського мови). In: ІЛЬКОВІЧ, Вадимир (ed.): *Русинський новинар*. Пряшів 2014, s. 163 – 165.

⁶⁷ ŠUCHOVÁ, Xénia: Politický systém. In: ZEMKO, Milan – BYSTRICKÝ, Valerián (eds.): *Slovensko v Československu (1918 – 1939)*. Bratislava 2004, s. 569.

⁶⁸ DANILÁK, Michal: Slováci a Rusíni-Ukrajinci vo vzájomných vzťahoch v Československu v medzivojnovom období. In: KISELOVÁ, Natália (ed.): *Cestou vzájomnosti*. Banská Bystrica 2003, s. 40.

otázku v republike, a to vrátane autonómie Podkarpatska. Rokovania, ktoré od roku 1936 M. Hodža viedol s predstaviteľmi rôznych strán a organizácií ruského i ukrajinoфильského zamerania i o zriadení autonómie Podkarpatskej Rusi, sa skončili neúspešne.⁶⁹ V tejto súvislosti sa v radoch slovenských politikov začali šíriť obavy z istých hungaristických resentimentov, ktoré sa v politike niektorých podkarpatských strán, resp. ich frakcií objavovali. Policajné orgány, ale i Krajin- ský úrad a okresné úrady si začali v tom čase viac všímať aj Rusínov žijúcich na Slovensku.

Hoci rusínsku komunitu na Slovensku charakterizovali isté špecifiká, nemala vlastný politický program, pretože rusínske hnutie bolo bezprostrednou súčasťou politického života Podkarpatskej Rusi a kultúrne spolky Rusínov aj Ukrajincov pôsobili v rámci celého teritória, na ktorom žili. Autonomizmus tu preto vystu- poval len vo forme požiadavky o administratívne pričlenenie časti východného Slovenska k Podkarpatskej Rusi. Práve to, rovnako ako snaha o značné rozširova- nie počtu rusínskych škôl, a to na úkor škôl so slovenským vyučovacím jazykom, iritovalo tunajšie nacionalistické kruhy vrátane štruktúr HSLS a Slovenskej ligy.

Napriek tomu A. Hlinka fakticky až do svojej smrti v auguste 1938 jednoznačne presadzoval jednotný autonomistický front na Slovensku, teda i spoluprácu s predstaviteľmi maďarskej a rusínskej menšiny, pravda, za uznania vedúcej úlo- hy slovenských opozičných politikov, a najmä HSLS. Tak napríklad pri oslavách 10. výročia vydávania novín *Slovenská pravda* 27. februára 1938 v Ružomberku si v tomto duchu nepriamo vyžiadal tiež podporné vyjadrenia zo strany zástupcov etnických minorít, a to K. Henleina, grófa J. Esterházyho aj Dr. I. Pješčaka.⁷⁰

Spolupráca HSLS, sčasti i SNS, s opozičnými politickými subjektmi na Pod- karpatskej Rusi, tentoraz na báze autonomizmu, by bola úplne prirodzená. Po- litickí lídri oboch regiónov sa v tom čase otvorene domáhali autonómneho po- stavenia v rámci Československa, čo by asi logicky zbližovalo tak orientované politické subjekty, vedúce osobnosti, ale tiež samosprávne inštitúcie, hoci v rám- ci krajinského zriadenia mali len symbolickú funkciu.⁷¹ Na druhej strane silným rozdeľujúcim činiteľom sa javila najmä požiadavka revízie krajinských hraníc medzi Podkarpatskou Rusou a Slovenskom, ktorá bola „jablkom sváru“ už od roku 1919, a aj prevažne pozitívne vzťahy existujúce medzi politickými garnitú- rami oboch regiónov predsa len v značnej miere limitovala.⁷²

Od roku 1938 sa vedenie HSLS, ale aj jej lídri v jednotlivých regiónoch Slo- venska evidentne začali stavať k problematike národnej identity rusínskeho oby-

⁶⁹ Pozri SUŠKO, Ladislav: Rokovania o autonómii Zakarpatskej Ukrajiny od roku 1936 do leta 1938. In: *Nové obzory*, 15. Košice 1973, s. 33 – 59.

⁷⁰ Hlinka o bloku autonomistov. In: *Slovák*, 20, 1. marec 1938, s. 1.

⁷¹ Zákon č. 125/1927 Sb. z. a n. ze dne 14. července 1927 o organizaci politické správy (výňatky). In: GRONSKÝ, Ján: *Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa*, I. 1914 – 1945. Praha 2005, s. 199.

⁷² DULEBA, Alexander: *Ukrajina a Slovensko: Geopolitické charakteristiky vývinu a medziná- rodné postavenie Ukrajiny. Implikácie pre Slovensko*. Bratislava 2000, s. 88.

vateľstva vyložene pragmaticky. V prvom rade sledovali vlastné ciele, ktorými boli získanie politickej moci prostredníctvom autonómie a zabezpečenie integrity teritória ohrozovanej územnými nárokmi Maďarska a Poľska. Z tohto dôvodu veľké nebezpečenstvo videli v maďarofilskej politike niektorých podkarpatsko-ruských politických strán a organizácií, ktoré mali istý vplyv i medzi Rusínmi na Slovensku. V tomto zmysle boli celkom ochotní pokladať Rusínov za Ukrajincov a propagovať ukrajinskú orientáciu, a to len preto, že reprezentácia ukrajinských politických strán apriórne odmietala spoluprácu s Maďarskom aj ideu obnovenia Uhorska.⁷³

Medzinárodné aj vnútorné oslabenie Československej republiky po mníchovskom diktáte umožnilo, aby z iniciatívy HSLŠ bola v Žiline 6. októbra 1938 vyhlásená autonómia Slovenska. Ešte ten istý deň bol J. Tiso menovaný premiérom autonómnej vlády a len o deň neskôr i štyria ministri jeho kabinetu. Tento vývoj inšpiroval podkarpatoruských politikov, z ktorých niektorí sa ako pozorovatelia na uzavretí Žilinskej dohody zúčastnili, aby 8. októbra 1938 vytvorili spoločnú *Národnú radu Karpatskej Rusi* a dohodli sa na návrhu politického zloženia autonómnej vlády. Vláda Československej republiky vedená gen. J. Syrovým, a to v zastúpení prezidenta republiky, návrh akceptovala a 11. októbra 1938 schválila zloženie autonómnej vlády Podkarpatskej Rusi na čele s A. Bródym.⁷⁴

V tejto súvislosti je až symbolické, že ústavný zákon č. 328/1938 Zb. z. a n. z 22. novembra 1938 o autonómii Podkarpatskej Rusi bol v podstate len kópiou znenia ústavného zákona č. 299/1938 Zb. z. a n. z 22. novembra 1938 o autonómii Slovenskej krajiny, preto pôvodne pozostával len zo štyroch paragrafov, zaberajúcich necelé dve strany textu. Odlišnosti sa týkali len počtu ministrov, časových lehôt a sčasti tiež usporiadania vyšších inšancií súdnej moci.⁷⁵ Oba ústavné zákony boli prijaté poslaneckou snemovňou 22. novembra 1938 a v senáte 29. novembra 1938. Na druhej strane prijatie týchto zákonov výrazne ovplyvnilo aj postoje slovenských politikov k Podkarpatskej Rusi.

Politický režim tzv. druhej republiky priniesol totiž aj do tejto oblasti určitú novú dynamiku, ale aj výraznejšiu diferenciáciu v postojoch slovenských politických subjektov k rusínskej a ukrajinskej otázke v Československu. HSLŠ sa od vyhlásenia autonómie v oboch regiónoch prostredníctvom verejných vystúpení jej vedúcich predstaviteľov, ale i v stránickej tlači fakticky dištancovala od problematiky Podkarpatskej Rusi a oveľa viac sa koncentrovala na otázky Rusínov

⁷³ TARKOVIČ, Juraj: Nie Rusín, ale Ukrajinec? Treba odstrániť chaos a previesť čistku. In: *Slovenská sloboda*, 1, 1938, č. 192 (24. august 1938), s. 3.

⁷⁴ Сын простого народа деп. А. Бродий – премьер-министр первого карпатурского правительства. In: *Русский Вѣстник*, 17, 1938, č. 30 (16. október 1938), s. 1.

⁷⁵ Porovnaj: 399. Ústavný zákon zo dňa 22. novembra 1938 o autonómii Slovenskej krajiny. In: *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, 1938, časťka 99 (23. listopadu 1938), s. 1161 – 1164 a 328. Ústavný zákon ze dne 22. listopadu 1938 o autonomii Podkarpatské Rusi. In: *Sbírka zákonů a nařízení státu česko-slovenského*, 1938, časťka 109 (16. prosince 1938), s. 1199 – 1200.

na Slovensku. To v podstate znamenalo, že niekdajšia spolupráca HSLS s niektorými organizáciami na Podkarpatskej Rusi sa veľmi rýchle skončila, pretože sa stali veľmi aktuálnymi práve tie problémy, ktoré ich stále rozdeľovali. Ľudáci na čele J. Tisom sa vzájomnému zblíženiu vyhýbali, ba počas rokovaní s Maďarskom o nových hraniciach bolo vraj navrhnuté úplne odstúpenie Podkarpatska výmenou za zotrvanie Košíc a Rožňavy v rámci Slovenska.⁷⁶ Od októbra 1938 sa periodiká HSLS o Podkarpatskej Rusi pozitívne vyjadrovali fakticky len v súvislosti s riešením lokálnych konfliktov s Maďarskom, ktoré riešili československé úrady a ozbrojené zložky.⁷⁷

Slovenská národná strana v tomto období sa rusínskou ani ukrajinskou otázkou príliš nezaoberala a ako súčasť autonomistického bloku od roku 1932 v podstate do značnej miery preberala politické stanoviská vedenia HSLS i v tejto sfére. Vo viacerých prípadoch sa však SNS či jej tlačový orgán *Národné noviny* venovali niektorej z aktuálnych otázok týkajúcich sa gréckokatolíckej cirkvi. Podobne ako vedúce zložky HSLS i Slovenskej ligy odmietala uznať výlučne rusínsku národnosť veriacich tejto cirkevnej organizácie a v tomto zmysle sa aj dovoľovala práv slovenských gréckokatolíkov, ktorých počet odhadovala na 200 000 ľudí.⁷⁸

Na druhej strane slovenské frakcie agrárnej strany aj všetkých tzv. hradných strán volili vo vzťahu k autonomistickému hnutiu opatrnejší postup. V podstate považovali nároky na autonómiu Podkarpatskej Rusi za legitímne, no odmietavo sa stavali k nesystémovým krokom pri jej uskutočňovaní. Tieto postoje veľmi dobre vyjadruje napríklad kritická analýza zákona č. 172/1937 Zb. z. a n. z 26. júna 1937 o dočasnej úprave postavenia guvernéra Podkarpatskej Rusi a súvisiacich organizačných opatreniach. Charakterizovala ho ako nevyvážený, vnútorne málo konzistentný pri určovaní kompetencií najvyšších úradníkov a nespravodlivý v jeho ekonomickej časti.⁷⁹

Ľavicové politické strany a ich tlačové orgány na Slovensku, najmä *Právo ľudu* a *Robotnícke noviny*, v tom čase do istej miery podporovali ambície strán ukrajinského smeru na Podkarpatskej Rusi, preto v podstate privítali skorý pád autonómnej vlády A. Bródyho aj menovanie Vološinovej vlády.⁸⁰ Politické strany ukrajinskej orientácie či ich predstavitelia v autonómnej vláde A. Vološin a J. Révay mali byť určitou zárukou zotrvania Podkarpatskej Rusi v rámci republiky. Rusofilským stranám pritom vyčítali, že časť ich zástupcov bola za referendum o otázke, kam má patriť región Podkarpatskej Rusi ako celok, a to bez

⁷⁶ SUŠKO, L.: Nemecká politika voči Slovensku a Zakarpatskej Ukrajine v období od septembrovej krízy 1938 do rozbitia Československa v marci 1939. In: *Československý časopis historický*, 21, 1973, č. 2, s.174.

⁷⁷ Pozri napr.: Za prestrelku pri Mukačeve zodpovedná je maďarská vláda. In: *Slovák*, 8. január 1939, s. 1.

⁷⁸ Narodnie Noviny tože ryjut : Slovackije jevangeliiki v zaščitu „slovackich“ grekokatolikov. In: *Пряшевская Русь*, 1, 1938, č. 14 (5. november 1938), s. 4.

⁷⁹ O podkarpatoruskou autonomii. In: *Politika*, 7, 1938, č. 13 (15. júl 1938), s. 150 – 151.

⁸⁰ Pozri: Nový predseda karpatoruskej vlády. In: *Robotnícke noviny*, 28. október 1938, s. 2.

ohľadu na výsledok prvej Viedenskej arbitráže. Referendum však aj hungarofilské organizácie a politici považovali len za spôsob, ako odovzdať Podkarpatsko Maďarsku.⁸¹ Pravda, úvahy o jeho neistej budúcnosti vyvolávali pritom aj niektoré vyhlásenia slovenských politikov – napríklad J. Tisa v súvislosti s rokovaním v Komárne a K. Sidora počas návštevy v Poľsku, ktorými dali najavo, že im na osude Podkarpatskej Rusi príliš nezáleží.⁸²

Prirodzene, celkom odlišný postoj zaujala autonómna vláda k otázke rusínskeho obyvateľstva na východnom Slovensku. Časť jeho reprezentácie aj s podporou predstaviteľov karpatoruských strán v jeseni 1938 zintenzívnila agitáciu za pripojenie východoslovenských okresov k Podkarpatskej Rusi. Dňa 12. októbra 1938 v Prešove za účasti ministra autonómnej vlády Podkarpatskej Rusi Dr. S. Fencika začali totiž prebiehať aj rozhovory o riešení otázky východných hraníc Slovenska. Spomedzi rusínskych politických, kultúrnych a cirkevných predstaviteľov bola hneď na mieste vytvorená komisia v zložení Dr. S. Fencik, Dr. Š. Gojdič, A. Farinič, Dr. M. Beskid a Dr. J. Kizak, ktorá mala o danej veci rokovať s premiérom Tisom v Bratislave. Rozhovory však boli odložené vzhľadom na rokovania v Komárne o hraniciach Slovenska a Podkarpatskej Rusi s Maďarskom.

Zmena v tomto smere nastala 22. novembra 1938, keď Ruská národná rada v Prešove, vedená T. Rojkovičom, pod vplyvom ukrajinizačnej politiky Voločinovej vlády a aspirácií Maďarska sa rozhodla podporiť zotrvanie tunajších Rusínov v rámci Slovenska.⁸³ Dôležitým faktorom tohto riešenia bol rozdielny pomer medzi vplyvom karpatoruského a ukrajinského smeru medzi Rusínmi na Slovensku a na Podkarpatskej Rusi. Tam mal tiež rusofilský prúd v dvadsiatych rokoch minulého storočia značnú prevahu v počte stúpcov, v organizovanosti i v kultúrnych aktivitách, ale v tridsiatych rokoch pod vplyvom istých vnútorných i vonkajších činiteľov sa ich vzájomný pomer začal vyrovnávať a v druhej polovici bol ukrajinský smer už v zjavnej ofenzíve.

Na severovýchodnom Slovensku sa u rusínskeho obyvateľstva vlastne až do konca prvej svetovej vojny prejavy ukrajinskej národnej identity skoro vôbec nevyskytovali, ba aj neskôr boli za Ukrajincov považovaní len emigranti z Haliče alebo zo sovietskej Ukrajiny, ktorých ako gréckokatolíckych kňazov alebo učiteľov rozmiestňoval do obcí východného Slovenska biskup D. Nyárady, administrátor Prešovskej gréckokatolíckej eparchie v prvej polovici dvadsiatych rokov. Táto skutočnosť značne oslabovala možnosť rýchleho šírenia ukrajinskej orientácie na Slovensku a v novembri 1938 napokon rozhodovala aj o rezignovaní Rusínov na Slovensku na požiadavku pripojenia tzv. Prjaševščiny k Podkarpatskej Rusi.

⁸¹ Býv. karpatoruský minister Bródy zatknutý. In: *Robotnícke noviny*, 1. november 1938, s. 2.

⁸² SUŠKO, L.: Politický vývoj Slovenska v posledných rokoch buržoázneho Československa. In: *Historický časopis*, 27, 1979, č. 4, s. 587.

⁸³ МАКАРА, Микола Петрович – МИГОВІЧ, Іван Іванович: *Карпатими поріднені: Нарис етнополітичної історії і сучасного стану українсько-словацьких взаємин*. Ужгород 1997, s. 44.

Začali sa veľmi zložité rokovania o podmienkach vzájomného súžitia i o postoji rusínskej reprezentácie k voľbám do autonómneho snemu. Severovýchod Slovenska z tohto dôvodu vtedy navštívili J. Tiso, V. Tuka i A. Mach, ale zhoda sa dosiahla len na všeobecnej úrovni. Delegáti RNR I. Kačur a P. Dubay spolu s poslancami I. Pješčakom a P. Židovským rokovali potom v Prahe priamo s premiérom J. Tisom o siedmich požiadavkách, ktoré neakceptoval. išlo o vymedzenie rusínskeho územia, o zriadenie ruských škôl i školských inšpektorátov v Snine, Medzilaborciach a Bardejove, ako aj o menovanie okresných náčelníkov z radov Rusínov. Rusínski predstavitelia vtedy trvali tiež na proporcionálnom zastúpení rusínskeho úradníctva, na vytvorení funkcie štátneho tajomníka pri slovenskej vláde, ako aj na pomernom rozdeľovaní štátneho, ale i krajinského rozpočtu.

Až 18. februára 1939 bola napokon v Prešove za prítomnosti miestneho rodáka Dr. Gejzu Fritza podpísaná dohoda medzi autonómnou vládou Slovenskej krajiny a Ruskou národnou radou, v ktorej boli akceptované len niektoré z národno-kultúrnych požiadaviek rusínskeho obyvateľstva na severovýchodnom Slovensku.⁸⁴ Významnú úlohu pri ústupkoch zo strany RNR a jej predstaviteľov v tomto smere pravdepodobne zohrali aj kolujúce správy, že Maďarsko a Poľsko sa už údajne dohodli na rozdelení Podkarpatskej Rusi aj východného Slovenska.⁸⁵

Po vyhlásení Slovenského štátu, po okupácii Podkarpatskej Rusi a po uzavretí prímeria po obsadení častí okresov Sobrance a Snina maďarskou armádou zavládla najmä vo vládných kruhoch určitá neistota, kadiaľ bude viesť východná hranica Slovenska, či bude rešpektovaná aj dovtedajšia hraničná čiara na rieke Uh a či sa bude alebo nebude konať plebiscit na sporných územiach. Hoci tlač, aj na základe etnografických analýz, pripomínala existenciu slovenských obcí i východne od bývalej krajinskej hranice Slovenska a Podkarpatskej Rusi, teda na ľavom brehu Uhu a na pravej strane železničnej trate Onokovce – Užok, nádeje na korekciu hraníc v tomto smere vôbec neboli veľké a tiež obyvateľstvo pôsobilo pomerne odovzdaným dojmom.⁸⁶

Spoločenská situácia aj politická atmosféra sa výrazne zmenili na jeseň 1939, keď štátne orgány získali isté sebavedomie, režim upevnil svoju pozíciu a proklamoval i riešenie problematiky národnostných menšín, a to vrátane rusínskej otázky. Dňa 11. novembra 1939 sa preto v Medzilaborciach uskutočnila porada slovenských a rusínskych učiteľov, kňazov, ale aj notárov za účasti poslancov slovenského snemu Dr. M. Hut'ku a A. Simka. Osobitne zástupca rusínskych učiteľov G. Mlinarič vyjadril ich rozhodnutie podieľať sa na konsolidovaní štá-

⁸⁴ КОВАЧ, Андрій: До проблеми словацько-українських міжнародних взаємин. In: ЧУЧ-КА Павло et al. (eds.): *Українські Карпати : Матеріали міжнародної наукової конференції „Українські Карпати: етнос, історія, культура.“* Ужгород : Ужгородський університет; Видавництво Карпати, 1993, s. 245.

⁸⁵ VÁVRA, František – EIBEL, Jan: *Viedenská arbitráž – dôsledok Mnichova*. Bratislava 1963, s. 103 – 104.

⁸⁶ Kam siahla suverenita slovenského štátu na východe. In: *Slovenská sloboda*, 2, 1939, č. 74 (29. marec 1939), s. 2.

tu a dištancovať sa od separatistických tendencií. M. Huťka prisľúbil, že vláda bude spravodlivá k minoritám, ale aj od nich očakáva lojálny postoj. A. Simko označil heslo *Až po Poprad!* za pomýlené s tým, že je nahradené novou výzvou: *Všetci podkarpatskí Rusi spát' k Slovensku!* Zároveň vyhlásil, že osud všetkých Rusínov, ako aj Rusínov podkarpatských, „je úzko spiaty s osudom slovenského národa a štátu“.⁸⁷ Podobné demonštrovanie istej jednoty a spolupráce Slovákov a Rusínov sa prejavilo aj 18. novembra 1939 na porade v Stropkove, na ktorej D. Schudich ubezpečoval nielen prítomných, ale tiež širokú verejnosť, že rusínsky ľud a kňazstvo bezvýhradne podporujú slovenský štát, a to v záujme šťastnej budúcnosti oboch národov.⁸⁸

Zdá sa, že z obidvoch strán išlo viac-menej o politické gestá, pričom skutočný postoj režimu k rusínskej menšine v období slovenského štátu, ale i naopak, bol predsa len podstatne komplikovanejší. Pravda, ani najvyšší predstavitelia štátu, ani funkcionári štátnych orgánov nie celkom chápali rusínsku problematiku. Jednoznačne však odmietali veľkoruský smer, a tak sa nepriamo zaslúžili o rozšírenie termínov *Rusín*, *rusínsky* namiesto vtedy používaného etnonymu *Rus*, *ruský*. Po vzniku Šarišsko-zemplínskej župy chcel situáciu promptne riešiť župan Š. Haššík, ktorý dal odstrániť ruské nápisy v regióne a rusínsku otázku považoval len za sociálny problém, spojený najmä s nezamestnanosťou. Uvedomoval si tiež, že Rusíni ešte netvorili jednoliaty etnický celok, preto východisko videl v postupnej slovakizácii menšiny.⁸⁹

Najvyššie štátne orgány v prvých rokoch však iba hľadali cestu k minorite, ktorú nemohli úplne prehliadať. V okrese Medzilaborce Rusíni predstavovali 80 % obyvateľstva, v okrese Vyšný Svidník, ktorý vznikol z expozitúry okresu Stropkov, asi 57 % populácie. Časť vládnej garnitúry (A. Mach, G. Fritz, Dr. F. Galan a i.) podporovala karpatoruský smer, ktorý reprezentovali A. Simko, V. Karaman a Dr. I. Pješčak. Založiť politickú stranu sa im síce nepodarilo, ale získali súhlas vydávať v Medzilaborciach v ruskom jazyku týždenník *Новое время*, hoci s provládnym zameraním. Okolo tamojšej redakcie sa – popri gréckokatolíckej eparchii v Prešove – vytvorilo akési druhé centrum Rusínov a ich hnutia. Najaktívnejšie si tam počinali riadiť školy vo Vyšnom Svidníku M. Boňko, od decembra 1941 aj poslanec snemu, a odborní učitelia z Medzilaboriec V. Kolenka i G. Mlinarič.⁹⁰

Predseda vlády V. Tuka, minister zahraničia a vnútra Dr. F. Ďurčanský aj prednosta Ústredne štátnej bezpečnosti (ÚŠB) J. Mišík spočiatku preferovali ukrajín-

⁸⁷ Osud Rusínov je spiaty s osudom slovenského národa. In: *Slovenská sloboda*, 2, 1939, č. 61 (14. november 1939), s. 2.

⁸⁸ V slovenskom štáte sa ruská otázka rieši v bratskom porozumení. In: *Slovenská sloboda*, 2, 1939, č. 67 (21. november 1939), s. 2.

⁸⁹ КОВАЧ, А.: Національна політика Словацької Республіки по відношенню до русинів-українців (1939 – 1945 гг.). In: РИЧАЛКА, Михайло (ed.): *Жовтень і українська культура: Збірник матеріалів з міжнародного симпозіуму*. Пряшів 1968, s. 138.

⁹⁰ ВАНАТ, І.: *Нариси новітньої історії українців східної Словаччини*, II (1938 – 1948). Братислава – Пряшів 1985, s. 51 – 56.

ský smer, ktorý sa pokúšali aktivizovať utečenci z Podkarpatskej Rusi I. Roháč, J. Révay a Dr. Ing. V. Geletka. Práve on organizoval propagačnú cestu do okresov s rusínskym osídlením na jar 1941, pričom sa odvolával na poverenie premiéra V. Tuku. Chcel využiť tiež pomoc zo strany nemeckých kruhov, ktoré najprv podporovali ukrajinské nacionalistické hnutie v záujme protipol'ského ťaženia a potom plánov proti ZSSR. Určité kontakty na nemeckom konzuláte, ktorý bol vtedy zriadený v Prešove a pôsobil pod vedením konzula Petra von Woinoviča, hľadali aj predstavitelia karpatoruského smeru. Aktivisti ukrajinskej orientácie pritom chceli propagovať svoju koncepciu na severovýchodnom Slovensku i prostredníctvom návštevy nemeckého poradcu na Úrade propagandy Dr. A. Endrösa a jeho sprievodu, avšak všetky akcie narazili na značný odpor obyvateľstva a slovenskí politici sa od nich vzápätí celkom dištancovali.⁹¹

Od napadnutia Sovietskeho zväzu slovenské oficiálne miesta akceptovali karpatoruskú (rusínsku) identitu obyvateľstva severovýchodného Slovenska, pretože inak by ťažko mohli v tomto regióne obhájiť vojnu proti ZSSR a účasť slovenskej armády na okupácii Ukrajiny. Tento trend sa prejavil vymenovaním M. Boňka za poslanca slovenského snemu v decembri 1941 a prejavom ústretovosti k Rusínom bola tiež cesta prezidenta Dr. J. Tisa do Vyšného Svidníka, Medzilaboriec a Čertižného v júli 1942, keď navštívil i hrob A. I. Dobrjanského.⁹² Stanovisko oficiálnych štruktúr však vtedy už charakterizovala najmä tzv. Dudášova doktrína, nazvaná podľa nového župana Šarišsko-zemplínskej župy v rokoch 1940 – 1945 A. Dudáša. Podľa nej „tzv. rusínsky ľud v Karpatskej kotline je pôvodom a charakterom – slovenský“, no „...nesmie byť slovenský, lebo by sa mal stať maďarským!“⁹³ Tento polemický názor sa však stal takmer základom národnostnej politiky voči Rusínom na Slovensku počas vojny. Zo strany vládnych kruhov to celkom prirodzene viedlo k ignorovaniu, resp. istému podceneniu rusínskej národnostnej otázky.

Slovenské úrady Rusínov často považovali za piatu kolónu Maďarska. Podozrievali ich tiež z boľševizmu a schizmatizmu, všeslovanskú, resp. rusofilskú ideu, tradične prítomnú v ideových koncepciách Rusínov, neraz interpretovali ako prosovietsky postoj. Bratislavská vláda a župné orgány nedôverovali ani vedeniu gréckokatolíckej cirkvi a predstaviteľov hierarchie neraz monitorovali agenti odbočky ÚŠB. Navyše sa Rusínom vyčítala národná a politická nesúrodosť a nedostatočný zmysel pre autoritatívny režim.⁹⁴ Pôsobiť tak mohli iba kultúrno-osvetové organizácie Общество имени А. Духновича a Просвіта, resp. niektoré profesijné a záujmové združenia.

Všeobecne možno konštatovať, že vládnyim kruhom prvej Slovenskej republiky sa vôbec nepodarilo, až na nepatrné výnimky, získať istú dôveru a politickú

⁹¹ HLAVINKA, Ján: Týždenník „Novoje vremja“ ako prejav rusínskej otázky v rokoch 1940 – 1944. In: *Pamäť národa*, 4, 2008, č. 3, s. 4 – 11.

⁹² КОБАЧ, А.: Національна політика Словацької Республіки, s. 141.

⁹³ DUDÁŠ, Andrej: *Rusínska otázka a jej úzadie*. Buenos Aires 1971, s. 226.

⁹⁴ КОБАЧ, А.: Національна політика Словацької Республіки, s. 138.

podporu zo strany rusínskej menšiny. Ich negatívny postoj k režimu sa ešte vystupňoval od roku 1941 na základe nesúhlasu s vojnou vedenou proti Sovietskemu zväzu, preto sa Rusíni v takej veľkej miere zapájali do protifašistického odboja. Je pravdou, že do značnej miery podľahli komunistickej propagande, no hlavnou príčinou toho bola z veľkej časti národnostná politika a charakter samotného politického systému. Bola to totiž reakcia na politiku denacionalizácie rusínskeho obyvateľstva, na ignorovanie jeho sociálnych problémov, na absenciu samosprávy a veľmi slabé zastúpenie Rusínov v štátnej a verejnej správe.⁹⁵

Oslobodenie a obnovenie Československa znamenalo výraznú zmenu tak v postavení Rusínov na Slovensku, ako aj vo vnímaní ich etnicity a histórie menšiny. V prvom rade bola determinovaná pripojením Podkarpatskej Rusi k ZSSR, posilnením jeho autority aj vplyvu tak v strednej Európe, ako i v celoeurópskom a celosvetovom kontexte. Nemenšiu úlohu zohrala veľmi silná pozícia KSČ v po-vojnovom vývoji republiky, ktorá s tým súvisela. Postupne sa aj preto začala propagovať i presadzovať téza prijatá v roku 1924 na V. kongrese Komunistickej internacionály, že východoslovanské obyvateľstvo žijúce na území Poľska, Československa a Rumunska je potrebné považovať za ukrajinské, a to bez ohľadu na to, akú národnosť samo deklaruje. Takúto direktívu mali komunistické strany v týchto štátoch rešpektovať a konečnému spojeniu všetkých „ukrajinských území“ so sovietskou Ukrajinou napomáhať.

Považovanie rusínskej minority na Slovensku za ukrajinskú v podstate vyplývalo tiež z toho, že Podkarpatská Rus bola odstúpená ZSSR a stala sa súčasťou Ukrajinskej sovietskej socialistickej republiky z formálneho aspektu na základe ukrajinskej národnej príslušnosti jej obyvateľstva, hoci skutočné, teda strategické, dôvody boli obom zainteresovaným stranám úplne jasné. Možno práve preto sa do začiatku päťdesiatych rokov tolerovalo aj používanie termínov *Rus*, *ruský* alebo *руський*, a to vo význame Rusín, rusínsky, pretože dovtedy otvorené prejavy ukrajinskej národnej identity medzi rusínskym obyvateľstvom na severovýchodnom Slovensku absentovali. Pravda, slovenské národné orgány zaujímali k Rusínom, ale osobitne k Ukrajincom, teda k tým, ktorí ukrajinskú národnostnú príslušnosť mali alebo akceptovali, mimoriadne ústretové stanoviská. Boli nielen odrazom dobrej vôle obnoviť pozitívne vzťahy v nadväznosti na ich dlhodobú tradíciu, ale aj určitých obáv z odstredivých tendencií v radoch tejto menšiny, ktoré sa objavili už koncom roku 1944, a to pod vplyvom vzniku Zakarpatskej Ukrajiny a oživenia trendov z konca tridsiatych rokov minulého storočia.⁹⁶

⁹⁵ Štátny archív v Prešove, fond Policajné riaditeľstvo, sine sign. *Príčiny nespokojnosti a rozšírenie sa bolševického smýšľania medzi Rusínmi (Ruthénmi) na východnom Slovensku.*

⁹⁶ №3, 1944, 29. листопада, Ужгород – Лист Тимчасового комітету українців Пряшівщини, які проживали в Ужгороді, до Народної Ради Закарпатської України в справі приєднання Пряшівщини до Закарпатської України. ВАНАТ, Іван (ed.): *Матеріали до історії Української Народної Ради Пряшівщини.* Пряшів 2001, s. 16 – 18.

Všeobecne možno konštatovať, že aj v priebehu prvej polovice 20. storočia, rovnako ako predtým aj potom, prevládali pozitívne vzťahy medzi Slovákmi na jednej strane a Rusínmi či Ukrajincami na strane druhej. Pravda, vzťahuje sa to predovšetkým na osobné, rodinné, susedské, pracovné, spoločenské a ďalšie neformálne vzťahy jednak medzi ľuďmi, ale tiež medzi kolektívmi, organizáciami či inštitúciami. Je však potrebné priznať, že v tomto ohľade išlo o hektické historické obdobie, v ktorom boli slovensko-rusínske vzťahy naozaj vystavené najťažším skúškam. Určité nezhody a z nich vyplývajúce napätia medzi politickými reprezentáciami oboch národov totiž vznikali najmä vtedy, keď sa navzájom začali vnímať ako konkurenti vo svojich politických snahách, resp. ako subjekty ohrozujúce ich národnú identitu či integritu ich sídelného územia.

Takáto situácia vznikla napr. po vzniku Československa, v druhej polovici tridsiatych rokov 20. storočia, v období slovenského štátu, sčasti aj v prvých povojnových rokoch. Je však potrebné poznamenať, že tiež v týchto obdobiach určité vyostrenie rozporov a isté zhoršenie vzťahov najčastejšie vyvolávala cieľená propaganda politických ustanovizní, ideologických inštitúcií a prostriedkov masovej komunikácie. Navyše uvedené disonancie skoro vždy charakterizovali zvyčajne oficiálne štruktúry, pričom rovinu medziľudských vzťahov spravidla poznamenali len v minimálnej miere. Dokazujú to nielen historické dokumenty, spomienky účastníkov udalostí, umelecká literatúra, ale v modernej dobe aj sociologické výskumy.

Záverom možno súhlasiť s názorom, že hlavnou príčinou problémov správdzajúcich etnogenézu rusínskeho obyvateľstva v Karpatoch je indiferentnosť k etnicite v priebehu života viacerých generácií od začiatku 18. storočia, ktorá bola nahradzovaná výlučne religiozitou či cirkevnou príslušnosťou, a to z konkrétnych historických, politických, socioekonomických a ideologických dôvodov. Od začiatku národného obrodzenia, ale aj v ďalších desaťročiach boli rusínskemu etniku ponúkané viaceré alternatívy etnickej identity, najmä veľkoruská, potom karpatoruská, uhroruská a neskôr aj ukrajinská, ktoré však nemali dostatočné historické korene, stali sa predmetom rôznych kalkulácií, preto sa uchytili, aj to nedostatočne, len medzi istými časťami elity rusínskeho obyvateľstva a vytvárali tak priaznivé podmienky na jeho asimiláciu.

Osobitne negatívne následky malo umelé prerušenie celého procesu prirodzenej národnej identifikácie Rusínov po druhej svetovej vojne, a to nielen ukrajinizáciou, ale tiež postavením ich jazyka aj náboženstva mimo zákon. Rusíni, ktorí odmietli stať sa Ukrajincami, no nechceli byť ani Slovákmi, etnicitu fakticky vylúčili z osobného, ako i spoločenského života a neviedli k nej ani svojich potomkov a viac-menej ju úplne ignorovali.⁹⁷ Národotvorný proces Rusínov sa preto od začiatku deväťdesiatych rokov minulého storočia musel začať fakticky odznova, a to v nových, pre národno-identifikačný pohyb celkom netypických

⁹⁷ KALAVSKÝ, Michal: Etnická identita a asimilačné procesy. In: *Etnologické rozpravy*, 1, 1994, č. 1, s. 7 – 9.

podmienkach integrácie a globalizácie, ako aj vzniku nových, na ne reagujúcich hnutí a trendov súčasnosti. Zjavným dôsledkom týchto okolností bola, a do určitej miery fakticky ešte aj dodnes je, nevyhranenosť rozkolísanosť a nekonzistentnosť národného vedomia v radoch rusínskeho etnika, ktorú sme vlastne povinní tolerovať a Rusínov na Slovensku i za jeho hranicami k národnému životu povzbudzovať.

***Slovaks and Ruthenians and the effect of their coexistence
on the process of ethnic identification of the Ruthenian population***

STANISLAV KONEČNÝ

The paper analyses the effects of the Slovak cultural environment and of some of the political and social institutions and prominent personalities in Slovak science, culture and politics on the formation and development of the national identity of the Ruthenian population in the region south of the Carpathians and in the territory of north-eastern Slovakia. Description is given of the conditions behind this positive effect and of the strands of influence as well as of the details typical of the period between the early 18th century and the end of World War II.

MAĎARI A RUSÍNI NA PODKARPATSKEJ RUSI A DOSAH ICH VZÁJOMNEJ KOEXISTENCIE NA ETNOIDENTIFIKAČNÝ PROCES RUSÍNSKEHO OBYVATEĽSTVA*

CSILLA FEDINEC

V názve uvedená problematika je veľmi zložitá, preto sa nepokúšam o analýzu všetkých jej aspektov. Namiesto toho sa sústredím na to, ako maďarská politická elita pristupovala k etnickej sebaidentifikácii Rusínov v období Ruskej krajiny a Podkarpatského regentstva. Prostredníctvom tejto čiastkovej analýzy sa môžeme dopracovať k odpovedi na otázku, či v oficiálnej maďarskej politike, ktorá sa zameriavala aj na ovplyvňovanie rusínskej identity zhora, zohrali dominantnú úlohu jazykovo-etnické alebo skôr politické úvahy.

Rozpad rakúsko-uhorskej monarchie, osamostatnenie sa Maďarska, parížske zmluvy ukončujúce 1. svetovú vojnu – pre všetky tieto udalosti bolo nevyhnutné pokúsiť sa dať nové odpovede na národnostnú otázku. Bolo by bývalo politickou naivitou domnievať sa, že národnosti Maďarska budú žiť vo vzájomnom porozumení bez narušenia integrity štátu, pričom maďarská politická elita sa nemohla dobrovoľne vzdať územnej integrity.¹ Podľa údajov zo sčítania ľudu z roku 1910 už len čosi viac ako 50 % obyvateľstva tvorili Maďari (podľa materinského jazyka), aj to vďaka Židom: keďže Židov samostatne vykazovali len v kategórii vierovyznania, podľa národnostnej príslušnosti sa zaraďovali medzi Maďarov.²

Po vzniku samostatného Maďarska vláda Mihálya Károlyiho už v prvých dňoch svojej činnosti splnomocnila Oszkára Jásziho na vytvorenie ministerstva pre národnosti. Jászi sa domnieval, že rozdelením národnostných území na kantóny, resp. rozdelením väčších národných regiónov na federatívne vládne územia možno úspešne rekonfigurovať národnostné pomery v Maďarsku. Podľa jeho predstáv by sa lokálne záležitosti mali riešiť podľa švajčiarskeho vzoru na úrovni jednotlivých národností, ktoré by pri riešení celoštátnych záležitostí mali spolupracovať s ústrednou vládou.³ Jásziho nová koncepcia národnostnej politiky mala minimálnu šancu na úspech, keďže v poslednom roku vojny víťazné veľmoci

* Výskum finančne podporil Maďarský fond vedeckého výskumu (projekt 109173).

¹ GYURGYÁK, János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest 2008, s. 176; SZARKA, László: A helvét modell alternatívája és kudarc 1918 őszén. Adatok, szempontok a Károlyi-kormány nemzetiségi politikájának történetéhez. In: *Kisebbségkutatás*, 2008, č. 2, s. 233 – 234.

² KOMORÓCZY, Géza: *A zsidók története Magyarországon*, II. Pozsony 2012, s. 270.

³ SZARKA, László: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Budapest 1998, s. 113 – 125.

už de facto vytvorili nové štátnopolitické usporiadanie strednej Európy, krajina existovala v takmer úplnej medzinárodnej izolácii, bola vystavená vojenskej intervencii zo strany susedných štátov a národnostné hnutia sa už zradikalizovali.⁴

Hlavnou náplňou činnosti národnostného ministerstva bola príprava legislatívy. Na prelome rokov 1918 a 1919 boli za dva aj pol mesiaca prijaté tri také zákony, ktoré sa venovali autonómii menšín v Maďarsku: ľudový zákon č. X/1918 „O autonómii rusínskeho (ruthénskeho) národa žijúceho v Maďarsku“, ľudový zákon č. VI/1919 o samospráve Nemcov, resp. ľudový zákon č. XXX/1919 o samospráve Slovákov. Návrhy zákonov boli vypracované na Jásziho ministerstve pre národnosti, aj keď – až na prvý v poradí – schválené boli až po jeho demisii. Trvalé vojenské intervencie však znemožnili ich uvedenie do praxe (okrem čiastkovej realizácie prvého zákona), čo bolo zrejmé už v momente ich schválenia. Slováci boli súčasťou česko-slovenského štátu, resp. iba niekoľko dní po prijatí zákona o rusínskej autonómii vo svojom novoročnom prejave prezident T. G. Masaryk oznámil, že podkarpatskí Rusíni sa pripoja k Česko-Slovensku,⁵ krátko na to sa územie pri Uhu dostalo pod česko-slovenskú vojenskú správu a začala sa tam vytvárať česko-slovenská verejná správa.

Bol si toho vedomý aj sám Jászi, ktorému však mimoriadne záležalo najmä na rusínskej autonómii. Vo svojom liste adresovanom Imremu Csécsymu z Oberlinu 20. novembra 1938 o tom napísal: „...v mojich očiach význam autonómie [Ruskej krajiny] bol skôr morálny, než praktický. Vidiac, že Slováci a Rumuni už boli viazaní zmluvami spoza hraníc, chcel som dosiahnuť dohodu aspoň s najslabšou stranou, aby som potvrdil vážnu a poctivú snahu ľudovej republiky ohľadne národnostnej samosprávy. Iste, vedel som aj to, že o našom rozkúskovaní vtedy už bolo rozhodnuté.“⁶ Pozornosť si zasluhuje používanie prívlastku „najslabšia“ aj preto, lebo v maďarskej historiografii slovanské obyvateľstvo Podkarpatska máva epiteton constans „gens fidelissima“ (najvernejší národ).

Ľudový zákon č. X, pozostávajúci z 12 paragrafov, už vo svojom názve stanovuje, že zabezpečuje autonómiu „rusínskeho (ruténskeho) národa žijúceho v Maďarsku“. Okrem toho v 10. paragrafe sa používa termín „rusínsky politický národ“. Nie náhodou sa etnikum s právom autonómie označuje za národ. Jászi vo svojej knihe z októbra 1918 napísal: „Národ je organizáciou ľudí zjednotených kultúrou, hospodárstvom, tradíciami: je sebaurčovacím právom ľudu, aby sa tí, ktorí pociťujú spolupatričnosť, mohli slobodne organizovať v záujme dosiahnutia cieľov, ktoré považujú z hľadiska svojho duchovného, etického a hospodárskeho blahobytu za najdôležitejšie.“⁷ Verný tejto definícii – aj keď jeho úrad sa volal

⁴ Tamže, s. 237 – 238.

⁵ SZARKA, László: *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák*. Budapest 2004, s. 79 – 80.

⁶ *Jászi Oszkár válogatott levelei*. (Eds. LITVÁN, György – VARGA, F. János.) Budapes 1990, s. 420.

⁷ JÁSZI, Oszkár: *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a dunai egyesült államok*. [Reprint.] Budapest 1988, s. 7.

„ministerstvo pre národnosti“ – Jászi považoval subjekty patriace do kompetencie ministerstva za národné spoločenstvá a dôsledne to presadzoval aj v textoch ľudových zákonov.

Túto argumentáciu podporuje aj fakt, že neskôr došlo k odmietnutiu Jásziho ponímania národa. Na sledovanie zmeny nazerania sa pozrieme na to, ako sa rokovalo na zasadnutiach predsedníctva vlády o návrhu zákona o rusínskej autonómii. Jászi 19. novembra 1919 oznámil na schôdzi vlády, že „na ministerstvo ako ruténskeho referenta“ pozval Hiadora Stripského, a pri tejto istej príležitosti navrhol poveriť Oresta Szabóa [Orest Sabov], vládneho komisára Užskej župy, „prípravou sebaurčovacieho práva ruténskeho národa“.⁸ O pár dní na to Jászi oznámil, že „ruténsku akciu výrazne sťažuje tamojší gréckokatolícky klérus“, Szabó preto nevie plniť svoje úlohy na mieste, treba v Budapešti zriadiť ústredné vládne komisárstvo podriadené ministerstvu zahraničných vecí. Okrem toho navrhoval, aby na komisárstve bol menovaný za školského referenta Hiador Strip-skij a za cirkevného referenta Sándor Bonkáló [Aleksander Bonkalo].⁹ Minister pre cirkevné veci a vzdelávanie Márton Lovászy 6. decembra zriadil na vlastnom ministerstve ruténsky odbor, vedením ktorého poveril Stripského,¹⁰ kým Bonkálómu prisľúbil katedru na univerzite.¹¹ Predsedníctvo vlády 17. decembra súhlasilo, aby Jászi predložil návrh zákona „o riešení ruténskej otázky“, resp. poveril ho, „aby dosiahol dohodu aj s Nemcami žijúcimi v Maďarsku“.¹²

Ľudový zákon č. X bol schválený 21. decembra, odvtedy začali v zápisniciach zo zasadnutí predsedníctva vlády používať etnonym Rusín. Dovtedy dôsledne používané označenie „Rutén“ sa uvádza v zátvorke tak, ako aj v názve predmetného zákona.¹³

Pozornosť si zasluhuje, že Sándor Bonkáló, uznávaný a známy historik doby, vo svojej knihe vydanej v roku 1940¹⁴ etnonym Rusín považoval za sebaoznačenie obyvateľstva staroslovanského štátu Kyjevskej Rusi. Podľa neho v období po vpáde Tatárov sa časť obyvateľstva, aby sa tak odlišila od moskovských Rusínov, začala nazývať Ukrajinci, a označenie Rusín ostalo len pre haličských a uhorských Malorusov. V polovine 19. storočia toto etnonymum zavrhl aj halič-

⁸ MNL OL [Celoštátny archív maďarského národného archívu]. Fond K 27. Rutén referens a nemzetiségi minisztériumban. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. 11. 19.

⁹ MNL OL. Fond K 27. Rutén központi kormánybiztosság létesítése. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. 11. 23.

¹⁰ MNL OL. Fond K 27. Rutén ügyosztály felállítása a vallás- és közoktatási minisztériumnál. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. 12. 06.

¹¹ MNL OL. Fond K 27. Rutén nyelv és irodalom tanszék létesítése az egyetemen. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. 12. 06.

¹² MNL OL. Fond K 27. A rutén kérdés rendezésére vonatkozó törvényjavaslat, a magyarországi németekkel való megegyezés. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. 12. 17.

¹³ MNL OL. Fond K 27. Az 1918. évi X. néptörvényjavaslat bemutatása, a Magyarországon élő rutén nemzet autonómiájáról. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. 12. 21.

¹⁴ BONKÁLÓ, Sándor: *A rutének (a ruszinok)*. Basel – Budapest [1996], s. 13, 58 – 59.

skí Rusíni, čiže v 20. storočí sa za Rusínov považovali už iba podkarpatskí Malorusi – resp. v latinčine a maďarčine používali názov Rutén. Inteligencia podkarpatských Slovanov používa pre svoj ľud označenie Rutén, „aj keď pospolitý ľud sám seba označuje za Rusína, Rusnáka, Rusňáka“. Bonkáló dodáva: „Národné potreby vstúpajú nižším ľudovým vrstvám triedy vzdelancov. Ruténsky ľud nemal triedu inteligencie slovanského cítenia.“

Z toho môžeme vyvodit', resp. tieto výroky možno interpretovať aj tak, že keď sa v súvislosti s Jásziho ľudovým zákonom namiesto (latinského) etnonymu Rutén dostalo do popredia (slovanské) etnonymum Rusín, išlo vlastne o gesto smerom k prijatiu „slovanskosti“, o návrat ku koreňom, o odpor voči maďarizovanej inteligencii a voči nútenej maďarizácii ako takej. Jászimu nebola cudzia ani myšlienka, aby „severné časti“, čiže územie dnešného Podkarpatska, „namiesto Rumunov obsadili Ukrajinci. [...] Ak severné časti budú v rukách nielen Čechov a Rumunov, ale aj Poliakov a Ukrajincov, bude to pre nás taktická výhoda.“¹⁵ Jászi považoval za „Ruténov“ aj slovanské obyvateľstvo Haliče, aj keď s ohľadom na historické tradície rozoznával územia cisárstva a kráľovstva. O dve desaťročia neskôr, počas revízie, vo svojom liste poslanom Imremu Csécsymu z Oberlinu 21. augusta 1939 na margo rusínskeho Podkarpatska získaného späť vojenskou silou v marci 1939 už poznamenal, že „Rusínsko môže ožiť iba vo federácii s ostatnými slovanskými kmeňmi, to je podľa mňa axiomaticky jasné. Ak sa tak nestane teraz, potom to bude Rusko, ktoré si takéto riešenie počas jednej generácie vynúti. Na národný jasot teda bolo pramálo dôvodov...“¹⁶

Dňa 8. marca 1919 – za vlády Berinkeého – ministerstvo Ruskej krajiny požiadalo o 500-tisíc korún „na úspešné riešenie svojich politických úloh a úloh v oblasti agitácie a propagandy“, a to tak, aby túto sumu nemuselo vyúčtovať podľa zákonných pravidiel. Ministerstvo ďalej presadzovalo, aby „na rusínskom území bola začatá agitačná a propagandistická činnosť, ktorú však majú vykonávať iba jednotlivci majúci veľké skúsenosti a vynikajúcu znalosť miestnych pomerov, ktorí poznajú dušu ľudu, vidia do duše ľudí, sú si vedomí miestnych zvyklostí, názorov a názorových rozdielov, nie sú im neznáme pramene rozdielov, ktorí sú spôsobilí na osvietenskú činnosť medzi ľuďmi, sú schopní ľud upokojsť, a zároveň sú verní a spoľahliví bojovníci za záujmy spoločné so záujmami maďarského štátu.“ A to najdôležitejšie: „Pre efektívnu kompenzáciu stále hrozivejších snáh o odtrhnutie [...] nech nie je znemožnené [ministrovi Szabóovi] použiť tie finančné prostriedky, ktoré sú aj tak iba čiastočne dostačujúce na kompenzáciu veľkých finančných investícií Čechov a čiastočne aj Ukrajincov.“¹⁷

Po komunistickom prevrate prijatá tzv. prechodná ústava (nariadenie č. XXVI.

¹⁵ MNL OL. Fond K 27. Az észak-keleti rutén részek elfoglalása román részről. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. 12. 29.

¹⁶ Jászi Oszkár válogatott levelei, op. cit., s. 427.

¹⁷ MNL OL. Fond K 27. 500 ezer korona kiutalása a ruszkakrajnai miniszter részére; Ruszka-Krajna autonómiajának megszervezése. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1919. 03. 08.

z 2. apríla 1919) sa už venovala národnostiam. Ústava Maďarskej republiky rád, schválená 23. júna a účinná od 28. júna, hovorila o „všetkých národoch“ krajiny, pričom špeciálne práva priznala Nemcom a Rusínom: „Súvislé kraje s väčšinovým nemeckým a väčšinovým rusínskym obyvateľstvom ústava Republiky rád uznáva ako nemecké, resp. rusínske národné kraje“ (87. §). V diskusii o návrhu ústavy však odznelo, že národnostné práva sa v skutočnosti nezužujú na spomínané etniká, ale prislúchajú všetkým národnostiam v Maďarsku. „Tu my nechceme porúčať inojazyčným národom. [...] Národná vzdelanosť je právom vlastným každému národu“.¹⁸

Po ďalšom prevrate – až po úplné zrušenie ministerstva – zastával funkciu ministra pre národnostné menšiny Jakab Bleyer.¹⁹ V období vlády Istvána Friedricha na zasadnutí ministerskej rady 19. augusta 1919 Bleyer navrhol, aby bol opätovne menovaný ruténsky minister (znovu sa začalo používať etnonymum „Rutén“, označenie „Rusín“ už nepoužívajú), ale vláda neschválila menovanie žiadneho ďalšieho ministra, preto sa stal politickým štátnym tajomníkom na rusínskej sekcii národnostného ministerstva Miklós Kutkafalvy [Nikolaj Kutkafalvy]. Na tomto istom zasadnutí Bleyer hovoril o tom, že „nie je zástancom územnej autonómie [...] ale práva národností treba zabezpečiť nariadením vlády“. Informoval o obsahu nariadenia o zrovnoprávnení národných menšín, vydaného o niekoľko dní neskôr, 21. augusta (nariadenie ministerského predsedu č. 4044/1919). Argumentoval tým, že tento predpis do istej miery „zreľňuje národnostný zákon z r. 1868“; ďalej, že „neakceptuje“, že „Jásziho zákon nazýval menšiny »národmi«“. Viaceré zmeny navrhol minister spravodlivosti György Baloghy, o. i. namietal to ustanovenie návrhu nariadenia, v zmysle ktorého „zástupcovia menšín môžu v národnom zhromaždení používať svoj materinský jazyk“. Bleyer námietky odmietol, aj ministerská rada sa rozhodla, že „vzhľadom na to, že sme pred referendum a národnosti musíme v každom prípade získať na našu stranu, návrh prijímame bezo zmien“.²⁰ Nariadenie ustanovuje, že „každý občan Maďarska je úplne rovnoprávny“ (§ 1), zároveň občanom „patriacim k národným menšinám“ prislúcha právo slobodne používať svoj materinský jazyk.²¹

V potrianonskom období ešte niekoľko mesiacov bola rusínska otázka v popredí záujmu. Počas vlády Simonyi-Semadama na zasadnutí ministerskej rady 12. júna 1920 sa Pál Teleki – ešte ako minister zahraničných vecí – už ozval v duchu, v akom argumentoval aj na jeseň roku 1938, že totiž v prospech udržania územia Podkarpatska hovoria najmä ekonomické argumenty.

¹⁸ BALOGH, Sándor (ed.): *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848 – 1993*. Budapest 2002, s. 230 – 231.

¹⁹ FATA, Márta: Bleyer Jakab nemzetiségi koncepciója és politikája (1917 – 1933). In: *Regio*, 1994, č. 1, s. 175 – 190.

²⁰ MNL OL. Fond K 27. Javaslat a rutén miniszter kinevezésére; Dr. Kutkafalvy Miklós államtitkári kinevezése; Rendelettervezet a nemzetiségek jogainak elismeréséről. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1919. 08. 19.

²¹ BALOGH, Sándor (ed.): *A magyar állam és a nemzetiségek*, op. cit., s. 234 – 235.

Na programe predsedníctva vlády 13. novembra 1920 okrem ratifikácie Trianonskej mierovej zmluvy boli ešte dva body: problém Ruskej krajiny a otázka demisie vlády (demisiu Horthy neprijal).²² Minister zahraničných vecí informoval o možnom decembrovom termíne volieb na území Ruskej krajiny (v skutočnosti z česko-slovenských volieb v roku 1920 Podkarpatsko vynechali). „Česi samozrejme vo veľkom terorizujú. Do Ruskej krajiny odvelili 10 000 českých vojakov, priviezli tam všetkých Židov aj veľa Ukrajincov z Ruska, aby agitovali proti Maďarsku. Dodáva, že ohľadne ukrajinskej otázky sme boli ubezpečení, že bezpodmienečne môžeme počítať s Poliakmi.“²³

Na ďalšom zasadnutí 10. decembra 1920, ktorému predsedal premiér Teleki, sa opäť vynorila otázka „rusínskych volieb“. Minister zahraničných vecí Imre Csáky „informuje, že na Ruskej krajine sa blížia Čechmi nariadené voľby. Aby sme ich mohli náležite ovplyvniť z pohľadu maďarských záujmov, potrebovali by sme 10 000 000 českých korún.“ Na to József Vass, minister zodpovedný za výživu obyvateľstva, poznamenal, že „za ním *sub titulo* ruténske voľby už prišlo množstvo ľudí, ktorí žiadali o vývozné povolenia“. Csáky navrhol „sústrediť vydávania povolení na vývoz do Ruskej krajiny“. Predsedníctvo vlády prijalo rozhodnutie, aby o tejto otázke konzultovali ministerstvo financií a ministerstvo zahraničných vecí.²⁴

A nakoniec na predsedníctve vlády 22. apríla 1921, na ktorom sa zúčastnil aj premiér István Bethlen, minister zahraničných vecí, poverený aj „dočasným riadením ministerstva pre národné menšiny“, Miklós Bánffy predložil informáciu, že „v zmysle Trianonskej mierovej zmluvy po slovensky a ruténsky hovoriace obyvateľstvo prestalo patriť k maďarskej svätej korune“, a preto „pod vplyvom českej tlače sa na slovenskú a rusínsku sekciu ministerstva pozerá ako na orgány namierené proti mierovej zmluve“, a „keďže úlohy predmetných sekcií budú odteraz plniť politické odbory ministerstva zahraničných vecí, ktoré už aj tak dávno fungujú“, spomenuté dve sekcie zaniknú.²⁵ Čiže problematika dvoch bývalých menšín – podľa Jásziho dvoch národov – sa stala súčasťou zahraničnej politiky aj z pohľadu organizácie vlády.

V medzivojnovom období sa všetky maďarské vlády rovnako usilovali o udržanie, resp. opätovné získanie Podkarpatska. Rozkúskovanie Maďarska vrátane straty Podkarpatska malo zničujúci dosah na národné sebavedomie. Krajina, ktorá len necelú generáciu dozadu triumfálne oslavovala milénium dobytia vlasti, sa dostala do postavenia obete a katalogizovala svoje straty. Verejnosť nevedela akceptovať stratu Podkarpatska a ďalších odpojených území a hľadala si útočisko v istom popieraní skutočnosti. Prevládala mienka, že „ľud Rákócziho“ túži po

²² MNL OL. Fond K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1920. 11. 13.

²³ Tamže.

²⁴ MNL OL. Fond K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1920. 12. 10.

²⁵ MNL OL. Fond K 27. A Nemzeti Kisebbségek Minisztériuma tót és rutén főosztályának megszűntetése. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1921. 04. 22.

návrate do Maďarska a len ťažko znáša „český žalár“. „Verní Rusíni“ odmietajú príkazy Prahy, cnie sa im po „otcovskej opatere“ maďarského štátu. Maďarská zahraničná politika si zas uvedomila, že opätovné získanie Podkarpatska by neznamenal iba spoločnú hranicu s ňou sympatizujúcim Poľskom, ale zároveň by rozbilo aj železnú obruč Malej dohody. Revízia hraníc sa tak stala zahraničnopolitickým programom.²⁶ Poslanec za komunistickú stranu v pražskom parlamente Pál Török vo svojom vystúpení v roku 1934 povedal: „Zvláštna je úloha ukrajinskej a maďarskej buržoázie na Podkarpatskej Rusi. Ukrajinská buržoázia poškľučuje po veľkej Ukrajine, to znamená, že by rada videla, keby sa Ukrajina, ktorá patrí k sovietskemu Rusku, odtrhla a keby sa zriadila Veľká Ukrajina pod imperialistickým protektorátom. Maďarská buržoázia živí a pripravuje myšlienku revízie. Praje si zasa Veľkého Maďarska, aby tak mohla zasa milióny robotníkov vohnať do imperialistickej vojny.“²⁷

Čo sa týka miery a spôsobu uskutočnenia územnej revízie, existovali v medzivojnovom Maďarsku viaceré koncepcie. Väčšina verejnosti dúfala v integrálnu (úplnú) revíziu, ktorú za ideálnu považovala aj vláda. Takáto revízia by, samozrejme, znamenala aj opätovné pripojenie Podkarpatska k Maďarsku.²⁸ Viedenskou arbitrážou 2. novembra 1938 získalo Maďarsko južný pás Slovenska a Podkarpatska, obývaný prevažne maďarským obyvateľstvom. Eufória zo satisfakcie na chvíľu zachvátila celú krajinu, ale tí, ktorí usmerňovali zahraničnú politiku Maďarska, v Berlíne a v Ríme už urgovali anektovanie celého Podkarpatska.

Na prelome rokov 1938 a 1939 maďarskí diplomati museli svojich britských, poľských, nemeckých, českých, amerických a talianskych partnerov traktovať témami, ktoré boli veľmi vzdialené ich odbornosti, ako napr. klčovanie lesov v Karpatoch, prietok vody v Tise, acidifikácia a erózia pôdy a pod. Nijaký prenikavý úspech však nedosiahli. Starosť maďarskej strany o ťažbu dreva nebola úprimná už len preto, lebo správy z bratislavského konzulátu vôbec nepotvrďovali jej obavy. Naopak, noviny informovali skôr o poklese exportu dreva z Podkarpatska od prvej Viedenskej arbitráže.²⁹ Bývalý minister vnútra Miklós Kozma, organizátor maďarských diverzných akcií na získanie rusínskeho Podkarpatska, sa vo svojom denníku vyjadril surovejšie: „9 miliónov Maďarov žije zatvorených v kletke trianonského Maďarska. Kletku z troch strán obkľučuje Malá dohoda, od anšlusu je na štvrtjej strane Nemecko. Ak v budúcnosti získame späť maďarské

²⁶ ZEIDLER, Miklós: A magyar revizionizmus és Kárpátalja. In: FEDINEC, Csilla (ed.): *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai*. Pozsony 2014, s. 26.

²⁷ Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky. Příloha k těsnopisecké zprávě o 327. schůzi poslanecké sněmovny Národního shromáždění republiky Československé v Praze v úterý dne 15. května 1934. Řeč posl. Töröka. <http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/stenprot/327schuz/pri-lohy/priloh01.htm>

²⁸ ZEIDLER, Miklós: A magyar revizionizmus és Kárpátalja, op. cit., s. 26.

²⁹ ABLONCZY, Balázs: A leghűségesebb nemzet és a völgygátak. Teleki Pál a ruszinokról és az Északkeleti Felföldről. In: FEDINEC, Csilla (ed.): *Kárpátalja 1938 – 1941. Magyar és ukrán történeti közéletés*. Budapest 2004, s. 149 – 150.

územia, o čom dnes už nikto nepochybuje, či už pokojnou cestou, alebo krvou, to bude znamenať iba o niečo väčšiu kletku pre o niečo viac Maďarov. Naproti tomu Ruténsko znamená, že sme medzi Rumunskom a Českom prerazili obruč Malej dohody a máme spoločnú hranicu s Poľskom [...].“³⁰

Zásah sa márne snažili vyprovokovať maďarskými a poľskými diverznými akciami. O obsadenie Podkarpatska sa pokúsili 20. – 21. novembra 1938, resp. 12. februára 1939, no oba pokusy znemožnil protest Nemecka. Na začiatku marca padlo rozhodnutie o obsadení Podkarpatska Maďarskom aj bez súhlasu Nemecka. Dňa 12. marca však Nemecko nakoniec dalo svoj súhlas. Medzi 14. a 18. marcom 1939 – súbežne s vyhlásením Slovenskej republiky a obsadením česko-moravského územia vojskami Wehrmachtu – maďarská armáda obsadila Podkarpatsko.

Vzdelanejšia vrstva Rusínov bola z viacerých hľadísk rozdelená. Jej príslušníci vnímali svet okolo seba rôzne, čo však nebolo dôsledkom revízie, nanajvýš revíziu výrazne ovplyvnilo. Na podstatu tejto skutočnosti poukázal titulok z novín vydávaných v Mukačeve *Óslakó* z apríla 1939: „Priviňme si rusínsky ľud na našu hrud', ale buďme opatrní s rusínskou inteligenciou!“

Na označenie miestneho obyvateľstva sa v tomto období ustálilo etnonymum „Maďaro-Rus“ (menej často písané spolu), označujúce jazyk a národnosť. Plánovanie autonómie sa dostalo na stôl politikov už v marci 1939. Je pozoruhodné, ako účastníci diskusií o podkarpatskej autonómii (vojvodstve) na predsedníctve vlády v súvislosti s etnonymom dali jednoznačne najavo primát politických úvah napriek tomu, že premiér Pál Teleki s tým nesúhlasil. V jednom svojom liste z 2. augusta napísal: „Vo všeobecnosti treba mať na zreteli, že na Podkarpatsku maďarsko-ruský jazyk nie je menšinovým, ale druhým štátnym jazykom. Jazykovú otázku treba považovať za praktický problém a za žiadnych okolností z nej nerobiť politikum.“³¹

István Egyed, právnik Pála Telekiho poverený koordináciou záležitostí súvisiacich s podkarpatským vojvodstvom, zhrnul stanoviská k etnonymu, ktoré odznali na zasadnutiach predsedníctva vlády zvolaných na prerokovanie problematiky, takto: „Pred a počas svetovej vojny bol oficiálnym názvom ‚Rutén‘. Ľudový zákon [z r. 1918 o Ruskej krajne] používa termín ‚Rusín (Rutén)‘. Za česko-slovenskej éry sa začal používať názov Rus, Malorus, najnovšie chcú vpašovať aj názov Ukrajinec. [...] Pri výbere názvu má svoju váhu aj medzinárodná situácia. Už len kvôli Poľsku alebo pre prípadný vznik Ukrajiny by nebolo žiaduce používať názov Ukrajinec, podľa môjho názoru tak isto treba zvážiť aj použitie slova Rus v nejakom variante. My musíme podčiarknuť to, že tu ide o samostatný národ so samostatným, od iných úplne sa líšiacim jazykom, a z tohto hľadiska predvojnový názov ‚Rutén‘ má veľa výhod; Ruténi

³⁰ Cit.: ÁDÁM, Magda: *Magyarország és a kisantant a harmincas években*. Budapest 1968, s. 327.

³¹ MTA Kézirattár. Egyed-iratok. Ms 10.734/15.

totiž v iných štátoch nie sú. Názov Maďaro-Rus zasa vyjadruje ich bratstvo s maďarským národom.“³²

Oficiálne etnonymum „Maďaro-Rus“ nebolo všeobecne akceptované ani vrcholovými politikmi. Doživotný člen hornej komory z Podkarpatska József Kaminszky [Josif Kaminskij] vo svojom vystúpení v parlamentnej rozprave 14. decembra 1939 považoval za potrebné výraz ešte dovysvetliť: „...maďarsko-ruský ľud, alebo, ako ho zvykneme nazývať, rusínsky ľud“.³³

Podľa Andreja Bródyho, premiéra prvej vlády Podkarpatskej Rusi, pozvaného poslanca, predsedu klubu rusínskych poslancov, sa v súvislosti s Rusínmi vytvorila aj „kríza dôvery“. Jej podstatu zhrnul vo svojom prejave v poslaneckej snemovni 7. decembra 1939: „[...] musíme vedieť, že za posledných dvadsať rokov sa náš ľud výrazne rozvinul. Ruténsky ľud, ako si ho pamätáte z roku 1918, aj keď nie na sto percent, ale na sedemdesiat percent nadobudol sebavedomie, a dnes, po dvadsiatich rokoch, sa člení na tri skupiny. Do prvej skupiny patria 50- až 70-roční, ktorí boli vychovávaní v maďarských školách, v maďarskom duchu, ktorí sa pomaďarčili, stali sa dobrými Maďarmi, a keď prišla zmena, nevedeli sa prispôbiť, utiahli sa, prežívali svoje maďarstvo osamelo a čakali na maďarské oslobodenie, na opätovné pripojenie územia. Do druhej skupiny patria 35- až 50-roční. Títo tiež boli vychovávaní v maďarských školách, v maďarskom duchu, a keď prišla zmena, pre svoj mladý vek sa nemohli vyrovnáť s novou situáciou, skúsili bojovať [...] začali ofenzívu proti českému režimu. [...] Teraz po zmene sú z maďarského hľadiska aj oni čestní, absolútne spoľahliví, no oproti staršej generácie majú tú výhodu, že sa neodtrhli od ľudu [...] Tretia generácia, generácia mladých, tzv. 25- až 30-roční. Títo sa už vychovávali v cudzom duchu, vyrastali v cudzom duchu, pre týchto je Maďarsko cudzie, maďarstvo je cudzie, maďarská idea je pre nich terra incognita. [...] Za tejto krízy nedôvery je vláda toho názoru, že z pohľadu budovania maďarskej štátnosti, maďarskej štátnej idey, je treba stavať na najspoľahlivejších, na týchto starých.“³⁴

Ako tento prístup vyzeral v praxi, ilustrujú verejné polemiky o podkarpatskom vojvodstve, resp. to, kto sa do diskusií z vlastnej iniciatívy alebo na požiadanie zapájal.³⁵ Na názor sa nepýtali politikov, ktorí „trpeli v dvadsaťročnom otroctve“, ale vyhľadávali politikov starých maďarských čias, ktorí sa exponovali v rusínskej otázke. Títo si nedávali servítku pred ústa, keď vysvetľovali, že pre ľud žijúci „v biede a nevedomosti“ – a ktorý podľa extrémnych definícií „nemožno považovať za nič iné, ako za rusínsky hovoriacich gréckokatolíckych

³² MTA Kézirattár. Egyed-iratok. Ms 10734/23.

³³ Az országgyűlés Felsőházának 15. ülése 1939. december 14-én. *Felsőházi napló*, I/1939, s. 158.

³⁴ Az országgyűlés Képviselőházának 64. ülése 1939. december 7-én. *Képviselőházi napló*, III/1939, s. 775.

³⁵ Cit.: FEDINEC, Csilla: *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918 – 1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok*. Dunaszerdahely – Somorja 2004, s. 481 – 483, 485 – 516, 521 – 525.

Maďarov“ alebo za „hungaroidno-katolícko-slovanskú miešatinu“ – postačuje realizácia ustanovení národnostného zákona z roku 1868 alebo, „ak už za každú cenu chceme ich vidieť v autonómii“, potom treba siahnuť po ľudovom zákone č. X/1918. Väčšina uvažovala o kultúrnej autonómii, hlavne „aby nebola narušená tisícročná integrita maďarskej koruny“. Aj v súvislosti s hranicami sa vynorila myšlienka, že podľa možnosti treba zachovať systém žúp.

Otázku Rusínov a/alebo Ukrajincov možno preskúmať aj z hľadiska lingvistiky. Ide o multietnický región, kde každé etnikum hovorilo vlastným jazykom. V prípade rusínsko-ukrajinského etnika nebola vyjasnená otázka označenia jeho (materinského) jazyka, ani to, o aký jazyk vlastne ide. Zhoda bola na tom, že Rusíni patria k „Malorusom“, ale či majú samostatný jazyk, alebo hovoria jednotným „ruským“ jazykom „východnej slovanskej trojice“ – jazykom Rusov, Malorusov a Bielorusov –, o tom sa viedli veľké polemiky. V medzivojnovom období sa na Podkarpatsku považovala za viac-menej konsolidovanú štandardnú varietu jazyka tá, ktorá bola blízka ruštine – túto varietu vyučovali v školách a používali v úradoch –, ktorá však bola veľmi vzdialená hovorovému jazyku ľudu. Orientácia smerom k „veľkookrajinskému“ haličsko-bukovinskému jazyku – ktorý inak uznávali aj východnejšie, na území sovietskej Ukrajiny – v praxi znamenalo priblíženie oficiálneho „rusínskeho“ jazyka regiónu k hovorovému jazyku Podkarpatska. Táto orientácia bola súčasne voľbou identity, čo sa za vlády Augustina Vološina prejavila aj v tom, že tento „rusínsky jazyk“ aj oficiálne nazvali „ukrajinským jazykom“.

Po pripojení Podkarpatska k Maďarsku nastal výrazný obrat. „Maďarsko-ruský jazyk“, ktorý na území Podkarpatského regentstva získal aj štatút úradného jazyka, sa z politických dôvodov opäť vzdialil od hovorového jazyka ľudu, a líšil sa aj od „rusínskeho jazyka“, ktorý bol úradným jazykom v česko-slovenskom období a ktorý mal do konca tridsiatych rokov silne ruský charakter. Z filologického hľadiska však treba konštatovať, že ani štandardný ukrajinský jazyk nebol oveľa bližšie k rozmanitým podkarpatským dialektom. No v susednej Haliči, v Sovietskom zväze a v diaspóre hovorili štandardnou ukrajinčinou desiatky miliónov ľudí. Aj keď ukrajinský jazyk nemá svoje korene v podkarpatskej oblasti, orientácia smerom k nemu bola organickým pokračovaním nepochybne dlhodobo existujúcich jazykových kontaktov na oboch stranách Karpát. Voľba medzi dvoma alternatívami je preto skôr politickou, ako lingvistickou otázkou.

V danom období sa veľký dôraz kládol na vypracovanie spisovnej variety „maďarsko-ruského“ jazyka, ktorý sa v zmysle nariadenia premiéra č. 6.200/1939 o verejnej správe na území Podkarpatského regentstva (1939 – 1944) stal úradným jazykom. Podľa predmetného nariadenia oficiálnym jazykom štátu na podkarpatskom území je jazyk maďarský a „maďarsko-ruský“ (čiže rusínsky). Zákony sa musia zverejniť v overenom preklade aj v jazyku „maďarsko-ruskom“. Obyvatelia môžu používať v styku so štátnymi úradmi a úradmi samospráv na území Podkarpatska, ako aj v styku s ústrednými ministerstvami „maďarsko-ruský“ jazyk. Vymenovaní úradníci sú povinní zložiť služobnú prisahu v „maďar-

sko-ruskom“ jazyku. Ak minister vnútra určil oficiálny názov obce v maďarskom a „maďarsko-ruskom“ jazyku, museli sa používať oba názvy súčasne.

Prvá gramatika s názvom *Maďarskoruská gramatika pre vzdelávacie inštitúcie stredného stupňa* vyšla vo vydání úradu regentského komisára v lete 1940. Redakčnú radu viedol Sándor Ilniczky [Aleksandr Ilnickij]. Predslov k učebnici napísal Gyula Marina [Julius Marina], preto je známa aj ako Marinova gramatika. V školskom roku 1940/41 bolo jej používanie povinné. Regentský komisár Zsigmond Perényi vo svojom liste adresovanom premiérovi Pálovi Telekimu vyjadril nádej, že táto gramatika „jednak ukončí dve desaťročia trvajúcu jazykovú vojnu na Podkarpatsku (...), jednak stavia múr pred odcudzujúcim vplyvom, ktorý je dôsledkom používania cudzích jazykov (ukrajinského, veľkoruského)“.³⁶ Ibaže varieta kodifikovaná v Marinovej gramatike sa pramálo líšila od noriem ruského literárneho jazyka – čo platí pre väčšinu diel vydávaných v tomto období v rusínskom jazyku. Okrem integrácie niekoľkých prvkov z miestnych nárečí sa tieto texty odlišovali od ruských textov najmä v tom, že používali ortografiu spred reformy ruského pravopisu v roku 1918.

V roku 1941 vyšla nová gramatika s názvom *Gramatika rusínskeho jazyka* z pera Jánosa Harajdu [Ivan Harajda]. Od školského roka 1941/42 bola na gymnáziách povinná táto učebnica, ktorá slúžila za vzor aj pri písaní učebníc pre ľudové školy. Nešlo však o komplexnú deskriptívnu gramatiku ani nevznikla primárne za účelom používania vo vyučovacom procese. Aby sa mohla stať skutočne komplexnou deskriptívnou kodifikačnou gramatikou, musela by byť doplnená o rozbor jednotlivých rovín jazyka (napr. slovotvorba). Jej bezprostredné využívanie vo vyučovaní bolo zase sťažené tým, že chýbali z nej také oblasti, ako napr. pravopis. Harajdova gramatika bola základom pre rusínske úradné písomnosti, opierali sa o ňu aj autori píšuci do rusínskych novín a časopisov.

Novú, s politickou podporou vypracovanú gramatiku ani narýchlo a umelo kodifikovaný literárny jazyk nebolo jednoduché používať v každodennej praxi ani ho v regióne nevíťali všetci s nadšením. Maďarské pokusy o kodifikáciu samostatnej spisovnej rusínčiny a o jej šírenie prostredníctvom vyučovania v školách nehodnotila pozitívne ani ukrajinská emigrácia, ktorá poukázala na ťažkosti pri jej nútenom presadzovaní.

Dosiahnutie samostatnosti rusínskeho ľudu a vytvorenie samostatného rusínskeho jazyka bolo hlavným cieľom Podkarpatskej vedeckej spoločnosti, založenej 26. januára 1941 v Užhorode. Spoločnosť, známa aj ako Rusínska akadémia, bola za celý čas svojej existencie morálne, politicky i finančne podporovaná maďarským štátom. Združovala významných vedcov z regiónu (najmä historikov, lingvistov, literárnych vedcov a etnografov).

Prvý predseda spoločnosti Antal Hodinka [Antonij Hodinka], akademik známy svojou prorusínskou orientáciou, vo svojej programovej reči vyhlásil: „Je tre-

³⁶ Cit.: MARINA, Gyula: *Ruténsors – Kárpátalja végzete*. Nagyszőlös 1977/1999, s. 144.

ba vytvoriť spisovný jazyk rusínskeho ľudu, ktorý sa bude môcť vyvíjať tak, že sa nebude opierať ani o veľkoruský, ani o ukrajinský jazyk, ale o storočia používaný rusínsky ľudový jazyk tunajšieho ľudu.“ Podľa historika a lingvistu Hodinku nie je možné vypracovať literárny jazyk zo „sedliackeho jazyka“ rusínskeho ľudu, ktorý sa delí na štyri alebo päť nárečí. Spoločnosť presadzovala princíp jazykovej vernakularizácie, čiže bola za to, aby bol rusínsky literárny jazyk vypracovaný na báze podkarpatských nárečí (najmä marmaroškého dialektu), ďalej na báze jazyka rusínskych literárnych diel 18. storočia a cirkevnej slovančiny, a aby sa literárny jazyk priblížil ľudovej reči.

Je zaujímavé, že v miestnych slovanských dialektoch je dodnes badateľný výrazný maďarský vplyv, no tak Harajdova gramatika, ako aj jazyk prác vydaných Podkarpatskou učenou spoločnosťou sú prakticky zbavené prejavov jazykových kontaktov s maďarčinou. Oveľa menej sa darilo vtedajším rusínskym autorom vymaniť sa spod vplyvu literárnej ruštiny, preto skladba viet v ich textoch sa výrazne podobá ruskej syntaxi.³⁷

Na otázku, či sú na mieste politické úvahy ohľadne jazyka a gramatiky, dal odpoveď Miklós Kozma: „Žiadna divergentná politika neslúži záujmom Maďarska, preto nechce ruténsky ľud Podkarpatska, ktorý tvorí z historických, geografických a náboženských dôvodov oddelene žijúce menšie etnikum, rozvíjať ani veľkoruským, ani ukrajinským smerom, lebo politicky obe orientácie smerujú za hranice. (...) Len čo bude ukrajinským alebo veľkoruským, zmizne vo veľkom mori a zanikne jeho podstata ako ľudu. Záujem Ruténov ako ľudu sa úplne prekrýva s politickým záujmom Maďarska, pretože tento moment udrží ruténsky ľud vo vnútri venca Karpát pripojený k Maďarsku tak, že ho neoberie o charakter, o náboženstvo, o západnú orientáciu.“ Prípadný vznik samostatnej Ukrajiny by bol proti maďarskému štátnemu záujmu, lebo nezávislý ukrajinský národ „so svojimi vyše 30 miliónmi príslušníkov ovplyvní susedné Podkarpatsko a ihneď sa stane príťažlivým. (...) Maďarská vláda sa v záujme svätoštefanskej štátnej idey aj v záujme ruténskeho ľudu a gréckokatolíckeho náboženstva snaží svojou politikou zabezpečiť zachovanie ruténskeho ľudu vo svojej pôvodnej samostatnosti a viere a snaží sa o navrátenie tu vzniknutej pravoslávie do náruče katolíckej cirkvi. Najväčším nepriateľom tejto myšlienky a jej realizácie je ukrajinská politika.“³⁸

Nariadenie ministerského predsedu č. 6.200/1939 už vo svojom názve naznačovalo, že „prechodne“ rieši verejnú správu podkarpatského regiónu vzhľadom na to, že 6. § zákona č. VI/1939 „o zjednotení podkarpatských území, ktoré sa vrátili k Maďarskej svätej korune, s krajinou“, ustanovil: „Ukladá sa predsedovi vlády, aby predložil do Národného zhromaždenia samostatný návrh zákona o or-

³⁷ CSERNICKSKÓ, István: *Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén: 1867 – 2010*. Budapest 2013, s. 157 – 192.

³⁸ KOZMA, Miklós: Az ukrán kérdés Kárpátján. In: *A visszacsatolt Kárpátalja. Napló* (ed. BRENZOVICS, László). Ungvár 2010, s. 248 – 254.

ganizácii samosprávy Podkarpatska.“ Počas zasadnutia poslaneckej snemovne 12. novembra 1941 Andrej Bródy jedno vystúpenie prerušil výkrikom: „Prechodné riešenie malo trvať dva mesiace!“³⁹ Nikto proti tomuto tvrdeniu neprotestoval. Viackrát zmenený návrh zákona o autonómii sa nakoniec dostal pred maďarský parlament v júli 1940. Maďarská historiografia opakovane uvádza, že premiér krátko na to, 5. augusta, návrh stiahol pod vplyvom bezpečnostno-politických argumentov vojenských kruhov. Toto tvrdenie je výsledkom nesprávnej interpretácie zdrojov, ide o omyl, ktorý sa na desaťročia zafixoval v odbornej literatúre. Teleki návrh vôbec nestiahol, ani ho nedal odložiť ad acta. Od jeho predloženia prešli ešte celé mesiace, kým sa nakoniec rozhodlo o nepokračovaní v rokovaní.⁴⁰ Podkarpatsko patrilo Maďarsku, kde v tieni vojny, v susedstve východoslovanskej ríše nikto nechcel pozdvihnúť východných Slovanov, nikto nechcel, aby sa tu žijúci ľud začal podobat' východoslovanským národom.

Hungarians and Ruthenians in Subcarpathian Ruthenia and the impact of their mutual coexistence on the process of ethnic identification of the Ruthenian population

CSILLA FEDINEC

The question under discussion is how the Hungarian political elite approached ethnic self-identification of the Ruthenians during the period of the so-called Ruszka krajna (Ruthenian Land, a marginal territory of the Kingdom of Hungary) and Sub-Carpathian Regency, and how linguistic and ethnical factors (formation of a new Hungarian-Russian language) alongside political considerations (rejection of autonomy) played a dominant part in the official Hungarian policy, which concentrated on the top-down shaping of the Ruthenian identity.

³⁹ Az országgyűlés Képviselőházának 217. ülése 1941. november 12-én. *Képviselőházi napló*, XI/1939, s. 110.

⁴⁰ VASAS, Géza: Mi történt 1940. augusztus 5-én s annak folytatásaként? – In: *Regio – kisebbség, kultúra, politika, társadalom*, 2015, č. 3, s. 150 – 198.

ŽIDIA A RUSÍNI NA PODKARPATSKEJ RUSI A DOSAH ICH VZÁJOMNEJ KOEXISTENCIE NA ETNOIDENTIFIKAČNÝ PROCES RUSÍNSKEHO OBYVATEĽSTVA

PETER ŠVORC

Jednou z relatívne ťažko zodpovedateľných otázok je otázka vzájomnej korelácie rusínskeho a židovského obyvateľstva Podkarpatskej Rusi vo vzťahu k formovaniu ich národnej identity. Obe skupiny obyvateľov totiž predstavujú špecifický etnický fenomén, poznačený rovnakými a zároveň aj odlišnými momentmi v ich historickom vývoji a v ich historickom zázemí.

Rusínske obyvateľstvo, ktoré predstavitelia jeho nepočetnej inteligencie charakterizovali ako prapôvodné obyvateľstvo Podkarpatskej Rusi, ako autochtónov,¹ dokázateľne žilo na území Podkarpatskej Rusi od raného stredoveku, živilo sa roľníctvom a pastierstvom.² Zo sociálneho hľadiska šlo o chudobné obyvateľstvo s minimálnym vzdelaním a v podstate až do prelomu 19. a 20. storočia, resp. až do rozpadu Rakúsko-Uhorska s nevyjasnenou etnickou identitou. Pre Rusínov bola príznačná konfesiónalna a regionálna identita, ktorá síce obsahovala prvky etnickej identity, výraznejšie sa prejavujúcej len u vzdelaných jednotlivcov a na prelome 19. a 20. storočia ešte u Rusínov, ktorí odišli za prácou a lepším životom do zámoria, hlavne do USA, kde pod vplyvom kultúrne vyspelejších slovenských, a vôbec slovanských, emigrantov začali hľadať svoje národné korene a rozvíjať aj svoje národné povedomie.³

Židovské obyvateľstvo zasa patrilo jednoznačne k prisťahovalcom, ktorí postupne prichádzali do Uhorska od raného stredoveku, tu sa usadzovali, ale nie špecificky v jednom regióne, ktorý by osídlili ako ucelená komunita, ale roztrúsene, podľa možností umožňujúcich im prežiť v novom a cudzom prostredí. Na územie Podkarpatskej Rusi prichádzali najmä v závere 17. storočia, viac v 18. storočí a potom hlavne v 19. storočí zo susednej Haliče. Tu sa usádzali, ale opäť ešte nie vo veľkých kompaktných celkoch. Keďže nevlastnili pôdu a neboli ani v postavení nevoľníkov či poddaných, neboli viazaní na prácu na nej. Orientovali sa na obchod a slobodné povolania. Tie si zasa vyžadovali istú sumu znalostí a vzdelania, ktoré bolo aj z krátkodobého, aj dlhodobého hľadiska tou najvýhod-

¹ BESKID, Nikolaj: *Karpatskaja Rus*. Prešov 1920.

² ULIČNÝ, Ferdinand: *Dejiny osídlenia Uzskej župy*. Prešov 1995, s. 297 – 322.

³ Haus- Hof- und Staatsarchiv Wien, fond Politisches Archiv, XXXIII, USA, Liasse I. – správy konzulov Rakúsko-Uhorska; ROVNIANEK, Peter V.: *Zápisky za živa pochovaného*. Pittsburgh 1924, a. i.

nejšou investíciou. Na Podkarpatskej Rusi, ktorá z kultúrneho a ekonomického hľadiska patrila k najzaostalejším regiónom Uhorska, sa židovské obyvateľstvo len postupne usadzovalo. Keďže však ani ono nedokázalo prežiť len z obchodných a iných nepoľnohospodárskych činností, časť židovského obyvateľstva sa, na rozdiel od iných častí Uhorska, chtiac-nechtiac začala v druhej polovici 19. storočia zaoberať aj poľnohospodárstvom, a to nielen ako nájomcovia pôdy – to sa týkalo len relatívne úzkej vrstvy židovského obyvateľstva, ale aj ako jej obrábatelia – teda roľníci. To bol vari jediný moment, ktorý eliminoval hrádze medzi kresťanským gréckokatolíckym a neskôr aj pravoslávnyim rusínskym obyvateľstvom a židmi. Ale aj to len v úzkej sociálnej vrstve, tentoraz tej najchudobnejšej zo strany židovského obyvateľstva, ale širokej vrstve na strane Rusínov. Tento sociálny rozmer bol takto rozložený veľmi nerovnomerne na židovské a na rusínske obyvateľstvo a nevytváral dostatočný priestor na užšie prepojenie oboch skupín obyvateľov Podkarpatskej Rusi.

Židia, ktorí v Uhorsku neboli uznaní ako samostatná národnosť, uznaní boli len na báze konfesionalnosti, sa mohli oficiálne národne vymedziť, a sa aj vymedzovali, len v rámci existujúcich národností krajiny. V druhej polovici 19. storočia boli uhorskou vládou tlačení k akceptovaniu maďarskej národnosti ako vlastnej, no časť z nich sa ešte z obdobia pred ich príchodom do Uhorska a na územie Podkarpatskej Rusi etnicky identifikovala s nemeckou národnosťou, o čom svedčia aj ich priezviská, ktoré vtedy prijímali. Podľa poslednej uhorskej štatistiky z roku 1910, ktorej mnohí už v čase jej zverejnenia vyčítali, že je zavádzajúca v počtoch príslušníkov jednotlivých národností Uhorska, že navýšila počty Maďarov na úkor nemaďarských národností, žilo na území Podkarpatskej Rusi 336 043 Rusínov a Ukrajincov, 174 501 Maďarov, 64 004 Nemcov, 14 237 Rumunov, 7 731 Slovákov, 1 648 príslušníkov iných národností, medzi ktorých boli zaradení aj Poliaci a Česi.⁴ Židia v národnostnej štatistike chýbali. Rozptýlení boli v počtoch Nemcov a Maďarov, ku ktorým sa vtedy prihlásili.

Nepoznáme prípady, ktoré by hovorili o tom, že židia – izraeliti do roku 1918 prijali slovenskú, rusínsku, ruskú alebo ukrajinskú etnickú identitu a že sa k nej pri sčítaní obyvateľstva aj hlásili. To, koľko žilo na Podkarpatskej Rusi židov, vieme povedať od chvíle prvých sčítaní obyvateľstva v Uhorsku. Na začiatku 19. storočia ich Ladislav von Bielek vo svojej knihe *Ethnographisch-geographische Statistik des Königreiches Ungarn und dessen Nebenländer* odhadoval pre celé Uhorsko v počte 260 000 a ako miesta s najväčšou koncentráciou židovského obyvateľstva týkajúce sa Podkarpatskej Rusi označil Mukačevo v Berežskej stolici a Užskú stolicu s Užhorodom.⁵ Podľa *A Pallas nagy lexikona XII* na území

⁴ *Statistická příručka republiky Československé, II*. Sestavil Státní úřad statistický. Praha 1925, s. 56*.

⁵ BIELEK, Ladislav von: *Ethnographisch-geographische Statistik des Königreiches Ungarn und dessen Nebenländer*. Wien 1837, s. 374 – 375.

Podkarpatskej Rusi žilo v závere 19. storočia 94 445 židov,⁶ v roku 1910 o čosi menej – 87 381.⁷ Ale tieto údaje prezrádzajú len konfesionálnu príslušnosť obyvateľov, nie etnickú, hoci mnohí bádatelia automaticky priradzovali k židovskej národnosti všetkých izraelitov. Toto ich etnické zaradovanie vyplynulo z osobitného charakteru izraelitského vierovyznania, ktoré síce bolo vo vnútri diferencované na ortodoxných, neologických a status quo-ante židov, ale voči vonkajšiemu prostrediu vystupovalo ako uzavretý náboženský fenomén s celým radom osobitých a len židom vlastných náboženských pravidiel a prvkov, zakotvených v ich normách nielen náboženského, ale aj spoločenského života (napr. slávenie soboty na rozdiel od kresťanskej nedele).

Rozdielny bol aj ich jazyk, ktorým hovorili. Židia hovorili jazykom jidiš alebo po hebrejsky, Rusíni zasa svojimi lokálnymi dialektmi. V prípade jazyka išlo len o prekážku pre rusínske obyvateľstvo, ktoré nepoznalo jazyky izraelitov a ani nimi nehovorilo. Židia v rusínskych dialektoch nemali objektívnu prekážku, lebo ako menšinové obyvateľstvo boli nútení ich zvládnuť aspoň tak, aby sa s Rusínmi dorozumeli. V tomto smere bol najsilnejším motivačným faktorom ekonomický faktor. Židovský obchodník, krčmár alebo remeselník sa potreboval dorozumieť so svojou klientelou, a tá bola na území Podkarpatskej Rusi rusínska. Zvládnuť rusínsky jazyk však boli nútení aj predstavitelia iných povolání – lekári, lekárnici, právnici... Z hľadiska jazyka bol teda prienik židovského elementu do rusínskeho reálnejší ako naopak. No v skutočnosti jazyk, resp. jeho zvládnutie ako motivačný faktor pre prijatie rusínskej etnickej identity boli tým najslabším článkom v skromnej palete motivačných etnoidentifikačných činiteľov.

Spoločenské postavenie Rusínov a Židov v Uhorsku predstavuje osobitnú kapitolu v ich živote. Po zrušení poddanstva v roku 1848 sa rusínske poddané obyvateľstvo stalo na základe občianskeho princípu *de iure* rovnoprávnym s ostatným obyvateľstvom krajiny. Táto rovnoprávnosť už prechádzala naprieč všetkými vrstvami uhorských kresťanov.

Uhorský parlament síce 28. júla 1849 zrovnoprávnil Židov s ostatným obyvateľstvom krajiny,⁸ čo bolo aj reakciou na to, že sa Židia aktívne zapájali do maďarských revolučných aktivít, ale po porážke revolúcie Viedeň zákon anulovala, čo pre Židov znamenalo čakať ďalších 10 rokov, aby sa zlepšilo ich právne a občianske postavenie v monarchii. V roku 1859 bolo vo Viedni vydané cisárske nariadenie, ktoré Židom dovolilo vstup do banských miest, nadobúdať pôdu, zamestnávať kresťanských sluhov, vlastniť lekárne a mlyny, predávať víno a liehoviny.⁹ A hoci ďalší, tzv. emancipačný zákon č. XVII/1867 garantoval Židom

⁶ *A Pallas nagy lexikona*, XII. Budapest 1896, s. 120.

⁷ *Statistická příručka republiky Československé*, II. Sestavil Státní úřad statistický. Praha 1925, s. 57*.

⁸ RYBÁŘOVÁ, Petra: *Antisemitizmus v Uhorsku v 80. rokoch 19. storočia*. Bratislava 2010, s. 27 – 28.

⁹ VENETIANER, Lajos: *A magyar zsidóság története*. Budapest 1986, s. 209 – 210.

v Uhorsku občianske práva, okrem skupiny najbohatších Židov, ktorí sa etablovali v spoločensky najvyšších vrstvách uhorskej spoločnosti, sa ostatní Židia v spoločnosti etablovali len postupne a nežidovskými spoluobčanmi boli stále vnímaní ako cudzí element. Ich spoločenské pozície v mestských i dedinských kolektívoch sa upevňovali len pomaly. Viac ako prijatý zákon im v tom pomáhalo ich ekonomické postavenie a v rusínskych dedinách spravidla aj ich, hoci skromné, vzdelanie.

Jeden spoločný prvok, ktorý nachádzame aj u Rusínov, aj u Židov na Podkarpatskej Rusi, bol do roku 1918 ten, že ani jedna, ani druhá skupina obyvateľstva sa navonok jednoznačne neidentifikovala so svojou národnosťou, resp. (týkalo sa to najmä Rusínov) o nej nemala celkom jasnú predstavu. Aj jedna, aj druhá skupina obyvateľstva si svoju osobitosť uvedomovala a prezentovala cez konfesionálnu stránku svojho života a cez ňu sa vyčleňovala tak voči sebe navzájom, ako aj voči ostatnému okoliu. U židovského obyvateľstva to malo aj pragmatické príčiny.

Rozdiely však – a tých bolo podstatne viac, ako vecí, ktoré by Rusínov spájali so Židmi – boli také evidentné, že aj uhorský etnograf slovenského pôvodu Ladislav von Bielek v už uvedenej práci na ne potreboval upozorniť, keď v kapitole *Charakter národov* napísal: „Židia sa večne súdia, Rusíni večne lamentujú!“¹⁰ V tejto charakteristike je zhrnutá podstata dvoch rozdielnych svetov – rusínskeho a židovského: Lamentácie nad vlastným osudom boli pomerne charakteristickým prejavom, s ktorým sa na Podkarpatskej Rusi u Rusínov stretávali ľudia neznámych pomerov. Lamentácie nad vlastným osudom však prezrádzali aj rezignáciu rusínskeho obyvateľstva, čo potvrdzuje aj postreh amerického etnografa, historika a cestovateľa Georga A. Dorsey, ktorý o svojej ceste po Podkarpatskej Rusi na začiatku 20. storočia napísal, že všade videl biedu, drinu a chudobu, ale čo ho najviac prekvapilo, bolo zmierenie sa ľudí s osudom a biedou.¹¹ Konštatovanie, že sa Židia večne súdia, zasa prezrádzalo vôľu židovského obyvateľstva čosi robiť so svojím osudom, nevzdať sa, bojovať za lepší život, hoci aj na úkor iných.

Z tohto hľadiska bol potom prienik rusínskeho kresťanského sveta do židovského takmer nemožný alebo len zriedkavý. Opačný prienik možný síce bol, ale vzhľadom na vyššie uvedenú charakteristiku rusínskeho obyvateľstva a jeho sveta bol aj tento prienik rovnako zriedkavý.

Na Podkarpatskej Rusi tak vedľa seba existovali dva svety: jeden kresťanský – rusínsky, druhý izraelitský – židovský, ten prvý početnejší a navyše „nehybný“, ten druhý zasa dynamický, ekonomicky, spoločensky a vzdelanostne silnejší.

¹⁰ BIELEK, Ladislav von: *Ethnographisch-geographische Statistik des Königreiches Ungarn und dessen Nebenländer*. Wien 1837, s. 388.

¹¹ DORSEY, Georg A.: *Pravda o Slovákoch a Slavianoch*. Chicago 1911, s. 91 – 105.

Prepletenosť a vzájomná závislosť oboch „svetov“

Napriek všetkému, čo sa uviedlo a čo ešte viac zvyrazňuje rozdielnosť oboch komunit, treba povedať, že na Podkarpatskej Rusi rusínsky a židovský svet jestvovali, aj keď s patričnou dávkou vzájomného napätia, nielen vedľa seba, ale súčasne – obrazne povedané – zapletené do seba a závislé od seba v jestvujúcej realite Uhorského kráľovstva v závere 19. a na začiatku 20. storočia.

Túto prepletenosť židovského a rusínskeho sveta na Podkarpatskej Rusi vytvárali všetky uvedené charakteristiky jedných a druhých. Židia potrebovali Rusínov ako svoju klientelu, Rusíni zasa Židov ako vzdelaných ľudí znalých čítania a písania, znalých aspoň základných zákonov a právnych predpisov, finančných poradcov i náhradu za banky, z ktorých bolo ťažké získať potrebné úvery, a aj – čo bolo veľmi dôležité – ľudí, ktorí vedeli sformulovať odpoveď úradom v listoch, rozumeli úradným i súdnym „obsielkam“, dedičným konaniam, riešeniu majetkových sporov a pod.¹²

Ďalšia väzba oboch komunit spočívala v ich uhorskej existencii a od druhej polovice 19. storočia aj v ich vystavení silnejúcej maďarizácii. Židia ako konfesionálna societa, ktorá sa ani nechcela etnicky vymedzovať, v podstate nemali zásadnejší dôvod brániť sa maďarizácii.

Krok k maďarskej etnickej identite bol pre nich po všetkých stránkach výhodným riešením, navyše ak ich uhorská spoločnosť vnímala i naďalej tak ako pred prijatím emancipačného zákona. Podľa maďarského historika Pétera Hanáka sa k maďarskej národnosti hlásili väčšinou príslušníci strednej a vyššej vrstvy, ktorí sa chceli rýchlo identifikovať so životným štýlom a svetonázorom tradičnej maďarskej džentry,¹³ splynúť s ňou, a aj takto sa vymaniť z uhorského diskriminačného prostredia. Z toho im vyplývali mnohé výhody a tie ich spätne pripútavali nielen k Uhorsku, ale aj k Maďarstvu. Tým, že si našli v uhorskom prostredí spôsob svojej zväčša úspešnej existencie, nemali dôvod ho v roku 1918 opustiť a prejsť na nový, nepoznaný a neodskúšaný model tvoriacej sa československej spoločnosti. Treba však povedať, že maďarská identita u nich pretrvala i po rozpade Rakúsko-Uhorska a vzniku Československa, u mnohých až do druhej polovice tridsiatych rokov 20. storočia. Podkarpatskoruskí Židia zaujali k československému štátu rovnaké odmietavé stanovisko ako Maďari či Nemci v Uhorsku.¹⁴ Prejavilo sa to v celom rade ich činnosti, postojov i vyhlásení, ale aj pri prvom československom sčítaní obyvateľstva v roku 1921.

Rusíni však mali dôvod brániť sa maďarizácii, hoci pomaďarčenie rusínskej inteligencie otváralo dvere do sveta politiky, vzdelania, umenia, práva, správy

¹² Archív kancelárie prezidenta (AKP) Praha, inv. č. 205, škatuľa (šk.) 5, sign. D. 6863/e – Podkarpatská Rus. Informačné hlásenie Veliteľstva čs. X. divízie, Iršava 25. 9. 1919.

¹³ Podľa: RYBÁŘOVÁ, Petra, c. d., s. 36.

¹⁴ Pozri napr.: Maďaróni v Karpatskej Rusi. (Dopis od Munkačeva). In: *Slovenský východ*, 1., č. 101 (10. 10. 1919), s. 1.

a pod. rovnako ako aj uhorským Židom. Historické zázemie, ktoré stáročia, hoci pomaly, takmer nebadane, ale predsa formovalo Rusínov do jedného etnického celku, však bolo tou prekážkou, ktorá nedovoľovala rusínskemu obyvateľstvu ako takému akceptovať vlastné pomad'arčenie. Ich gréckokatolícka a potom aj pravoslávna konfesia to len zvyrazňovala, a to aj napriek tomu, že rusínske gréckokatolícke duchovenstvo ako súčasť národnej inteligencie vo veľkej miere inklinovalo k pomad'arčeniu.

Ak pre židovské obyvateľstvo bol vznik Československa neakceptovateľný, pre rusínske prinášal nádej na zmenu jeho sociálneho, ale aj spoločenského postavenia, budovaného cez akceptovanie a zrovnoprávnenie Rusínov ako národnej jednotky s ostatným inonárodným obyvateľstvom Československej republiky.

Tieto dva prístupy k zániku Uhorska a k vzniku slovanského Československa a očakávania, ktoré z tejto radikálnej štátoprávnej zmeny vyplývali, sa stali akýmsi klinom, ktorý sa postupne vrážal do krehkého, vzájomne prepleteného rusínsko-židovského vzťahu na Podkarpatskej Rusi. Vo veľkej miere mu pomohli Česi či Čechoslováci, ktorí prišli na územie Podkarpatskej Rusi a začali preberať jej správu do svojich rúk. Tí tomuto vzťahu dlho nerozumeli, lebo takmer na každom kroku videli, že v ňom Rusíni, obrazne povedané, ťahajú za kratší koniec, že sú častokrát Židmi využívaní i zneužívaní. Svedčí o tom aj jedenáťstránková správa zaslaná Antonínovi Hajnovi v roku 1921, v ktorej je rusínske obyvateľstvo charakterizované ako nevzdelané, ale aj pohodlné v práci i myslení a v celku spoľahnuté na Židov a Maďarov, ktorých ešte stále vníma ako „pánov“, a tak sa k nim aj správa.¹⁵ Podobne vyznieva aj reč poslanca Františka Mašatu na 122. schôdzi poslaneckej snemovne 19. januára 1922. F. Mašat upozorňoval na obrovskú biedu rusínskeho obyvateľstva na Podkarpatskej Rusi, a to v krátkom historickom priereze, v ktorom najskôr načrtol situáciu na Podkarpatskej Rusi, keď bola súčasťou Uhorska, ale aj v prvých rokoch existencie ČSR, keď zdôraznil, že väčšinu rusínskeho obyvateľstva tvoria roľníci, ale tí majú vo vlastníctve len malú časť poľnohospodárskej pôdy, väčšina z nej je vo vlastníctve štátu, šľachtickej rodiny grófa Schönborna-Buchheima, cirkvi a „židů-obchodníků a advokátů“, ktorí sú arendátormi, pôdu požičiavajú rusínskym roľníkom tak, že „když zemědělec sklídí úrodu, rozdělí ji na hromady. Dvě hromady vezme si žid arendátor, jedna hromada zůstává teprve zemědělcí. A když dá Žid arendátor semeno, vezme si ještě polovinu té hromady na semeno, zemědělcí zůstává jenom půl nebo třetina sklizně. A poněvadž zemědělec podkarpatskoruský nemá z čeho býti živ, chodí celý rok k arendátorovi, který je obyčejně obchodníkem, kupovati na dluh, a arendátor si nechává na úhradu dluhu ještě zbytek sklizně a zemědělcí nezůstává naprosto ničeho. Zemědělec je odkázán opět, aby celý rok chodil na dluh k židovi-arendátorovi a opět příští rok je mu zavázán na najatém pozemku pro něho pracovati.“ Aby sa podľa F. Mašata mohlo zmeniť postavenie

¹⁵ ANM Praha, fond A. Hajn, karton 216, inv. č. 2889. Podkarpatská Rus, správa o situácii na Podkarpatskej Rusi (1921) adresovaná A. Hajnovi.

rusínskeho obyvateľstva, nesmie byť „odvislým od židovské zvlú“. ¹⁶ F. Mašata však nebol kritický len k Židom, ale aj k českej administratíve na Podkarpatskej Rusi, najmä voči viceguvernérovi Petrovi Ehrenfeldovi, ktorého obvinil z toho, že nadŕža Židom a Maďarom: „Dopoledne delá se to ve prospěch Velkorusů, odpoledne ve prospěch Malorusů a celý den ve prospěch Maďarů a židů.“ ¹⁷

Jedným z prvkov, ktorý mal aj v novom štáte zásadným spôsobom zrovnoprávniť židovské obyvateľstvo s ostatným tu žijúcim, ale aj eliminovať maďarský vplyv v židovskom prostredí a vôbec oslabiť maďarský element na Slovensku a na Podkarpatskej Rusi, bolo uznanie židovskej národnosti. Na Podkarpatskej Rusi sa to týkalo 15,4 %, čo znamenalo 93 008 jej obyvateľov. ¹⁸ V roku 1921 až 85,7 % (79 715) izraelitov uvítalo možnosť prihlásiť sa k židovskej národnosti. Pri druhom sčítaní obyvateľstva v roku 1930 sa k židovskej národnosti prihlásilo 91 255 izraelitov. To predstavovalo 88,99 % príslušníkov izraelitského vierovyznania. ¹⁹ Ostatní sa prihlásili alebo k maďarskej, nemeckej, alebo k československej národnosti. To, či sa niekto z nich prihlásil k ruskej (rusínskej, ruskej, ukrajinskej) národnosti, sa nedá vierohodne zistiť. Je však predpoklad, že ak áno, tak išlo len o výnimky a vskutku len o jednotlivcov.

Vznik Československa teda znamenal zásadný zlom v rozvoji etnickej identity židovského obyvateľstva Podkarpatskej Rusi, ktoré sa v oveľa väčšom počte hlásilo k židovskej národnosti ako izraeliti na Slovensku, ale aj ako izraeliti v tesnom susedstve Podkarpatskej Rusi – na východnom Slovensku, kde dokonca v roku 1930 v porovnaní s rokom 1921 klesol počet izraelitov hlásiacich sa k židovskej národnosti. V roku 1921 sa tu hlásilo k židovskej národnosti 62,14 % (35 344) izraelitov východného Slovenska, v roku 1930 už len 45,52 % (31 058). ²⁰

Na Podkarpatskej Rusi sa etnoidentifikačný proces židovského obyvateľstva prejavoval v rôznych formách. Najvýraznejšie to bolo cez sionizmus, ktorý sa po vzniku ČSR presadzoval v podkarpatskoruskom židovskom prostredí najmä vďaka českým Židom (*Židovská národná rada*) a následne v konkrétnej podobe pri zakladaní židovských politických strán, v názve ktorých sa priamo objavoval prívlastok „židovský“, ako bola *Židovská konzervatívna strana Podkarpatskej Rusi* (1921), *Združené židovské strany* (1921), *Židovská občianska strana*, *Židovská ľudová strana* (1923), *Židovská demokratická strana* (1923).

¹⁶ 122. schůze poslanecké sněmovny 19. ledna 1922. 3. zpráva výboru zemědělského k usnesení senátu N. S. R. Č. (tisk 3318) o vládním návrhu zákona (tisk 1102 sen.), kterým se upravuje užívání pozemků v Podkarpatské Rusi za podíl jich naturálního výnosu (tisk 3355). In: <http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenprot/122schuz/s122003.htm>

¹⁷ Tamže.

¹⁸ *Statistický lexikon obcí v republice Československé. IV. Podkarpatská Rus*. Praha : Státní úřad statistický 1928, s. 35.

¹⁹ *Statistický lexikon obcí v zemi Podkarpatoruské*. Praha : Orbis, 1937, s. XV.

²⁰ ŠVORC, Peter – DERFIŇÁK, Patrik: *Východné Slovensko a Židia v medzivojnovom období*. Prešov 2014, s. 45 – 46.

Etnoidentifikačný proces židovského obyvateľstva sa však presadzoval, zdánlivo paradoxne, aj cez odpor podkarpatskoruských Židov voči sionizmu. Išlo hlavne o ortodoxné židovstvo, brániace sa liberalizačným snahám, ktoré na Podkarpatskú Rus prinášali a presadzovali českí Židia. Keď pod vplyvom českých Židov navrhovala československá administratíva na Podkarpatskej Rusi, aby sa upravil volebný poriadok pri voľbách do židovských náboženských obcí v demokratickom a liberálnejšom duchu tak, ako to bolo v Čechách a na Morave, podkarpatskoruskí Židia o takej zmene nechceli ani počuť. Dr. Reismann v mene *Židovskej konzervatívnej strany* na Podkarpatskej Rusi to v liste vláde ČSR vysvetlil takto: „Jako při všech svých projevech, zabývajících se poměry zdejšího židovstva, též nyní opětovně s důrazem poukazujeme na to, že mentalita zdejšího židovstva nedá se v nijakém směru srovnávat s mentalitou židů v Čechách neb na Moravě a že též zájem o záležitosti náboženských obcí hraje ve vnitřním životě zdejších židů mnohem vážnější roli než v západních zemích našeho státu... všechny statuty náboženských obcí in puncto volebního řádu neb i v jiných bodech jsou posuzovány s hlediska náboženského zákona a každý, kdo by proti této zásadě jednal, vydává se v nebezpečí, že narazí na odpor 98 % všeho zdejšího židovstva...“ Zásadne odmietol ako neprijateľnú požiadavku volebné právo žien, lebo to „odporuje židovské víře“.²¹

V roku 1919 sa začala formovať skupina podkarpatskoruských Židov, ktorí sa chceli uplatniť a čo najskôr presadiť aj v novom štáte. Od neho však žiadali splnenie niektorých požiadaviek, akými boli právo slobody vyznania židovského náboženstva a národnosti, ako aj rovnosť občianskych práv. Tieto požiadavky sformulovali zástupcovia Židov užhorodského komitétu a predostreli ich v podobe pamätného spisu v novembri 1919 Grigorijovi Žatkovičovi, ktorý vtedy stál na čele Dočasného direktória autonómnej Podkarpatskej Rusi, a prostredníctvom Židovskej národnej rady v Prahe tiež predsedovi vlády Vlastimilovi Tusarovi. Akceptácia oboch požiadaviek v ČSR už bola viac-menej samozrejmosťou a táto skutočnosť posilňovala aj etnoidentifikačný proces židovského obyvateľstva na Podkarpatskej Rusi. To, čo ho v dialektickej jednote posilňovalo i oslabovalo zároveň, bola politická i náboženská roztrieštenosť podkarpatskoruských Židov. Tá prvá prebiehala najmä v predvolebnom čase a druhá, ktorá sa odohrávala na konfesionalnej pôde medzi ortodoxnými a neologickými, ale aj status-quo ante židmi, v podstate permanentne.

Vzájomné vzťahy rusínskeho a židovského obyvateľstva na Podkarpatskej Rusi však v etnoidentifikačnom procese židovského obyvateľstva nezohrali v podstate žiadnu vážnejšiu úlohu. Ak áno, tak len okrajovú, a aj to len v zmysle odmietnutia ruskej (rusínskej, ruskej a ukrajinskej) etnicity a prikloneniu sa radšej k židovskej alebo u mladej generácie, ktorá tu vyrastala v medzivojnovom

²¹ NA Praha, f. PMR-S 1918 – 1942, šk. 329, Podkarpatská Rus. Politické strany židovské 1920 – 1922, sv. 1, inv. č. 378/e/21, List Židovskej konzervatívnej strany na Podkarpatskej Rusi Ministerskému predsedníctvu v Prahe, 10. 11. 1921.

období, k československej národnosti, pod ktorou však Židia vnímali prioritne českú národnosť.

Vymedzenie sa rusínskeho obyvateľstva voči Židom malo vďaka historickým, konfesionálnym, spoločenským a ekonomickým východiskám jasné hranice. Tie, ako už samotný pojem navodzuje, oddeľovali Rusínov od Židov a neumožňovali vzájomné zblíženie v etnoidentifikačnom procese. Na mieste je však otázka, či miestni Židia prispeli k etnoidentifikačnému procesu rusínskeho obyvateľstva.

Odpoveď na túto otázku je v značnej miere rozpačitá. Židia totiž prispeli k etnoidentifikácii Rusínov najviac tým, že sa od nich líšili, dlhodobo predstavovali element, s ktorým bola spájaná jedna z príčin chudoby rusínskeho obyvateľstva a následnej emigrácie do zámoria. Po začlenení Podkarpatskej Rusi do Československa sa pročeskoslovenskí rusínski aktivisti za podpory československých úradníkov snažili pre nový štát získať najmä rusínske obyvateľstvo. Z tohto dôvodu sa organizovali tzv. tábory ľudu. Na nich aktivisti vysvetľovali miestnemu rusínskemu obyvateľstvu, prečo by mali prijať Československo. Jedným z argumentov bolo aj to, že Rusíni sa konečne zbavia nadvlády „Maďarov a Židov“ a budú si ríadiť svoj život sami.²² Takéto vyhlásenia dvíhali sebavedomie Rusínov ako takých, ako príslušníkov odlišného etnika. Neskôr k dvíhaniu národného povedomia i sebavedomia prispeli kultúrne spolky ako *Obščestvo A. Duchnoviča* a *Prosvita*, ktoré zakladali čítárne. Tie, hoci pôsobili v odlišnej kultúrnej a národnej orientácii, sebavedomie i národné povedomie rusínskeho obyvateľstva predsa len dvíhali a posilňovali, lebo podkarpatskí roľníci tu mali možnosť dostať sa k novinám a knihám a vypočuť si rôzne prednášky, najmä s národnobuditeľskými témami. Cieľ týchto dôležitých vidieckych kultúrnych organizácií bol jasný: „V prvom rade sú čítárne na to, aby sme našich roľníkov naučili, že sú Rusíni [...]. Čítárne musia naučiť našich roľníkov milovať svoj materinský jazyk; skrátka všetko, čo je rusínske.“

Vo vzťahu k Židom sa to však odrážalo aj v negatívnom svetle. Pre dvadsiate roky bolo príznačné opisovanie Židov v negatívnom svetle ako príčiny biedy Rusínov, ako parazitov, ktorí bohatnú a žijú z mozoľov rusínskeho roľníka, a tak latentný antisemitizmus, ktorý existoval medzi Rusínmi aj do roku 1918, v medzivojnovom období rástol priamoúmerne tomu, ako sa Rusíni vymaňovali z dovtedajšej závislosti od miestneho židovstva a ako rástlo ich etnické sebauvedomenie; to, pravda, v troch podobách (autochtónnej – rusínskej, ukrajinskej i ruskej). Okrem toho k nemu prispievala aj skutočnosť, že po vzniku ČSR sa Rusíni ako celok na Podkarpatskej Rusi sociálne i profesijne nevymanili zo svojej roľníckej podstaty, že aj na začiatku tridsiatych rokov 83 % rusínskeho

²² AKP Praha, inv. č. 205, šk. 5, sign. D. 6863/c – Podkarpatská Rus. Referát o schôdzi Centrálnej ruskej národnej rady dňa 30. 11. 1919 v obci Dravce. Napr. Dr. Hadžega „hovoriť o vážnosti chvíle a o tom, že ak si sami neupravujú svoj národný život, tak im budú i naďalej vládnuť Židia a Maďari, ako to bolo doteraz“.

obyvateľstva bola zamestnaná v poľnohospodárstve alebo v miestnom lesníctve²³ a obchody, hostince a všetky malé továrne vlastnili a riadili miestni maďarskí a židovskí podnikatelia alebo aj Česi, ktorí prichádzali na Podkarpatskú Rus už nielen ako štátni zamestnanci, ale aj ako drobní či väčší podnikatelia. Tí všetci svojím kapitálom, svojou aktivitou a podnikateľským duchom odsúvali Rusínov z lukratívnejších príjmových oblastí do stále málo výhodnej poľnohospodárskej sféry, čo v krízových chvíľach vyvolávalo u miestneho rusínskeho obyvateľstva voči nim averziu. Najviac však voči Čechom a Židom, a to aj vďaka početnému miestnemu maďarskému obyvateľstvu, resp. jeho politickým reprezentantom, ktorí Rusínom podsúvali myšlienku, že Maďari a Rusíni sú pôvodným obyvateľstvom Podkarpatskej Rusi – autochtónmi, ktorým prisťahovalci (starší – Židia, noví – Česi) berú chlieb a sú príčinou ich biedy. V niektorých prípadoch „spojenectvo“ Čechov a Židov, najmä v prvých rokoch existencie ČSR, bolo postavené na báze nelegálneho obchodu a priekupníctva a s tým spojenej korupcie, ktorá však neušla pozornosti miestneho rusínskeho obyvateľstva.²⁴ Ale aj neskôr boli zo židovskej strany pokusy urobiť s Čechmi politické a mocenské dohody, ktoré by boli na prospech oboch strán a na úkor Rusínov. V tejto súvislosti je zaujímavá správa viceguvernéra Podkarpatskej Rusi P. Ehrenfelda predsedníctvu vlády z 12. mája 1922, v ktorej píše o návšteve Emanuela Guttmana, statkára v Sevljuši, na úrade a o jeho poznámke, že ak chcela uhorská vláda niečo presadiť na tunajšej Podkarpatskej Rusi, vždy sa obrátila na miestnych Židov, a títo jej želanie aj vždy presadili. Naznačil tak, ako by tu mala postupovať aj československá vláda, ak sa chce vyhnúť problémom pri nespokojnosti tunajšieho obyvateľstva. E. Guttman zároveň Ehrenfelda upozornil, že jeho syn je funkcionárom sionistickej strany a on je zasa najvplyvnejším predstaviteľom Židovskej občianskej strany, a tak môžu obaja vo vzájomnej rodinnej súčinnosti podporiť úsilie československej vlády pri spravovaní Podkarpatskej Rusi.²⁵ Do istej miery tu naznačil, že židovské hnutie na Podkarpatskej Rusi môžu kontrolovať ekonomicky silné židovské rodiny majúce svojich členov v rôznych politických stranách, ktoré navonok vystupujú ako ideovo nezmieriteľné strany.

Dôvodov na protičeskú a protižidovskú agitáciu teda bolo dosť. A neboli to len Maďari, ktorí ju realizovali, ale aj niektorí rusínski politici nielen s promaďarskou orientáciou, čím získavali vlastný politický kapitál, ktorý zúročovali v čase volieb. Rusínsky poslanec v československom parlamente Ivan Kurtjak v petícii Spoločnosti národov v závere dvadsiatych rokov 20. storočia sa sťažoval

²³ MAGOCSI, Paul Robert: *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848 – 1948*. Cambridge, Mass 1978, s. 355.

²⁴ AKP Praha, inv. č. 205, šk. 5, sign. D. 6863/e – Podkarpatská Rus. Informačné hlásenie Veliteľstva čs. X. divízie, Iršava 25. 9. 1919.

²⁵ NA Praha, f. PMR-S 1918 – 1942, šk. 329, Podkarpatská Rus. Politické strany židovské 1920 – 1922, sv. 1, inv. č. II-3164 pres. ai 22, Občanská strana židovská, Guttman ze Sevljuše. Správa Presidia Civilní správy Podkarpatské Rusi Presidiu ministerské rady (odd. pro P. Rus), Užhorod 12. 5. 1922.

na diskrimináciu rusínskych detí, lebo podľa neho československý štát podporoval na Podkarpatskej Rusi viac miestnych Židov ako Rusínov. V českých školách, ktoré boli zriaďované pre deti českých zamestnancov, bolo podľa Kurtjaka viac židovských detí ako českých – 70 až 98 %, ktoré v podstate ťažia z podpory takýchto škôl, ktorej sa však nedostáva v rovnakej miere rusínskym školám.²⁶ Aj keď ministerstvo školstva a národnej osvety malo na to iný názor, poslanec za národnú demokraciu Dr. Antonín Hajn v rozpočtovej debате v poslaneckej snemovni sa prikláňal ku kurtjakovskému kritickému pohľadu. Podľa Hajna české školy, ktoré existujú na báze ich navštevovania maďarskými a židovskými deťmi, môžu zmiznúť za noc, „jak Maďaři, nebo Židé anebo z vlastního popudu, nebo na jiný pokyn změni svoji orientaci“.²⁷

Protižidovskú kartu vytiahli Rusíni aj pri zápase Užhorodu a Mukačeva o štatút hlavného mesta Podkarpatskej Rusi. Keď 4. júna 1926 československá vláda vydala nariadenie č. 84 o spojení všetkých troch zreorganizovaných žúp Podkarpatskej Rusi do jednej, prijala aj rozhodnutie, že centrom tejto župy bude Mukačevo, čo de facto znamenalo, že sa Mukačevo stane hlavným mestom Podkarpatskej Rusi. To vyvolalo veľké pobúrenie v Užhorode, ktorý bol faktickým hlavným mestom Podkarpatskej Rusi od jej pričlenenia k československému štátu. V rokoch 1926 a 1927 sa rozhorel medzi oboma mestami a ich prívržencami ostrý zápas, v ktorom sa používali rôzne argumenty jednej i druhej strany, prečo má byť hlavným mesto to či ono mesto. Jedným z argumentov proti Mukačevu bolo tvrdenie, že Mukačevo je mestom Židov a Maďarov, ktorí voči československej vláde neboli lojálni, a teda Mukačevo ako mesto nedáva československej vláde záruku, že splní jej očakávania.

Keď bol v roku 1927 v parlamente podaný návrh zákona o prenesení hlavného mesta Podkarpatskej Rusi z Užhorodu do Mukačeva, parlament tento návrh nepodporil, a tak sa „židovské“ mesto Mukačevo nestalo hlavným mestom Podkarpatskej Rusi.²⁸

Vzťah rusínskeho obyvateľstva voči Židom sa začal viac radikalizovať v tridsiatych rokoch 20. storočia, najmä v ich druhej polovici, keď sa k slovu začali dostávať pravicové fašizoidné skupiny, ktoré všetky negatíva v živote Československa, a teda i Podkarpatskej Rusi, zvalovali predovšetkým na Židov. Na margo vzťahu rusínskeho a židovského obyvateľstva vtedy Tiberij Židovič napísal: „...prebudením karpatoruského národa stáva sa aj židovská otázka naliehavou a je isté, že vstupujeme do novej kapitoly národnostných pomerov na Podkar-

²⁶ Archív Ministerstva zahraničných vecí České republiky, Praha (A MZV ČR) II. sekce 1918 – 1939, SN, kartón 715. Pétition des Ruthénes en Tchécoslovaquie concernant l'autonomie de la Russie Subcarpathique.

²⁷ ANM Praha, fond A. Hajn, kartón 218, inv. č. 5938 – Podkarpatská Rus. Proslov Dr. A. Hajna v rozpočtovej debате v poslanecké sněmovně dne 27. 11. 1930.

²⁸ ŠNICER, Igor: Mesto Mukačevo a jeho obyvatelia v rokoch 1919 – 1929. In: Peter Švorc a Harald Heppner (eds.): *Velká doba v malom priestore. Zlomové zmeny v mestách stredoeurópskeho priestoru a ich dôsledky (1918 – 1929)*. Prešov – Graz 2012, s. 166 – 168.

patskej Rusi. Mojm prianím je, aby došlo ku kompromisu ešte teraz, keď je ešte všetko len v zárodku.“²⁹ No v závere tridsiatych rokov do formovania vzájomného vzťahu už dvoch evidentne prebudených a dozrievajúcich etnických komunit na Podkarpatskej Rusi začal vstupovať vonkajší faktor, ktorý želanie Tiberija Židoviča v podstate eliminoval.³⁰

Jews and Ruthenians in Subcarpathian Ruthenia and the impact of their mutual coexistence on the process of ethnic identification of the Ruthenian population

PETER ŠVORC

The Jews largely contributed to the ethnic identification of the Ruthenians by being different; they had long constituted an element that had been seen as one of the reasons behind the poverty of the Ruthenian population and their subsequent emigration. Based on the propaganda, which called for “the elimination of the Hungarian and Jewish domination”, elements of anti-Semitic radicalization of a part of the Ruthenian population grew, while the Hungarian propaganda instigated the Ruthenians “against the Jews and the Czechs”.

²⁹ ŽIDOVIČ, Tiberij: Protižidovská propaganda na Podkarpatské Rusi. In: *Podkarpatoruská revue*, I, 1938, č. 6, s. 67.

³⁰ Príspevok vyšiel ako súčasť riešenia grantovej úlohy VEGA č. 1/0033/15 *Podkarpatská Rus a Slovensko v medzivojnovom Československu – hľadanie novej koexistencie*.

GRÉCKOKATOLÍCKA CIRKEV A JEJ VPLYV NA ETNOIDENTIFIKAČNÝ PROCES RUSÍNSKEHO OBYVATEĽSTVA

PETER BORZA

Národnostné zloženie gréckokatolíckej cirkvi v Uhorsku a neskôr Československu bolo rozmanité, ale na území Podkarpatskej Rusi jednoznačne dominovali Rusíni. Rôznorodá národnostná príslušnosť veriacich v priebehu histórie spôsobila procesy vytvárajúce vnútorné napätia, ale aj nutnosť nájsť spôsob vzájomného spolužitia v jednotnom dome pod značkou gréckokatolíckej cirkvi. Tieto procesy stále nie sú ukončené a naďalej prebiehajú. Ich dôsledkom je však dôležitý prvok vzájomnej tolerancie. Tá sa však v rôznych fázach dejín prejavovala niekedy vo väčšej, inokedy menšej miere alebo dokonca absentovala.

Príkladom absencie tolerancie k veriacim inej národnosti ako maďarskej bolo obdobie konca 19. a začiatku 20. storočia, keď gréckokatolícki biskupi Mukačevskej eparchie sídliači v Užhorode napomáhali realizácii programu maďarizácie, čo v konečnom dôsledku viedlo k ich odcudzeniu záujmom veriacich, ktorí na rozdiel od hierarchie nemali záujem o pomadžarčenie. Zánik monarchie po prvej svetovej vojne viedol k rozdeleniu Mukačevskej eparchie medzi Československo a Maďarsko. Najkonzistentnejšia časť sa nachádzala na území Podkarpatskej Rusi, západná časť v rodiačom sa Slovensku a severovýchodnom Maďarsku.¹

Gréckokatolícka cirkev v Československu bola organizovaná v dvoch eparchiách. Prešovskú eparchiu postupne tvorili farnosti v Čechách, na Morave a Slovensku. Mukačevská eparchia zahŕňala predovšetkým farnosti na Podkarpatskej Rusi a časť aj na Slovensku. Sídlo eparchie bolo mesto Užhorod, kde mukačevskí biskupi sídlili už od 18. storočia.²

Presah Mukačevskej eparchie na Slovensko cez vnútornú hranicu medzi Podkarpatskou Rusou a Slovenskou krajinou poskytuje výrečné svedectvo o vzájomnej prepojenosti gréckokatolíkov na oboch územiach Československa. Na rozdiel od Podkarpatskej Rusi však na území Slovenska prevažovali gréckokatolíci slovenskej národnosti, ktorí v rámci cirkevných štruktúr zastávali len okrajové pozície.³

¹ МАГОЧИЙ, П. Р.: *Формування національної самосвідомості Підкарпатська (1848 – 1948)*. Ужгород 1994; BORZA, P.: *Dejiny Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v období II. svetovej vojny*. Prešov 2006, s. 23.

² *Katolícke Slovensko 833 – 1933*. Trnava 1933, s. 148 – 149.

³ MAGOCSI, Paul Robert: *Rusíni na Slovensku*. Prešov 1994, s. 158; KOVAL, P.: Otázka slovensko-rusínskych etnických hraníc v čase formovania slovenskej štátnosti. In: PEKÁR, M. – PAVLOVIČ, R.: *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami*. Prešov 2007, s. 112 – 126.

Vnútri Mukačevskej eparchie prebiehali interakcie medzi veriacimi rôznych národností. Predovšetkým medzi Rusínmi, Ukrajincami, Slovákami a Maďarmi. Pozitívne aj negatívne javy vnútorných pnutí potom v priebehu dejín vytvorili špecifickú hodnotu vzájomnej tolerancie veriacich rôznych národností v gréckokatolíckej cirkvi. Aj keď sa to zdá neuveriteľné, ale to ju dnes zásadne odlišuje od Ukrajinskej gréckokatolíckej cirkvi pôsobiacej na území Ukrajiny so sídlom v Kyjeve, predtým Ľvove.

Bezprostredne po prvej svetovej vojne prežívala Mukačevská eparchia rôzne problémy. Okrem už spomínaného odcudzenia sa veriacim pretrvávala medzi duchovenstvom a inteligenciou nostalgia za pomermi v monarchii a z toho plynúce ťažkosti včleniť sa do nového politického a sociálneho systému. Skutočnosť, že mukačevský biskup Anton Papp zastával voči Československu negatívne stanovisko a gréckokatolícki duchovní až v roku 1921 vyjadrili vernosť novému štátu, spôsobila zo strany štátnych orgánov značnú podozrievavosť voči gréckokatolíckej cirkvi. Túto situáciu využilo pravoslávne hnutie a pod vplyvom propagandy pravoslávnych vyslancov z Haliče a Bukoviny, sociálnej tiesne chudobného ľudu Podkarpatskej Rusi či emigrácie pravoslávnych kňazov a rehoľníkov po revolúcii v roku 1917 rozširovali na území Mukačevskej eparchie pravoslávie. Prechod k pravoslávniu bol často sprevádzaný násilnosťami, fyzickými útokmi na kňazov a násilným zaberaním chrámov. Gréckokatolícku cirkev do roku 1930 opustilo viac ako 100-tisíc veriacich.⁴ Sčítanie obyvateľstva uskutočnené v tom istom roku však napriek zložitej situácii potvrdilo majoritné postavenie gréckokatolíckej cirkvi na Podkarpatskej Rusi.⁵

(Zdroj: Statistický lexikón obcí v Republice Československé IV. Země Podkarpatoruská. Praha 1937, s. 10.)

⁴ VASIL, C.: *Gréckokatolíci. Dejiny – osudy – osobnosti*. Košice 2000, s. 125.

⁵ *Statistický lexikón obcí v Republice Československé, IV. Země Podkarpatoruská*. Praha 1937, s. 10.

Od 17. storočia totiž gréckokatolícka cirkev na území Podkarpatskej Rusi nadobudla významné postavenie a vplyv, ktorý sa v 20. storočí prejavoval v oblasti kultúry, vzdelávania a štátnej správy.⁶ Angažovanie sa gréckokatolíckych duchovných v politickej oblasti na Podkarpatskej Rusi bolo spôsobené nedostatkom zástupcov inteligencie z radov laikov a tiež slabej politickej aktivity obyvateľstva. V roku 1924 oficiálny časopis Mukačevskej a Prešovskej eparchie *Dušpastýr* na svojich stránkach obhajoval účasť duchovných v politike článkom *Duchovenstvo i politika*, zdôvodňujúc ich pozitívny vplyv na politické rozhodnutia.⁷

Pozdvihnúť vzdelanostnú a kultúrnu úroveň gréckokatolíkov v Mukačevskej eparchii mala sieť škôl, budovaná od 18. storočia. Školstvo Mukačevskej eparchie tvorilo komplex vzdelávacích a výchovných inštitúcií, ktoré sídlili nielen v Užhorode, Mukačeve a Chuste, ale aj v jednotlivých farnostiach. Gréckokatolícke cirkevné školy prepracovaným vzdelávaním a výchovou smerovali k výchove gréckokatolíckej inteligencie. K tomu slúžila sieť škôl vo farnostiach ponúkajúca základné vzdelanie a v Užhorode bola možnosť pokračovať v ďalšom štúdiu v inštitúciách, akými boli teologické lýceum, kňazský seminár či dve pedagogické školy. Potrebné zázemie študentom poskytovali dievčenské a chlapčenské internáty v Užhorode a Chuste.⁸

Okrem vzdelávacích inštitúcií pôsobili rôzne náboženské a kultúrne spolky formujúce mládež a veriacich gréckokatolíckej cirkvi. Medzi nich patrili najmä spolky Duchnovič, Prosvita a Školská pomoc. Vo farnostiach svoju činnosť vykonávali náboženské organizácie ako Apoštolská modlitba a Mariánska družina. Súčasťou aktivít bolo aj vydávanie početných titulov tlače, ktorá vystupovala aj kriticky voči československým orgánom a ich sociálno-ekonomickým alebo politickým aktivitám na Podkarpatskej Rusi. K formovaniu gréckokatolíkov prispieval aj Rád sv. Bazila Veľkého a jeho najvýznamnejší kláštor na Černečej hore v Mukačeve, ktorému v roku 1926 pápež Pius XI. daroval vzácnu ikonu Matky Božej z 15. storočia. Daná udalosť viedla k založeniu tradície mariánskych pútí v Mukačeve. Tie pomáhali stmelovať viacnárrodnostné spoločenstvo veriacich v jeden celok a posilňovať ich vernosť ideálom gréckokatolíckej cirkvi.⁹

Činnosť v prospech gréckokatolíckych veriacich prispievala aj k pozdvihnutiu rusínskeho povedomia. To sa však nezaobišlo bez vnútorného pnutia v otázke príklonu k ukrajinskému alebo rusínskemu a rusofilskému smerovaniu. Propagá-

⁶ POP, I.: *Podkarpatská Rus. Osobnosti její historie, vědy a kultury*. Praha 2008, 308 s.; ФЕНИЧ, В. І.: Долаючи етнічні стереотипи та національні міфи: Греко-католицька церква в підкарпатській історіографії 1890 – 1945. In: ФЕНИЧ, В. І. – ШНІЦЕР, І. О.: *Підкарпатська Русь в роки Другої світової війни*. Ужгород 2015, s. 102 – 125.

⁷ *Duchovenstvo i politika*, I. In: *Dušpastýr*, 1, 1924, č. 4, s. 184 – 186; *Duchovenstvo i politika*, II. In: *Dušpastýr*, 1, 1924, č. 5, s. 241 – 242.

⁸ *Schematismus cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Mukacensis ad Annum Domini 1938*. Užhorod 1939, s. 31 – 36.

⁹ ГРАНЧАК, І. а кол.: *Нариси історії Закарпаття*, II., (1918 – 1945). Ужгород 1995, s. 442 – 443.

torom prvého bol spolok Prosvita (1920) a druhú skupinu reprezentoval spolok Duchnovič (1923). Dané pnutia, posilnené ešte o promaďarské smerovanie, sa naplno prejavili v 30. rokoch poznačených všeobecným vzostupom nacionalizmu v Európe.¹⁰

Podporu rusínskym národným záujmom prejavili najmä dvaja mukačevskí biskupi, ktorí svojimi postojmi a činnosťou stáli na strane obyvateľstva Podkarpatskej Rusi. Uprázdnené miesto biskupa po odchode Antona Pappa v roku 1923 do Maďarska zaujal Peter Gebej, ktorý ho viedol v rokoch 1924 – 1931. S menom tohto biskupa, ordinovaného na Velehrade 2. augusta 1924, sa spája obnovenie cirkevného života v Mukačevskej eparchii. Biskup P. Gebej pochoopil dôležitosť včlenenia cirkvi do novej politickej skutočnosti. Samotné miesto prijatia biskupskej vysviacky bolo jasným gestom o príklone k ideám Československej republiky. Nadviazal kontakty s vládou, čím dosiahol aj isté prevzatie záväzkov štátu v otázke materiálneho zabezpečenia duchovenstva, čo v konečnom dôsledku riešil kongruový zákon¹¹ z 26. júla 1926, ktorý ukončil neustále nárokovanie cirkevnej dane (kobliny a rokoviny). To dovolilo vylepšiť ekonomickú situáciu kléru a uspokojiť veriacich, ktorí sa dostávali často do konfliktov so svojimi farármi pre zastaraný polofeudálny systém splácania cirkevných poplatkov a promaďarské smerovanie. Iný zákon z 23. apríla 1925 o vzťahoch medzi rôznymi náboženstvami¹² dovolil pribrzdiť násilie, ktoré sprevádzalo prestup na pravoslávie. Odvolávajúc sa na tento zákon dosiahli gréckokatolíci navrátenie mnohých chrámov a iných cirkevných budov, ktoré im nezákonne zabrali pravoslávni. Zároveň sa snažil o obnovu náboženského života, skvalitnenie verejného vzdelania, oživenie v oblasti apologetickej a misijnej tlače a pri podpore ľudových misií. Biskup Gebej nariadil vedenie dokumentácie a korešpondencie v eparchii v ruskom jazyku.¹³ S pomocou baziliánov viedol zápas s pravoslávím a rozvíjal vydateľskú činnosť. Publikovali série brožúr, modlitebných kníh a Svätého písma v ruskom jazyku. Mukačevské biskupstvo začalo vydávať časopis *Dušpastýr*, ktorý sa stal oficiálnym časopisom Mukačevskej a Prešovskej eparchie.¹⁴

Biskup P. Gebej zriadil Ústrednú kanceláriu na obranu viery. Jej úlohou bolo usmerňovať zákonodarnú prácu na obranu práv gréckokatolíckej cirkvi. Založil aj Spoločnosť gréckokatolíckej mládeže. Nevyhol sa však vnútrocirkevnému pnutiu, keď časť prevažne promaďarsky orientovaného duchovenstva sa bránila

¹⁰ POP, Ivan: *Malé dejiny Rusínov*. Bratislava 2010, s. 86 – 89.

¹¹ Zákon kongruový č. 122/1926 Sb. z. a n., zákon ze dne 25. června 1926 o úpravě platů duchovenstva církví a náboženských společností státem uznaných, příp. recipovaných.

¹² Zákon č. 96/1925 Sb. z. a n. o vzájemných poměrech náboženských vyznání.

¹³ Išlo o tzv. jazyčie – umelú zmes cirkevnej slovančiny, ruštiny a miestnych (pod)karpatskoruských nárečí.

¹⁴ ПЕКАР, А.: Греко-католическая церква в кордонах Чехословакини 1919 – 1939. In: MUŠINKA, M. (ed.): *Zakarpatská Ukrajina v rámci Československa (1919 – 1939)*. Prešov 2000, s. 119.

niektorým jeho rozhodnutiam na kultúrnom a národnom poli. Tieto ťažkosti zašli až tak ďaleko, že zo svojho úradu abdikoval, ale Svätá stolica to odmietla. Dňa 25. apríla 1931 biskup P. Gebej vo svojom príhovore ku kňazom oznámil navrátenie posledného chrámu, ktorý násilne zabrali pravoslávni. Nasledujúci deň 26. apríla 1931 zomrel.¹⁵

Po výbere vhodného kandidáta Svätá stolica menovala v roku 1932 Alexandra Stojku na post biskupa Mukačevskej eparchie. Následne ju viedol v rokoch 1932–1943. Biskupom sa stal v období ekonomickej depresie a vyznačoval sa hlbokou náklonnosťou k sociálnej otázke. Svojimi pastoračnými a politickými opatreniami, ako aj osobným príkladom vyzýval všetkých na pomoc najchudobnejším. V rozličných prípadoch sa stal aj sprostredkovateľom medzi sociálne slabými vrstvami a vládou, štrajkujúcimi robotníkmi a zamestnávateľmi, čo vyvolalo osobitnú sympatiu medzi veriacimi. Prevrátne politické zmeny na jeseň 1938 a na jar 1939 narušili aj cirkevný život. Znovuobsadenie územia Mukačevskej eparchie Maďarskom prijal biskup A. Stojka v začiatkoch s pokojom a lojalnosťou. Túžba po zlepšení ekonomickej situácie ho načas primkla ku niektorým promaďarsky orientovaným politikom, ktorí pracovali na znovupripojení Podkarpatskej Rusi k Maďarsku. V roku 1939 po rozpade Česko-Slovenska a po anexii Podkarpatskej Rusi bol biskup A. Stojka maďarskými úradmi najprv favorizovaný, v roku 1939 bol menovaný poslancom hornej komory maďarského parlamentu, ale onedlho na to sa ich postoj voči nemu radikálne zmenil. Keďže sa dožadoval dodržiavania národnostných práv pre Rusínov, stratil priazeň maďarských vládnych kruhov, ktoré začali proti nemu silnú politickú kampaň s cieľom odstrániť ho z mukačevského biskupského stolca. Konečným výsledkom bolo to, že biskup A. Stojka zanechal politické otázky a sústredil svoju pozornosť na apoštolát a na pastoračnú a sociálnu činnosť pre dobro svojich veriacich.¹⁶

Mukačevský biskup Alexander Stojka zomrel v roku 1943 a jeho nástupcom sa stal v roku 1944 mladý 33-ročný intelektuálne založený kňaz Teodor Romža. Mukačevská eparchia mala v danom roku 257 farností so 460 000 veriacimi a 354 kňazmi.¹⁷ Biskup T. Romža bol predstaviteľom novej generácie, ktorá vyrástla v demokratických podmienkach Československej republiky, a zároveň absolventom prestížnej Gregoriánskej univerzity v Ríme. Výnimočný a v mnohých oblastiach odlišný od svojich predchodcov, ktorí ešte boli poznamenaní prostredím monarchie. Bol moderným človekom, ovládal viacero jazykov, venoval sa športu a rád jazdil na motocykli. V roku 1939 bol biskupom Stojkom menovaný za špirituála Kňazského seminára v Užhorode a zároveň tam pôsobil aj ako profesor filozofie. Po menovaní prijal 24. septembra 1944 biskupské svätenia v zložitých podmienkach blížiaceho sa frontu a čoskoro po príchode Červenej armády bol

¹⁵ VASIL, C.: *Gréckokatolíci. Dejiny – osudy – osobnosti*. Košice 2000, s. 128 – 130.

¹⁶ POP, I.: *Podkarpatská Rus. Osobnosti její historie, vědy a kultury*. Praha 2008, s. 235.

¹⁷ ГРАНЧАК, І. а кол.: *Нариси історії Закарпаття*, II, s. 442 – 443.

vystavený novým pomerom a skúškam, spojeným s pričlenením Podkarpatskej Rusi k Ukrajinskej sovietskej socialistickej republike roku 1945.¹⁸

V zložitých podmienkach prechodu frontu a zmeny štátneho usporiadania sa snažil hájiť záujmy gréckokatolíckej cirkvi, a to až do takej miery, že ho vrcholní sovietski predstavitelia nechali v roku 1947 brutálne zavraždiť. Gréckokatolícka cirkev bola v roku 1949 zrušená a veriaci nútení vstúpiť do pravoslávnej cirkvi. Bohaté duchovné a kultúrne dedičstvo však pretrvalo v ilegálite a gréckokatolícka cirkev sa dočkala znovuzrodenia v roku 1989.¹⁹

* * *

Gréckokatolícka cirkev na Podkarpatskej Rusi v porovnaní so zvyškom Československa, kde bola v minorite, zastávala významné miesto v spoločnosti. Po stáročia plnila dôležitú úlohu pri pozdvíhaní vzdelanostnej a kultúrnej úrovne miestneho obyvateľstva. K tomu slúžil komplex vzdelávacích a výchovných inštitúcií, ktoré sídlili nielen v Užhorode, ale aj v Chuste a jednotlivých farnostiach. Túto činnosť dopĺňali spolky a náboženské organizácie. Pri retrospektívnom pohľade na obdobie medzi rokmi 1919 a 1949 môžeme konštatovať, že v tejto oblasti činnosti prebiehal neustály progres. Avšak s príchodom Červenej armády v roku 1944 a pripojením Podkarpatskej Rusi k Sovietskemu zväzu v roku 1945 došlo k deštrukcii celého systému a napokon aj samotnej gréckokatolíckej cirkvi.

Významný vplyv gréckokatolíckeho kléru a inteligencie na dianie v spoločnosti sa prejavoval najmä skrze konanie jednotlivých biskupov. Každý z nich bol zaujímavou osobnosťou. Biskup Anton Pap po rozpade monarchie Mukačevsku eparchiu opustil a žil v Maďarsku. Jeho miesto zaujal biskup Peter Gebej, ktorý si našiel cestu k predstaviteľom politického, ale aj náboženského prostredia Československej republiky. Prostredníctvom jeho postojov sa vytvorila pozitívna spolupráca medzi štátom a cirkvou, čo v konečnom dôsledku pomohlo pri odstraňovaní krívd spôsobených pravoslávnyh hnutím a konsolidáciou pomerov v gréckokatolíckej cirkvi. Jeho nástupca Alexander Stojka pokračoval v stanovenej línii, ale po anexii Podkarpatskej Rusi Maďarskom v roku 1939 požíval podporu maďarských politických kruhov, čo však v konfrontácii s jeho národnostnými požiadavkami v prospech miestneho obyvateľstva dlho nevydržalo, ba zmenilo sa na vyslovene nepriateľský postoj. Výsledkom bolo, že sústredil svoju pozornosť na apoštolát a na pastoračnú, ako aj sociálnu činnosť pre dobro svojich veriacich.

¹⁸ ŠVORC, P.: *Zakliata krajina. Podkarpatská Rus 1918 – 1946*. Prešov 1996, s. 104 – 109; POP, I.: *Podkarpatská Rus. Osobnosti její historie, vědy a kultury*. Praha 2008, s. 216 – 217.

¹⁹ PUSKÁS, L.: *Blažený Teodor Romža. Život a smrt' biskupa – mučeníka*. Michalovce 2011, s. 224 – 243; HALAGIDA, I.: *Między Moskwą, Warszawą i Watykanem. Dzieje Kościoła greckokatolickiego w Polsce w latach 1944 – 1970*. Warszawa 2013, s. 121 – 122.

Po úmrtí biskupa A. Stojku v roku 1943 menovala Svätá stolica na jeho miesto mladého intelektuálne založeného kňaza Teodora Romžu, v ktorého osobe došlo k výmene generácií. Biskup Romža vyrástol v prostredí demokratického Československa a na jeho postojoch to bolo jasne viditeľné. Sľubný nástup novej generácie zastavil príchod Červenej armády a pričlenenie územia Podkarpatskej Rusi k Sovietskemu zväzu.

Gréckokatolícka cirkev svojou činnosťou v prvej polovici 20. storočia významne prispela k etnoidentifikačnému procesu Rusínov, a to najmä v oblasti politického života, kultúry a vzdelávania, kde jej aktivity viedli k budovaniu rusínskej intelektuálnej vrstvy.

***Greek Catholic Church and its influence on the process
of ethnical identification of the Ruthenians***

PETER BORZA

Compared to the bulk of the territory of Czechoslovakia, where the Greek Catholic Church only played a marginal role, the latter held an important position in Ruthenian society. For centuries, it has played a significant part in the educational and cultural development of the local population by supporting a large number of educational institutions not only in Uzhgorod and in Khust, but also in individual parishes. The activity of these educational institutions complemented that of various associations and religious organizations. While the period between 1919 and 1949 was marked by substantial progress, with the arrival of the Red Army in 1944 and Ruthenia's annexation to the Soviet Union in 1945, the region saw the destruction of the existing system and, ultimately, of the Greek Catholic Church itself.

MIESTO EMIGRANTOV Z RUSKA A HALIČE V ETNOIDENTIFIKAČNÝCH PROCESOCH NA PODKARPATSKEJ RUSI V MEDZIVOJNOVOM OBDOBÍ

ĽUBICA HARBUĽOVÁ – IHOR LICHTER

Multietnicita a multikonfesionalita pôvodného obyvateľstva Podkarpatskej Rusi sa na začiatku dvadsiatych rokov 20. storočia rozšírila o skupiny emigrantov z územia bývalého cárskeho Ruska, ale aj o emigrantov z Východnej Haliče. Emigrantská komunita na území Podkarpatskej Rusi sa formovala postupne.

Prvými emigrantmi na Podkarpatskej Rusi boli príslušníci vojenských formácií z Východnej Haliče. Boli to príslušníci Ukrajinskej haličskej armády, ktorá tvorila ozbrojené sily Západoukrajinskej národnej republiky.¹ Pod náporom poľských vojsk boli vojaci Ukrajinskej haličskej armády v máji 1919 nútení prejsť na územie Československa v oblasti Podkarpatskej Rusi. Pri Mukačeve bolo celé vojsko v počte asi 4 000 vojakov odzbrojené a jeho príslušníci boli pod gesciou Ministerstva národnej obrany ČSR internovaní v táboroch v Nemeckom Jablonnom, Liberci a Jozefove. V táboroch utvárali tzv. ukrajinské brigády. Napríklad v Jozefove bola vytvorená ukrajinská brigáda na čele s generálom A. Krausom a haličské vojenské oddiely umiestnené v Nemeckom Jablonnom sformovali tzv. Ukrajinskú brigádu v Nemeckom Jablonnom.²

Na Podkarpatskej Rusi ostala ešte neveliká skupina príslušníkov Ukrajinskej haličskej armády, ktorí tu spočiatku strážili vojenský majetok odzbrojenej brigády a po jeho odovzdaní československému vojenskému veleniu boli vojaci presunutí do Užhorodu a odtiaľ v septembri 1920 do Michaloviec. Začiatkom dvadsiatych rokov 20. storočia boli vojenské tábory s ukrajinskými vojakmi pretransformované do pracovných oddielov, ktoré sa nachádzali v rôznych mestách československej republiky (Banská Bystrica, Bratislava, Žilina, Leopoldov, Liberec, Pardubi-

¹ Západoukrajinská národná republika bola vyhlásená 19. októbra 1918 v Lvove na ukrajinských územiach bývalého Rakúsko-Uhorska. V júli 1919 hlavné územie Západoukrajinskej národnej republiky okupovalo Poľsko. Od 15. marca 1923 bolo súčasťou Poľska aj oficiálne. Pozri napríklad: BOJKO, Olexander – GONĚC, Vladimír: *Nejnovější dějiny Ukrajiny*. Brno 1997, s. 47 – 52.

² ПАВЛЕНКО, М.: Ставлення чехословацької влади до інтернованих частин Української Галицької Армії. In: ПАВЛЕНКО, Микола: *Проблеми слов'янознавства*. Кієв 1999, s. 185 – 186; ФУРТЕС, О. О.: Військова еміграція ЗУНР у боротьбі за державність In: *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*, 2011, č. 693, s. 247; PAVLENKO, M.: Politika Československa k internovaným ukrajinským vojakom v rokoch 1919 – 1923. In: *Historický časopis*, 47, 1999, č. 1, s. 56 – 69.

ce, Plzeň, Praha, Cheb, Chomutov, Čáslav a iné). Na území Podkarpatskej Rusi boli pracovné oddiely vytvorené v Užhorode, Berehove a Mukačeve.³ K 31. júlu 1922 sa v týchto pracovných oddieloch nachádzalo 282 mužov.⁴ Vo voľnom čase sa členovia pracovných oddielov venovali kultúrno-osvetovej činnosti medzi obyvateľmi Podkarpatskej Rusi. Najaktívnejší bol pracovný oddiel v Berehove, ktorý úzko spolupracoval s miestnou pobočkou spolku Prosvita. Členovia oddielu pomáhali napríklad pri príprave scén pre divadelné predstavenia, pre bývalých vojakov Ukrajinskej haličskej armády organizovali prednášky z geografie, histórie a literatúry Ukrajiny. Pri berehovskom oddiele vznikla aj športová sekcia a členovia oddielu sa angažovali aj pri pomoci chorým vojakom.⁵ Po rozpustení pracovných oddielov väčšina ich členov ostala na Podkarpatskej Rusi.

V roku 1921 rady bývalých členov Ukrajinskej haličskej armády rozšírili ďalší utečenci z Východnej Haliče, ktorí hľadali útočisko a prácu na území Podkarpatskej Rusi.⁶ Od roku 1921, resp. 1922 začali na Podkarpatskú Rus prichádzať skupiny emigrantov z územia bývalého cárskeho Ruska. Podkarpatskou Rusou spočiatku len prechádzali na svojej ceste do Prahy alebo ďalších emigrantských centier v západnej Európe. Časť sa tu hneď začala usádzať a boli aj takí, ktorí sem prišli žiť a pracovať po dlhšom či kratšom pobyte v Prahe alebo Bratislave. Podkarpatská Rus im ponúkala pomerne široké možnosti uplatnenia a bola im jazykovo blízka.

Údaje o počte všetkých utečencov a emigrantov usadených a žijúcich na území Podkarpatskej Rusi začiatkom dvadsiatych rokov 20. storočia sú rôznorodé. Ukrajinský historik S. Vidňanský uvádza, že na území Zakarpatskej Ukrajiny žilo v roku 1921 asi 7 000 ruských a ukrajinských emigrantov a do roku 1930 sa ich počet zvýšil na 16 000.⁷ Reálnejšie je tvrdenie amerického historika Vasila Mar-

³ Veliteľom pracovných oddielov rozmiestnených na území Podkarpatskej Rusi bol plukovník Gnat Stefaniv (1885 alebo 1886 – 1949) Do ČSR prišiel v polovici roka 1920 so skupinou generála A. Krausa a do roku 1923 viedol konzulárne zastupiteľstvo Západoukrajinskej národnej republiky v Užhorode. Na Podkarpatskej Rusi bol G. Stefaniv do roku 1939, potom odišiel do Viedne, no od roku 1944 žil v Nemecku, kde aj zomrel. Súčasný ukrajinský historik Kim Naumenko udáva, že od mája 1920 bol G. Stefaniv vojenským atašé Ukrajinskej národnej republiky v ČSR (so sídlom v Užhorode), ale v čase druhej svetovej vojny odišiel do Nemecka, kde bol v tábore presídlených osôb pri meste Regensburg. In: НАУМЕНКО, К. Є.: *Стефанів Гнат Петрович. Енциклопедія історії України*. У 10 т. Т. 9. Прил. – С. Кієв 2012, s. 854.

⁴ Archív Ministerstva zahraničných vecí ČR (ďalej len Archív MZV ČR) Praha. Fond: II. sekcia – politická, č. k. 339.

⁵ Зі Скитальщини. In: Український Скиталець. Орган військової еміграції земель З. У. Н. Р. Люстрований двотижневик. Відень, дня 15. березня 1923. Річник IV. Ч. 6 (28). s. 40 – 41.

⁶ TOMEK, Miroslav: Ukrajínští emigranti na Podkarpatské Rusi a státní služba (1919 – 1929), Těžké hledání uplatnění na východě republiky. In: *Paginae Historiae. Sborník Národního archivu* 23/2. Podkarpatská Rus. Praha 2015, s. 233 – 255.

⁷ VIDŇANSKÝ, Stepan: Ukrajinská emigrácia v medzivojnovom Československu. Výsledky a perspektívy vedeckých výskumov na Ukrajine. In: *Russkaja, ukrajinskaja i belorusskaja emigracija v Čechoslovakiji mežu dvumja mirovymi vojnami*, I. Praha 1995, s. 152.

kusa, ktorý uvádza, že v rokoch 1920 – 1939 žilo na Podkarpatskej Rusi od 2 550 do 3 000 ukrajinských emigrantov, pričom ruských emigrantov bolo o polovicu menej, teda asi 1 000.⁸ Archívne materiály – štatistické prehľady Ministerstva zahraničných vecí ČSR uvádzajú, že v polovici dvadsiatych rokov 20. storočia žilo na Podkarpatskej Rusi 1 428 emigrantov, pričom 981 pochádzalo z Východnej Haliče, 217 z Ukrajiny a 230 z Ruska. Najväčší počet z nich žil na území Veľkosevľušskej župy (540 osôb) a Užhorodskej župy (395 osôb). V samotnom Užhorode žilo 268 emigrantov a v Mukačevskej župe 225 emigrantov.⁹

Sociálne zloženie emigrantskej komunity na Podkarpatskej Rusi bolo diferencované. Tvorili ju bývalí vojaci, robotníci, roľníci a inteligencia, ktorá bola zamestnaná predovšetkým vo verejnej správe, v školstve, zdravotníctve, na súdoch, v oblasti sociálnej starostlivosti, v poľnohospodárstve, na finančných, poštových a železničných úradoch. Emigranti nachádzali uplatnenie aj v rôznych sférach verejného života.

Starostlivosť o emigrantov na Podkarpatskej Rusi v počiatoch formovania sa tejto komunity prevzal Československý Červený kríž, z iniciatívy ktorého v roku 1920 bola v Jasine zriadená kuchyňa zabezpečujúca stravu denne 50 ľuďom, hlavne utečencom z Východnej Haliče. Neskôr začali vznikať aj ďalšie podporné organizácie.

V roku 1920 z iniciatívy Avgustína Vološina, Viktor Želtvaja a Vasilija Sulynčaka začal vyvíjať činnosť Podporný výbor pre rusínskych utečencov z Haliče a Bukoviny, zaväzujúci sa poskytovať materiálnu a morálnu podporu emigrantom, ktorí sa usadili na Podkarpatskej Rusi.¹⁰ Na stretnutí takmer 50 ukrajinských emigrantov z Haliče 7. júla 1920 bol zvolený deväťčlenný výbor organizácie s názvom Výbor pomoci ukrajinským utečencom v Užhorode. Cieľom jeho činnosti bolo poskytovanie materiálnej a morálnej podpory ukrajinským utečencom z Haliče, Bukoviny a Naddneperskej oblasti bez rozdielu náboženskej príslušnosti.¹¹ Oficiálne začal výbor svoju činnosť 18. januára 1921.¹² Prvým predsedom bol Volodymyr Birčak a členmi Volodymyr Kocar a Antin Divnyč. Po voľbách, ktoré sa uskutočnili pár mesiacov po vzniku spolku 1. novembra 1922, sa vedenie Výboru pomoci ukrajinským utečencom v Užhorode zmenilo a novým predsedom organizácie sa stal Vasyľ Struk.¹³ V nasledujúcom období vo vedení výboru do-

⁸ MARKUS, V.: Medzivojnová ukrajinská emigrácia Československa na Zakarpatí. In: *Russkaja, ukrajinskaja i belorusskaja emigracija v Českoslovakiji meždu dvumja mirovymi vojnami*. Praha 1995, II., s. 852.

⁹ Archív MZV ČR Praha. Fond: II. sekcia – politická, č. k. 339.

¹⁰ Štátny archív Zakarpatskej oblasti (ďalej len ДАЗО), ф. 12, оп. 3, од. зб. 207, арк. 32 – 34.

¹¹ ДІВНИЧ, А.: Комітет допомоги українським збігцям в Ужгороді. In: *Визволення. Місячник вільної української думки за кордоном*. Відень, лютий 1923 р. Річник I. Ч. 1, s. 52.

¹² Činnosť výboru bola povolená rozhodnutím Civilnej správy Podkarpatskej Rusi 18. januára 1921 č. 9976/20. ДАЗО, ф. 12, оп. 3, од. зб. 1696, арк. 6.

¹³ Ďalšími členmi výboru boli: podpredseda plukovník Gnat Stefanič a Mychajlo Bilyčenko, tajomník – Antin Divnyč, pokladník – Avgustyn Cyganyk, členovia: Volodymyr Birčak, Ol'ga

chádzalo k častej rotácii kádrov a istý čas bol predsedom organizácie aj inžinier Mykola Tvorydlo.¹⁴ Zo zachovaných archívnych materiálov vyplýva, že výbor mal asi 180 členov.¹⁵

Výbor svoju činnosť sústredil do niekoľkých sekcií, ktoré určovali aj hlavné smery činnosti organizácie: stravovacia, organizovanie zbierok, sprostredkovanie práce, podpora študentom, kultúrna (organizovali napríklad čajové večierky), pasová, učiteľská, ženská. Tieto sekcie neboli stále, vznikali podľa potreby a po splnení svojich úloh boli zrušené.

Najaktívnejšou bola od vzniku výboru stravovacia sekcia. V čase od 23. júla 1920 do 15. októbra 1921 zabezpečovala tzv. „studentú kuchyňu“. Počas svojej činnosti stravovacia sekcia pripravila 14 724 platených, bezplatných a kreditných obedov a 13 668 platených, bezplatných a kreditných večerí. Každý ukrajinský utečenec sa tu mohol stravovať dovtedy, kým si nenašiel platenú prácu. Na udržanie stravovacej sekcie výbor vydelil v hotovosti 24 324 Kč.¹⁶ Pasová sekcia pomáhala emigrantom v získavaní potrebných dokumentov prostredníctvom česko-slovenského ministerstva zahraničných vecí. Finančná sekcia dozerala na to, aby sa dostávali špeciálne štátne dotácie, ktoré potom v súlade s rozhodnutím výboru dávali jednotlivým ukrajinským emigrantom. Okrem týchto subvencií výbor získaval financie z kultúrnych akcií (napríklad organizovanie koncertov) a dostával aj dobrovoľné finančné dary. Do 25. októbra 1922 získal rôzne finančné podpory v hodnote 68 978 Kč. Z nich 35 359 Kč bolo určených na materiálnu pomoc emigrantom, pričom každý z nich dostal v priemere po 100 Kč. Výbor finančne podporoval aj rôzne kultúrne akcie iných inštitúcií emigrantov z Haliče.¹⁷

Materiálnu a právnu pomoc ukrajinským emigrantom poskytoval aj Ukrajinský hromadskij komitet v ČSR, ktorý bol založený 7. júla 1921 v Prahe z iniciatívy Mykytu Šapovala a Nykyfora Gryroryjiva. Komitét vyvíjal činnosť do roku 1925, keď bol zrušený. Výbor mal svojho zástupcu aj v Užhorode. Bol ním známy ukrajinský básnik, prozaik a dramaturg Spyrydon Čerkasenko.¹⁸ V Užhorode

Prychod'ko, Mychajlo Velygors'kyj, Andrij Galiziv, Petro Bigun. Členmi kontrolnej komisie boli Andrij Alys'kevyč, Vjačeslav Laščenko a Lavro Kul'čyc'kyj. In: ДІВНИЧ, А. Комітет допомоги українським збігцям в Ужгороді. In: *Визволення. Місячник вільної української думки за кордоном*. Відень, лютий 1923 р. Річник I., Ч. 1, s. 53 – 54.

¹⁴ ДАЗО, ф. 12, оп. 3, од. зб. 1696, арк. 6; Мишуга Л. Підкарпатська Русь. Сучасний стан. С. 25.

¹⁵ ДАЗО, ф. 12, оп. 3, од. зб. 64, арк. 3.

¹⁶ ДІВНИЧ, А.: Комітет допомоги українським збігцям в Ужгороді. In: *Визволення. Місячник вільної української думки за кордоном*. Відень, лютий 1923 р., Річник I. Ч. 1, s. 52 – 54.

¹⁷ ДІВНИЧ, А.: Комітет допомоги..., s. 52 – 54.

¹⁸ Spyrydon Čerkasenko (1876 – 1940) pricestoval na Podkarpatskú Rus v roku 1923. Usadil sa tu, začal tvorivo pracovať a spriatelil sa s režisérom Ruského divadla spolku Prosvita v Užhorode Mykolom Sadovs'kym, ktorého poznal ešte pred rokom 1917. Onedlho sa M. Sadovs'kyj vrátil na Ukrajinu, ale S. Čerkasenko ostal pracovať ako divadelný referent spolku Prosvita v Užhorode. Tu žil do roku 1929 a aktívne sa zapájal do kultúrneho, divadelného a literárneho života oblasti. V decembri 1926 oslávili na Podkarpatskej Rusi 50. výročie narodenia S. Čer-

tiež vznikol detský internát pre ruských utečencov, ktorého založenie iniciovala Jekaterina Konstantinovna Breško-Breškovskaja¹⁹ počas svojho pobytu na Podkarpatskej Rusi v roku 1929. Významnú úlohu v počiatkoch formovania emigrantskej komunity v oblasti sociálnej a humanitárnej pomoci zohrala aj užhorodská pobočka pražskej organizácie Zemgor.

Ruská časť emigrantskej komunity bola už od začiatku jej formovania v menšine. Podľa zachovaných materiálov žilo v medzivojnovom období na Podkarpatskej Rusi od 300 do 1 000 ruských emigrantov. Zastúpení boli robotníci, roľníci a čiastočne inteligencia, ktorá na Podkarpatskej Rusi nachádzala uplatnenie vo verejnej správe, školstve, zdravotníctve a na súdoch. Začiatkom tridsiatych rokov 20. storočia sa počet ruskej inteligencie v tomto regióne rozšíril o ruských inžinierov a technikov, ktorí sem prišli po ukončení pražských vysokých škôl. Časopis Spolku ruských inžinierov a technikov na Slovensku, ktorý vychádzal pod názvom *Bjulleten' Sojuza russkich inženerov i tehnikov v Slovakii*, v roku 1935 uviedol, že na Podkarpatskej Rusi žije 61 ruských inžinierov a technikov, z toho vo Velkom Bereznom 21, Užhorode 20, Mukačeve 10, Rachove 4, Buštine 4 a Tiačeve 2.²⁰

Začiatkom dvadsiatych rokov 20. storočia boli zaznamenané prvé spolkové aktivity ruských emigrantov v tomto regióne. V roku 1923 bola v Užhorode vytvorená Spoločnosť ruských emigrantov a vojenských zajatcov (Общество русских эмигрантов и военнопленных), ktorej cieľom bola morálna a materiálna podpora emigrantov. Spolok mal však aj snahu realizovať rôzne kultúrne podujatia. Jeho existenciu sprevádzali stále finančné problémy, ktoré sa členovia spolku snažili riešiť aj usporadúvaním kultúrnych akcií, akou bol napríklad veľký ples v Užhorode vo februári 1924, na ktorom sa osobne zúčastnil aj guvernér

kasenka a 25. jubileum jeho literárnej tvorby. Zakarpatský spisovateľ a žurnalista V. Grendža-Dons'kyj, ktorému S. Čerkasenko pomáhal pri práci a dával mu jazykové konzultácie, napísal o ňom článok, ktorý bol uverejnený v prvom čísle časopisu *Naša Zem'la*. Hoci redaktorom časopisu bol V. Grendža-Dons'kyj, vydávali ho komunisti a mal sovietske smerovanie. V dôsledku toho polícia obvinila S. Čerkasenka zo spolupráce s komunistami a požiadala ho, aby opustil Podkarpatskú Rus. S. Čerkasenko v roku 1929 odcestoval do Čiech a usadil sa v Horných Černošiciach v okolí Prahy. Tu žil skromne, no sledoval vývoj udalostí na Ukrajine. Keď sa v marci 1939 dozvedel o smrti svojho jediného syna Viktora, ktorý zahynul v Chuste, S. Čerkasenko vážne ochorel a 8. februára 1940 umrel. Pochovali ho na Olšanských cintorínoch v Prahe. In: ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ, В.: Спиридон Теодосійович Черкасенко. 50-літній ювілей народження і 25-літній ювілей літературної праці. In: *Наша Земля. Літературний і суспільно-політ. журнал*. Ужгород 1927. Річник 1, № 1. С. 13 – 14; ГАБОР, В.: *Українські часописи Ужгорода (1867 – 1944 pp.): Історико-бібліографічне дослідження*. Львів, 2003, s. 328 – 331.

¹⁹ Jekaterina Konstantinovna Breško-Breškovskaja (1844, Lutovka v Černigovskej gubernii – 1934, Chvaly u Prahy), predstaviteľka ruského revolučného hnutia druhej polovice 19. storočia. V roku 1918 odišla z Ruska do USA. V roku 1921 prišla do Paríža. Od roku 1924 sa usadila v Československu. Tu sa venovala hlavne podpore osvetovej činnosti na Podkarpatskej Rusi.

²⁰ *Bjulleten' Sojuza russkich inženerov i tehnikov v Slovakii*, 1935, č. 2.

Podkarpatskej Rusi A. G. Beskyd.²¹ V Mukačeve bola 24. januára 1924 založená Spoločnosť ruských emigrantov a vojenských zajatcov (Общество русских эмигрантов и военнопленных), ktorej ciele boli identické s cieľmi rovnomeného užhorodského spolku. Predsedom sa stal ruský emigrant A. A. Fronujev. Oba spolky zdôrazňovali svoju apolitickosť a svojimi aktivitami si získavali sympatie miestneho obyvateľstva. Kultúrny život ruských emigrantov zaobstarával hudobný a dramatický spolok Bojan, ktorý pravidelne organizoval rôzne kultúrne podujatia, v rámci ktorých často na Podkarpatskej Rusi vystupovali aj ruské umelecké telesá z Prahy; niekoľkokrát tu napríklad účinkovalo pražské Ruské komorné divadlo.

Napriek tomu, že apolitickosť bola podmienkou pri udeľovaní povolenia k pobytu, časť ruských emigrantov na Podkarpatskej Rusi sa zapojila aj do politickej činnosti. Rusí emigranti, predovšetkým bývalí kadeti a eseri, tvorili väčšinu členskej základne Ruskej strany práce (Russkaja trudovaja partija), na čele ktorej stal A. Gagatko. Jej politickým cieľom bola reštaurácia predrevolučných pomerov v Rusku formou zvrhnutia boľševickej vlády a začlenenia Podkarpatskej Rusi do Ruska. Svoje ciele, ale aj informácie o činnosti a pripravovaných akciách uverejňovali na stránkach svojho tlačového orgánu – *Russkaja zemlja* (Ruská zem).²² Druhou politickou stranou, na činnosti ktorej sa podieľali aj rusí emigranti, bola Karpatoruská republikánsko-poľnohospodárska strana, ktorá bola založená na zjazde všetkých ruských organizácií v júli 1923 v Mukačeve.²³ Jej vznik bol výsledkom snáh jednotlivých skupín, smerov a organizácií zjednotiť sa do pevného celku.

Ruská emigrantská komunita na Podkarpatskej Rusi udržiavala čulé kontakty s emigrantskými ruskými societami v Čechách a na Slovensku. Najintenzívnejšie spolupracovali s komunitou ruských emigrantov v Prahe. Tieto kontakty boli vzájomné, pretože rusí vedci a vysokoškolskí učitelia pôsobiaci na ruských vedeckých a školských inštitúciách v Prahe prichádzali na Podkarpatskú Rus s popularizačnými prednáškami. V Užhorode, ktorý sa stal prirodzeným centrom ruského emigrantského života, sa uskutočnil celý rad prednášok ruských profesorov z Prahy. Záujem o ne medzi ruskou komunitou i miestnym obyvateľstvom bol veľký. Jednou z takých, ktorá mala široký ohlas, bola prednáška prof. D. N. Verguna na tému Literatúra na Podkarpatskej Rusi, v ktorej dokazoval, že Podkarpatská Rus má právo hovoriť o vlastnej kultúre, a to už niekoľko pokolení.²⁴

Ukrajinská emigrácia, podobne ako ruská, nachádzala uplatnenie v rôznych oblastiach života Podkarpatskej Rusi. Jednou z oblastí s veľmi početným zastúpením ukrajinských emigrantov bolo školstvo, v ktorom pôsobilo asi 180 ukra-

²¹ Chutor. Praga 1924, č. 36, s. 21.

²² *Narysy istorii Zakarpatja*. T. II. 1918 – 1945. Užhorod 1995, s. 185 – 186.

²³ Chutor. Praga 1923, č. 24 – 25, s. 1.

²⁴ Chutor. Praga 1923, č. 28 – 29, s. 33,

jinských učiteľov. Ďalšími oblasťami boli zdravotníctvo, justícia a advokácia, ale aj kultúrna a osvetová sféra.²⁵

Ukrajinskí emigranti mali svoj podiel aj na zakladaní nových osvetových a vzdelávacích inštitúcií na Podkarpatskej Rusi. Príkladom toho je napríklad Ukrajinské reálne gymnázium v Berehove, na založení ktorého sa v decembri 1919 výrazne podieľal jeho prvý riaditeľ Andrij Alis'kevič, emigrant z Haliče.²⁶ S rozvojom berehovského gymnázia sú späté aj mená ďalších ukrajinských emigrantov: prof. Andrij Didyk (pracoval tu do júla 1925 a potom od roku 1929), spisovateľ Vasil' Pačovskij, ktorý tu v rokoch 1920 – 1929 prednášal dejiny,²⁷ Leonid Bačyns'kyj, Michajlo Demčuk, Kornilo Zaklyns'kyj (do roku 1938),²⁸ otec Omel'jan Krajčyk, Illja Kul'čic'kij (do 1. decembra 1922), Volodymyr Palatyns'kyj (zomrel v roku 1925) a ďalší.²⁹

Mnohí ukrajinskí emigranti pôsobili na základných a stredných školách po celej Podkarpatskej Rusi. Boli to napríklad Mikola Vodonos, Omel'jan Bilyn'skyj, Dam'jan Gadjak, Evgen Grycyna, čatár Ivan Gurko, Gryc' Dubyk, Bogdan a Osypa Zaklyns'ki, Stepan Mykolyn, poetka Marijka Pidgirjanka, Stepan Šved, Jakiv Šepel' a ďalší.³⁰ Medzi ukrajinskými emigrantmi, učiteľmi základných a stredných škôl, boli aj bývalí sičoví strelci alebo vojaci Ukrajinskej haličskej armády. Napríklad na Obchodnej akadémii v Užhorode do roku 1924 učil plukovník Ukrajinskej haličskej armády Grigorij Kossak³¹ a do roku 1925 bol profesorom Obchodnej akadémie v Užhorode aj poručík Il'ko Cjukan.

²⁵ AMZV Praha. Fond. II. sekcia, č. kr. 339.

²⁶ Andrij Alis'kevič (1870 – 1949) bol absolventom Viedenskej a Lvovskej univerzity. Pred príchodom na Podkarpatskú Rus bol riaditeľom ukrajinského gymnázia v Peremyšli (od roku 1910) a reálneho gymnázia v Drohobyči (v rokoch 1918 – 1919), bol aktívnym činiteľom Západoukrajinskej národnej republiky. V roku 1922 sa stal riaditeľom Štátneho reálneho gymnázia v Užhorode. In: ПОП, И.: *Энциклопедия Подкарпатской Руси*. Ужгород 2001, s. 75 – 76.

²⁷ Výsledkom výskumnej činnosti V. Pačovskeho počas jeho pôsobenia na gymnáziu sa stala publikácia *Dejiny Podkarpatskej Rusi*, vydané v Užhorode roku 1921.

²⁸ Kornilo Zaklyns'kyj bol editorom samostatného knižného zborníka *Perekaziv – Národné opovidannja pro davninu*, vydaného v roku 1925.

²⁹ ПАЧОВСКИЙ, В.: Історія державної реальної гімназії в Берегові In: *Увѣдомлення державної реальної гімназії в Берегові на шкільний рік 1923 – 1924* (ed. Михайло Грігашій). Ужгород 1924, s. 3 – 14; ПАЧОВСЬКИЙ, В.: *Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України: Історичний нарис*, s. 76; ХУДАНИЧ, В.: *Берегівська українська гімназія*, s. 26 – 29.

³⁰ ПАЧОВСЬКИЙ В.: *Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України: Історичний нарис*, s. 78; ФЕРЕНЦ, П. *Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20 – 30-ті роки ХХ ст.* Мукачево 2005, s. 55 – 57; ШТЕФАН, А.: *За правду і волю. Спомини і децю з історії Карпатської України*. I., s. 300.

³¹ Grigorij Kossak (1882 – 1931?) v roku 1924 odišiel z Užhorodu na územie sovietskej Ukrajiny, kde začal pôsobiť na vojenskej škole v Charkove. V roku 1931 bol bolševikmi uväznený a zastrelený. In: *Енциклопедія Українознавства. Словникова частина (Перевидання в Україні)*. Львів 1994, Том. 3, s. 1 146.

Učiteľia-emigranti nielen pracovali v školách, ale vystupovali na Podkarpatskej Rusi aj ako aktívni organizátori nového systému osvety, ktorý sa hodnotovo odlišoval od predchádzajúcej asimilačnej osvety v období Rakúsko-Uhorska.³² Značnú úlohu pri upevňovaní ukrajinskej osvety na Podkarpatskej Rusi zohrali také osobnosti ako Volodymyr Birčak³³ a Ivan Paňkevych.³⁴

S pôsobením ukrajinských emigrantov na Berehovskom štátnom gymnáziu je spätý aj vznik prvých mládežníckych skautských a športových organizácií na Podkarpatskej Rusi. Prvý skautský oddiel bol založený na berehovskom gymnáziu v roku 1921 a na jeho čele bol profesor tohto gymnázia A. Didyk. Postupne sa zakladali skautské oddiely aj v ďalších školách v kraji (Chustská mestská škola,

³² ФЕРЕНЦ, П.: *Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20 – 30-ті роки ХХ ст.*, s. 55 – 56.

³³ Volodymyr Birčak sa narodil 12. marca 1881 v rodine gréckokatolíckeho kňaza v dedine Lubynci (dnes Stryjs'kyk, okres Lvovskej oblasti). Študoval na filozofických fakultách Krakovskej a Lvovskej univerzity, kde obhájil doktorskú dizertačnú prácu. Pôsobil na gymnáziách v Lvove, Sambore a Drohobyči. V novembri 1918 na základe odporúčania Západoukrajinskej národnej republiky viedol mestskú vládu v Drohobyči. Potom pracoval ako profesor na Univerzite v Kamenci-Podolskom. V jeseni 1919 cez Bukurešť a Viedeň emigroval do Československa. Vo februári 1920 prišiel V. Birčak do Užhorodu. Tu spočiatku pracoval ako inšpektor na školskom referáte Civilnej správy Podkarpatskej Rusi a v roku 1924 bol odoslaný na prácu do Mukačeva. Neskôr učil ukrajinský jazyk, filozofiu a antickú literatúru na Užhorodskom gymnáziu. Na Podkarpatskej Rusi žil V. Birčak do apríla 1939. In: МИШАНИЧ, О.: Володимир Бирчак і його книжка "Літературні стремління Підкарпатської Русі". In: Бирчак В. *Літературні стремління Підкарпатської Русі*. Факс. Видання. Ужгород : Карпати, Ужгородський виробничо-видавничий комбінат "Патент", 1993; ОФІЦИНСЬКИЙ, Р.: *Хочемо правди? Ось її очі! Уроки Карпатської України: концепція Володимира Бірчака*. In: Бірчак, В.: *Карпатська Україна: Спогади і переживання / Післямова Р. Офіцинського*. Ужгород : Гражда, 2007. С. 175 – 197; Листи Івана Панькевича до Володимира Гнатюка (1910 – 1926). In: *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику* (ed. М. Мушинка). Братіслава 1969. Том 4/1, s. 83 – 84.

³⁴ Ivan Paňkevič sa narodil 6. októbra 1887 v dedine Ceperovi (teraz Lvovská oblasť). Po štúdiu na Lvovskej a Viedenskej univerzite v roku 1912 získal stupeň doktora filozofie a odišiel na stáž do Moskvy. V rokoch 1915 – 1918 prednášal ruský jazyk v Akadémii sv. Terézie vo Viedni a v rokoch 1918 – 1919 pracoval na gymnáziu mesta Stanislava (teraz Ivano-Frankivsk). V decembri 1919 emigroval do Československa, kde na Karlovej univerzite v Prahe externe vyštudoval český jazyk. Na začiatku roku 1920 I. Paňkevič prišiel do Užhorodu a žil tu do roku 1939. Do Užhorodu pricestoval I. Paňkevič ako kvalifikovaný filológ, a preto bol vymenovaný za vedúceho jazykového oddelenia školského referátu Civilnej správy Podkarpatskej Rusi. Od začiatku začal aktívne pracovať. Inicioval vytvorenie Pedagogického spolku Podkarpatskej Rusi, v rokoch 1920 – 1921 redigoval časopis *Учитель*, v rokoch 1920 – 1923 detský časopis *Веночок pre podkarpatske detočok*. Napísal tiež *Gramatiku ruského jazyka pre stredné školy* (1922, 1927, 1936) a položil základy ukrajinskému fonetickému pravopisu na Podkarpatskej Rusi. Pozri: ПАНЬКЕВИЧ, І.: Мій життєпис. In: *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику* (ed. М. Мушинка). 4/1, s. 17 – 43; МУШИНКА, М.: Іван Панькевич та сучасний стан дослідження його спадщини. In: *Ivan Paňkevič a otázky spisovného jazyka. Štúdie a materiály* (ed. М. Мушинка). Prešov 2002, s. 10 – 26.

Ужгородське гімназіум, Учительський семінар, Обходна академія в Ужгороді).³⁵ Визник скаутського оддіелу в Ужгороді је узко спятї с меном О. Вахнаніна. Праве з його ініціативи 7. фебруара 1923 при Ужгородском гімназіум була заложена скаутська дєтська а младєжнічка організачія.³⁶ Вїзразнейше вшак до її д'алшого вївоја уї засіахнут' немохол, претоїе Остap Вахнанін трагїcky заһынул 31. август 1924.³⁷

Емігранти з Галиче ініціовали аї вятвореніє неіколькоїх сполков а організачїї, котрє немали културно-осветовї характер, но наприєк тому напомогли к формованію українського поведомія на Подкарпатській Русі. Наприєклад Микола Творидло в року 1920 заложил а вїедол сполк Видієcky господар (Сїлський господар) а Васиľ Струк Сполк на одстраненіє чюдобы (Товариство длїа збуту чюдобы). З ініціативи Галичана Евгена Булку са зачалї приєправнє прає на вятвореніє сполку інавалїдов Надїїа.³⁸ Членми організачнєго вїбору са стали мієстні обывателїа (Юлії Брашчакїо, Августін Волошін, Васиľ Гадїєга, Степан Клочурак), емігранти з Галиче (Якко Остapчук...) а іні. Сполк взынік 4. маїа 1920 а 30. маїа 1920 хо Цивільна спрва Подкарпатській Русі офіціалне зарєєстровала. Председом сполку са стал Юрії Брашчакїо. Офіціалнь назов організачіє бол Сполк воїновїх інавалїдов, вдов а сирїт на Подкарпатській Русі Надїїа в Ужгороді. Сполк Надїїа прокламовал, же је офіціалньм спростредковатєлєм меїзи рефератом соціалней старостливості Цивільней спрвы Подкарпатській Русі а воїновїми інавалїдми, вдовами а сиротами. Чїнност' са ріадїла становами, котрє деїіновали цїєє сполку, ку котрїм патріло аї забезпечованіє матеріалней а моралней помочи воїновїм інавалїдом, вдовам а сиротам. Працовнїми јазыкми сполку боли русїнчина а українчина.³⁹

Културна чїнност' а активїтї українських емігрантов са сїстредїли около організачіє Провїта а її побоїчїєк, котрїх боло по цєєє Подкарпатській Русі около двадсатїшєст'. Центрум теїто організачіє а її активїтї представовал сполк в Ужгороді. Ужгородська Провїта с помочоу владньх субвенції зріадїла кнїзницю, чїтарне а предовшєткїм заложїла дївадло, в котром са грало в українском јазыку а увадїзали са дїєла українських авторов.

Првї дївадєлнїу скїпїну сполку Провїта в Ужгороді творїли Українці з Надднєперської України а Галичанїа – Роман Кырчїв (1892 – 1968), Ніна Машке-

³⁵ БАЯНОВСЬКА, М.: Дїтячий і молодїжньї рухї на Закарпатті (20 – 30-ті роки ХХ столїття). Іп: *Молодіжньї рух на Закарпатті (ХХ столїття)*. Уїгород 1995, s. 18 – 19; *Пластовї альманах. З нагоди п'ятдесятиріччя українського пласту на Закарпатті 1921 – 1971* (ед. Степан Пап–Пугач). Рим 1976. s. 17 – 18.

³⁶ БАЯНОВСЬКА, М.: Штрихи до портретів організаторів Пласту на Закарпатті (20 – 30-ті роки ХХ столїття). Іп: *Молодіжньї рух на Закарпатті (ХХ столїття)*, s. 8.

³⁷ ШЕРЕПІЙ, Ю.: Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. С. 335.

³⁸ МИШУГА, Л.: Підкарпатська Русь. Сучасний стан. Іп: Мишуга, Л.: Підкарпатська Русь. Сучасний стан; Ортоскоп. Державні змагання Прикарпатської України. Уїгород 1993, s. 24.

³⁹ ДАЗО, ф. 12, оп. 3, од.зб. 208, арк. 126.

vič (1897 – 1940), Matija Prijems'ka-Dniprova (1888 – 1960), Anna Prichod'ko (1889 – 1935), Oleksa Prichod'ko (1887 – 1979), Michajlo Roščachiv's'kyj (1891 – 1952), Maryna Terpylo-C'okan, Ivan Truchlyj (1884 – 1975), Nina Cargorod's'ka, Vasil' Ševčenko, Kateryna Jakunenka (1899 – 1921) a iní. Prvým administrátorom divadla Prosvita bol Ostap Vachňanin (1890 – 1924), ktorý sa neskôr stal učiteľom na gymnáziu v Užhorode. Do augusta 1921 režisérsku prácu v divadle vykonávali ukrajinskí emigranti Marija Pryjems'ka-Dniprova a Borys Kryvec'-kyj, ktorý v roku 1917 bol riaditeľom hudobno-dramatického divadla v Kyjeve.

V auguste 1921 prišiel do Užhorodu známy ukrajinský herec a režisér Mykola Sadov's'kij (1856 – 1933) a jeho zásluhou dosiahlo divadlo profesionálnu úroveň.⁴⁰ V roku 1923 M. Sadov's'keho na poste hlavného režiséra vymenil odchovanec MCHAT-u Olexandr Zagarov (1877 – 1941), ktorý zastával tento post do roku 1925 a repertoár divadla obohatil aj o diela svetovej klasickej tvorby.⁴¹ V auguste 1923 prišiel do divadelného súboru spolku Prosvita v Užhorode ďalší ukrajinský emigrant, herec Fedir Bazylevyč (1897 – 1931), ktorý dovtedy bol vo vojenskom tábore v Jozefove, kde inicioval založenie Akademického chóru a stal na jeho čele. V rokoch 1927 – 1929 pôsobil Fedir Bazylevyč ako riaditeľ divadla spolku Prosvita v Užhorode. Neskôr ho vypovedali za hranice Československa, usadil sa v Haliči, kde aj zomrel.⁴²

V rokoch 1924 – 1926 bol režisérom opery a operety divadla spolku Prosvita v Užhorode emigrant z Haliče, známy ukrajinský hudobný skladateľ, dirigent, huslista a pedagóg Jaroslav Barnyč (1896 – 1967).⁴³ V rokoch 1921 – 1923 post dirigenta chóru a orchestra v divadle spolku Prosvita v Užhorode zastával Oleksandr Prychod'ko, ktorý inicioval v roku 1921 založenie Rusínskeho národného chóru v Užhorode. Veľkú zásluhu mal aj na založení Krajského chóru učiteľov Podkarpatskej Rusi v roku 1928 a vzniku Dramatického štúdia F. Koriatoviča, ktoré založil na svojom novom pôsobisku na Obchodnej akadémii v Mukačeve.⁴⁴

⁴⁰ M. Sadov's'kij ako hlavný režisér divadla pripravil pre divadelnú skupinu ukrajinskú operu S. Gulaka-Artemov's'keho Záporožec za Dunajom, drámu Daj serdceju slobodu, privede do ne-slobody M. Kropyvnyč'kého, Nazar Stodolja T. Ševčenka.

⁴¹ ШЕРЕГІЙ, Ю.: Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року, s. 68 – 155.

⁴² *Свобода*. Орган Християнсько-народної партії Підкарпатської Руси, XXXII. Ужгород, 9 липня (юлія) 1931. Число 27. С. 3; Митці України: Енцикл. довід. Київ: УЕ, 1992. С. 41; ШЕРЕГІЙ, Ю.: Нарис історії українських театрів..., s. 332.

⁴³ V októbri 1926 odcestoval do Berlína, kde pokračoval v štúdiu hudby. Neskôr viedol symfonický orchester v Stanislave (dnes Ivano-Frankiv's'k), potom orchester Lvovského operného divadla, bol jedným zo zakladateľov Huculského súboru piesní a tancov. V predvojnovom období zložil niekoľko oper: Šarika (1936), Prigoda v Čerči (1938), Huculka Xenia (1939). Od roku 1950 žil v USA, kde aj zomrel. In: Митці України: Енцикл. довід. Київ: УЕ, 1992. С. 49 – 50; РОСУЛ, Т.: Музичне життя Закарпаття 20 – 30-х років ХХ століття. Ужгород 2002. С. 155; ШЕРЕГІЙ, Ю.: Нарис історії українських театрів..., s. 333.

⁴⁴ РОСУЛ, Т.: Музичне життя Закарпаття 20 – 30-х років ХХ століття. Ужгород 2002, s. 148 – 149; ШЕРЕГІЙ, Ю.: Нарис історії українських театрів..., s. 347.

Prosvita a aktivity jej pobočiek sa stali v medzivojnovom období na Podkarpatskej Rusi hlavným organizátorom ukrajinského národného života. Ukrajinskí emigranti žijúci na území Podkarpatskej Rusi v medzivojnovom období na rozdiel od ruských emigrantov nezakladali vlastné strany, no vstupovali do existujúcich politických strán a aktívne v nich aj pracovali.

Podkarpatská Rus sa stala nielen miestom, kde emigranti z Ruska a z Haliče našli nový domov a prácu, ale v mnohých prípadoch sa jej história, kultúra, tradície i prítomnosť stali aj predmetom ich odborného záujmu. Mnohí z ruských a ukrajinských emigrantov žijúcich na Podkarpatskej Rusi vniesli svoj vklad do rozvoja tohto regiónu aj v podobe odborných a populárno-odborných publikácií, osvetovej a vzdelávacej literatúry alebo umeleckej tvorby. Emigranti boli tiež pri vzniku regionálnych periodík vychádzajúcich prevažne v Užhorode alebo v Mukačeve.⁴⁵ Podkarpatská Rus sa stala objektom vedecko-výskumnej činnosti aj mnohých ruských a ukrajinských emigrantov žijúcich v Prahe alebo Bratislave. Niektorí z nich sa výskumu Podkarpatskej Rusi venovali už pred príchodom do Československa, ďalší rozšírili svoju výskumnú činnosť na tento región až po príchode do Československa a niektorí až po prvých osobných kontaktoch s touto oblasťou. Z mnohých odborníkov, ktorí sa venovali karpatskoruskej problematike, možno uviesť napríklad historika A. L. Petrova, F. F. Aristova, D. N. Verguna, V. R. Vavrika, E. Nedzeľského a ďalších.⁴⁶

Postupná stabilizácia hospodárskych a sociálnych pomerov na Podkarpatskej Rusi priniesla aj rozvoj politického života, ktorý výrazne determinoval aj vývoj názorov na otázky konfesijné, etnické, jazykové i kultúrne. Súčasťou politického života sa postupne stali aj emigranti z bývalého cárskeho Ruska a Haliče žijúci v tomto regióne. Emigrantská komunita sa v podstate štiepila na dva tábory: Veľkorusov a Ukrajincov. Tieto dve línie možno sledovať napríklad vo vedeckej a odbornej produkcii ruských a ukrajinských emigrantov, ktorá je tematicky venovaná jazyku, literatúre a histórii Podkarpatskej Rusi.⁴⁷ Markantné to bolo i v samotných aktivitách oboch emigrantských skupín na Podkarpatskej

⁴⁵ Z množstva periodík možno spomenúť časopisy *Ukrajinskaja škola*, *Učitel'* (Užhorod 1920 – 1921), *Podkarpatskaja Rus: časopis prisvjačena dlja poznania rodnogo kraju* (1924 – 1936), *Naukovyj zbornik tovaristva Prosvita v Užgorode* (Užhorod 1922 – 1938), *Karpatskij kraj: literaturno-istoričeskij žurnal* (Mukačevo 1923 – 1924), *Russkij narodnyj golos* (Užhorod 1934 – 1938) atď.

⁴⁶ Težto problematike sa v niekoľkých štúdiách venoval Š. Blich: Príspevok ruských emigrantov k rozvoju vedy a kultúry na východnom Slovensku a Podkarpatskej Rusi. In: *Zborník PdF v Prešove UPJŠ v Košiciach. Acta facultatis Paedagogicae Universitatis Šafarikanae. Studia Philologica Rossica Slovaca*, V., Prešov 1996, s. 157 – 161; Rossijskije emigranty v vostočnoj Slovakii i v byvszej Podkarpatskoj Rusi. In: *Russkaja, ukrajinskaja i belorusskaja emigracija v Čechoslovakii meždu dvumja mirovymi vojnami*. Praha 1995, s. 833 – 842.

⁴⁷ Bližšie pozri: DOSTAL, M. J.: Problemy zakarpatskogo nacional'nogo vozroždenija v trudach russkich i ukrajinskich emigrantov v mežvojennoj Čechoslovakii. In: *Slavjanovedenije*, 1997, č. 6, s. 67 – 72.

Rusi a viditeľné aj v konfesionálnom živote emigrantov. Misionári vasiliani z Haliče sa pričínili o rozvoj gréckokatolíckeho vierovyznania, ktoré sa stalo aj národným ukrajinským smerom. Pravoslávie, ktoré podporovali ruskí emigranti a pravoslávne duchovenstvo, sa stalo oficiálnym proruským duchovným smerom.

Zástancovia orientácie na veľkoruskú literatúru sa zjednotili v roku 1923 v Spoločnosti sv. Vasilija Veľkého, ktorá dostala názov Spoločnosť A. V. Duchnoviča. Jej členovia rozvinuli širokú činnosť a začali vydávať časopis *Karpatskij svet*. Ruskí vedci – emigranti, zástancovia tejto línie (V. A. Francev, A. V. Florovskij, D. N. Vergun, V. A. Pogorelov, J. A. Javorskij, G. J. Gerovskij) vo svojich prácach a článkoch podporovali myšlienku rozvoja literatúry Podkarpatskej Rusi v ruskom jazyku. Argumentovali, že miestny jazyk má veľmi blízko k ruskému jazyku a že aj miestni obyvatelia mu rozumejú. Napríklad v jednom z článkov a pôsobení emigrantov – Rusov na Podkarpatskej Rusi sa uvádzalo: „Miestni roľníci sa k našim emigrantom správajú veľmi priateľsky a sú radi, že môžu od úradníkov počuť dobré známu ruskú reč.“⁴⁸

Predstavitelia ukrajinského smeru boli zjednotení v už spomínanej spoločnosti Prosvita, ktorú reprezentovali aj ukrajinskí emigranti – vedci (V. Birčak, I. Pankevych, E. J. Perfeckij). Títo zasa vystupovali za priznanie zakarpatskej literatúry a jazyka ako súčasti ukrajinskej literatúry a jazyka.⁴⁹ Reprezentant ukrajinského smeru J. Holovackyj⁵⁰ v jednej zo svojich prác napísal: „Podkarpatská Rus tvorí národopisne aj jazykovo súčasť ukrajinskej jazykovej skupiny. Zvláštne zemepisné postavenie podkarpatských Rusínov a ich susedstvo s inými etnografickými celkami (Rumunsko, Maďarsko, Slovensko, Poľsko) zanechalo stopy v ich jazyku a vytvorilo v samotnej Podkarpatskej Rusi niekoľko dialektov, ale rozdiel týchto dialektov od spisovnej ukrajinčiny je celkom nepatrný.“⁵¹ Autor zároveň upozorňuje aj na nezmieriteľnosť postojov predstaviteľov oboch smerov: „Jazykový spor však trvá, lebo značná časť tunajšej inteligencie bojuje za zavedenie ruštiny (veľkoruštiny) v školách i v úradoch. Iná časť, nazývaná národovci, zasa považuje toto stanovisko svojich odporcov za zradu národnej veci, bojuje za ukrajinčinu a ukrajinský pravopis a za názov Ukrajinci.“⁵²

⁴⁸ Chutor 1924, č. 36, s. 21.

⁴⁹ Prehľad prác hlavných predstaviteľov oboch smerov venovaných jazykovedným problémom na Podkarpatskej Rusi pozri: *Práce ruské, ukrajinské a běloruské emigrace vydané v Československu 1918 – 1945*, I./ 1, 2. Praha 1996.

⁵⁰ J. HOLOVACKYJ reagoval na uvedenú problematiku v dvoch prácach: *Podkarpatská Rus s hlediska zeměpisného* (Mukačevo 1993) a *Ukrajinec ili ruskij?* (Mukačiv 1938).

⁵¹ HOLOVACKYJ, J.: *Podkarpatská Rus s hlediska zeměpisného*. Mukačevo 1933, s. 48.

⁵² Tamže, s. 49.

Sám J. Holovackyj chápe podstatu jazykového sporu takto: „...Príčinou toho, prečo sú Rusíni považovaní za Rusov, možno vysvetliť predovšetkým veľkým vplyvom predprevrátového cárskeho Ruska a jeho oficiálnej terminológie na celú Európu. Staré Rusko v snahe zjednotiť do veľkého imperiálneho impéria všetky porobené národy a vnútiť im ruštinu ako jediný štátny a vyučovací jazyk neuznávalo samostatný ukrajinský národ a jeho práva na rodný jazyk

Uvedenú orientačnú determináciu možno sledovať aj v prácach venovaných literárnovedným otázkam. V rámci tohto tematického okruhu sa ruskí a ukrajinskí odborníci venovali rôznym otázkam: dejinám písomníctva na Podkarpatskej Rusi,⁵³ vymedzeniu hlavných literárnych smerov a charakteristike vývoja karpatskoruskej literatúry,⁵⁴ tvorbe jednotlivých karpatskoruských literátov,⁵⁵ zbieraní ľudovej slovesnosti⁵⁶. Zastúpená je aj vlastná literárna tvorba ruských a ukrajinských emigrantov žijúcich v tomto regióne.⁵⁷

Diametrálne odlišné pozície emigrantských ruských a ukrajinských vedcov v otázke národnej príslušnosti, ako aj jazyka i literatúry Podkarpatskej Rusi zaznievali aj v najpočetnejšie zastúpenej historickej produkcii. Markantné to bolo predovšetkým v prácach, v ktorých hodnotili činnosť popredných osobností tohto regiónu, napríklad M. Lučkaja,⁵⁸ A. Duchnoviča, Dobrjanskeho a ďalších. Ukrajinci zdôrazňovali ich význam pre rozvoj regiónu a príslušníci veľkoruského smeru zasa ich vklad do rozvoja ruskej kultúry.

Historickú produkciu ruských a ukrajinských emigrantov – historikov reprezentovali predovšetkým práce E. J. Perfeckého, A. V. Florovského, D. N. Verguna,

v škole a na úradoch. V tomto Rusku, v jeho štatistikách a v literatúre existoval jediný veľký ruský národ, ktorý sa skladal z troch vetví alebo kmeňov: Veľkorusov, Malorusov a Bielorusov. Uznávala sa však svojráznosť a odlišnosť týchto národov, ale tieto reči boli považované len za dialekty spisovnej ruštiny.“ In: HOLOVACKYJ, J. *Podkarpatská Rus s hlediska zeměpisného*. Mukačevo 1933, s. 46.

⁵³ FRANCEV, V. A.: *Iz istorii pismennosti Podkarpatskoj Rusi XVIII. – XIX. stol.* Užhorod 1929. Systematickú pozornosť tejto problematike venoval predovšetkým J. A. JAVORSKIJ, ruský literárny historik a folklorista, ktorý žil v Prahe a viedol na Ruskej národnej univerzite seminár pre štúdium Podkarpatskej Rusi. Z množstva jeho prác k tejto problematike možno spomenúť prácu *Značenie i mesto Zakarpatja v obščej scheme russkoj pismennosti*. Praha 1929. V tejto práci J. A. Javorskij vymedzil štyri základné etapy vývoja karpatskoruskej literatúry: najstaršiu, stredovekú, latinsko-maďarskú a etapu obrodu. In: JAVORSKIJ, J. A.: *Značenie i mesto Zakarpatja v obščej scheme russkoj pismennosti*. Praha 1929, s. 2.

⁵⁴ VERGUN, D. N.: *Očerki karpatorusskoj literatury*. Praha 1925; NEDZELSKIJ, J. L.: *Očerki karpatorusskoj literatury*. Užhorod 1932; BIRČAK, V.: *Literaturni stremlenija Podkarpatskoj Rusi*. Užhorod 1937.

⁵⁵ POPOV, A. V.: *Karpatorusskije pisateli: očerki žizni i tvorčestva*. Mukačevo 1931.

⁵⁶ NEDZELSKIJ, J. L.: *T. G. Masaryk v podkarpatoruském básnictví*. Bratislava 1937; MONJUK, T.: *Narodnaja poezija cela Kalini na Prikarpatju*. Užhorod 1938.

⁵⁷ Z množstva autorov možno spomenúť tvorbu V. LAŠČENKA, ukrajinského pedagóga a spisovateľa. Práce: POPOV, A. V.: *V Karpatach: raskazy*. Mukačevo 1923; JEFREMOV, B.: *Povídky z Podkarpatské Rusi*. Rachov 1934; MARTYNOVYČ, B.: *Na svtanju: pjesa na 4 deň z doby perevorotu na Podkarpatskoj Rusi*. Užhorod 1930; Ten istý: *Podkarpatské pohádky*. Užhorod 1930.

⁵⁸ POGORELOV, V. A.: *Karpatorusskije etjudy: 1. Literaturnaja dejatel'nost' Michaila Lučkaja, karpatorusskogo pisatel'a načala XIX veka*. Bratislava 1939; Ten istý: *Michail Lučkaj i jeho Gramatica slavo-ruthena*. Užhorod 1930; PLETNEV, R. V.: *Obrazy karpatorusskogo narodnogo jazyka i tvorčestva v gramatike M. Lučkaja*. Užhorod 1930; PAŇKEVYČ, I.: *Chito buv Ivan Berežanin – Michajlo Lučkaj či Ivan Fogarašij*. Užhorod 1931.

A. L. Petrova, J. Markova, V. Pačovského, O. Mycjuka, I. O. Panasa a ďalších.⁵⁹ Tematicky dominovalo spracovanie problematiky najstaršieho osídlenia Podkarpatskej Rusi, obdobie stredovekých dejín, spracovanie udalostí odohrávajúcich sa na tomto území v 19. storočí. Zaznamenané boli aj pokusy o syntetizujúce pohľady na históriu tohto regiónu.⁶⁰ Emigrantskí autori neobišli ani takú tému, akou bol vplyv ruskej kultúry na Podkarpatskú Rus.⁶¹ Svoj odraz v emigrantskej produkcii našla aj konfesiónalna problematika. Okrem iných sa jej venoval V. Horbačevskij a Z. G. Aškinaze.⁶²

Polarizácia emigrantskej komunity na Podkarpatskej Rusi na veľkoruský a ukrajinský smer dostávala postupom času aj politické konotácie. Analytický materiál vypracovaný pre ministerstvo zahraničných vecí v Prahe v polovici tridsiatych rokov 20. storočia poukazoval na politickú diferenciáciu emigrantskej komunity na smer veľkoruský a na smer ukrajinský. Veľkoruský smer bol charakterizovaný ako ten, ktorý „z hľadiska záujmov ČSR sa nejaví príliš nebezpečný, pretože Moskva je geograficky vzdialená a vnútropolitické pomery v Rusku sú rozhárané. No v spojení s pravoslávím môže predstavovať isté nebezpečenstvo.“⁶³ Ukrajinský smer je v dokumente charakterizovaný ako „nebezpečný preto, lebo podkarpatskí Rusi sú Malorusi, hovoriaci len odlišným nárečím, na ktorom lipnú, ale inteligencia v úradoch tvoriaca sa z utečencov z Východnej Haliče a Ukrajiny propaguje len ukrajinskú národnosť a možno povedať, že veľko-ukrajinskú, čo potvrdzovali mnohé príklady. Živel ukrajinský okrem početných miest v úradoch okupoval takmer úplne Podkarpatskú banku v Užhorode, o čom svedčia aj stanovy banky vydané v ukrajinskom jazyku.“⁶⁴ Dokument si všima aj postoje miestneho obyvateľstva na Podkarpatskej Rusi: „Ľud Podkarpatskej Rusi a miestna inteligencia, bohužiaľ, počtom malá, lipne na svojom jazyku, správa sa k pokusom ukrajinizačným a veľkoruským nevraživo a odmieta ich, poukazujúc s rozhorčením na nevďak tých, ktorým Podkarpatská Rus poskytla pohostinstvo. Chce vybudovať svoj vlastný jazyk na podklade literárneho jazyka veľkoruského. Inteligencia kloní sa ku kultúre západnej a žiada od československej vlády, aby ukrajinizáciu nepodporovala.“⁶⁵

⁵⁹ Podrobnejšie o ich prácach venovaných tejto problematike pozri: *Práce ruské, ukrajinské a bēloruské emigrace vydané v Československu 1918 – 1945*.

⁶⁰ Spomenieme aspoň práce: PAČOVSKÝJ, V.: *Istorija Podkarpatskoj Rusi*. Užhorod 1921; MARKOV, J.: *Materialy dlja social'noj istorii Podkarpatskoj Rusi v 18 veke*. Užhorod 1930; PERFECKIJ, E. J.: *Sociálně-hospodárské poměry Podkarpatské Rusi ve století XIII. – XV*. Bratislava 1924.

⁶¹ PAVLOVIČ, N.: *Russkaja kul'tura i Podkarpatskaja Rus*. Užhorod 1926.

⁶² HORBAČEVSKIJ, V.: *Ideokratizm*. 2. sv. *Religija*. Užhorod 1936; AŠKINAZE, Z. G.: *Pravoslavnoje dviženije v Podkarpatskoj Rusi*. Užhorod 1926.

⁶³ AMZV Praha. Fond: II. sekcia č. k. 339.

⁶⁴ Tamže.

⁶⁵ Tamže.

Pôsobenie emigrantov z Ruska aj z Haliče na Podkarpatskej Rusi v medzivojnovom období malo svoje pozitíva aj negatíva. Na jednej strane emigranti vniesli významný vklad do kultúrneho a vzdelanostného rozvoja miestneho obyvateľstva. Tu bol dominantný vplyv predovšetkým ukrajinskej emigrácie. Napríklad emigranti z naddneperskej Ukrajiny a z Haliče významne vplývali na formovanie ukrajinskej orientácie medzi mládežou. Na druhej strane aktivity emigrantov svojou snahou ovplyvniť etnoidentifikačný proces Rusínov v smere veľkoruskom alebo ukrajinskom prispeli k rozkolu spoločnosti, čím spomalili už začatý proces formovania národnej sebaidentifikácie podkarpatských Rusínov.

***Immigrants from Russia and the processes of ethnic identification
in Subcarpathian Ruthenia***

LUBICA HARBULOVÁ - IHOR LICHTÉJ

While immigrants made a significant contribution to the cultural and educational advancement of the local population, their efforts to skew the process of ethnic identification of the Ruthenians either towards Great Russia or towards Ukraine advanced the split of society, thus slowing down the process of national self-identification of Subcarpathian Ruthenians, which was already underway.

PŘIPOJENÍ PODKARPATSKÉ RUSI K ČESKOSLOVENSKU A ETNOIDENTIFIKAČNÍ PROCES RUSÍNSKÉHO OBYVATELSTVA

JAN RYCHLÍK – MAGDALÉNA RYCHLÍKOVÁ

Rusíni tvořili na území pozdější Podkarpatské Rusi nejpočetnější skupinu obyvatelstva. Na přelomu 19. a 20. století jich žilo podle oficiálních údajů v župách Užské, Ugočské, Berežské a Marmarošské celkem 328 774 Rusínů. Početní byli Rusíni i na dnešním slovenském území, kde jich v župách Šarišské, Zemplínské a Spišské žilo ještě dalších 90 715.¹ U Rusínů se nepodařilo v 19. století kodifikovat místní jazyk, který by se – podobně jako u Slováků – stal základem jejich národní identity a odlišoval je od ostatních příbuzných východoslovanských národů – Ukrajinců a Rusů. Příčina spočívala jednak v tom, že Rusíni hovořili místními nářečími, která jsou u Bojků, Lemků a Huculů značně odlišná, ale především v tom, že zde nebyla žádná vrstva vzdělců, která by s podobným nápadem vystoupila. Část Rusínů se tak považovala za Rusy, část za Ukrajince a naprosto největší část z nich neměla žádné jasné národní vědomí a definovala se pouze nábožensky jako řecko-katolíci, resp. popřípadě malá menšina jako pravoslavní.² Jazykově byli sice Rusíni nepochybně blízcí Ukrajincům, avšak ukrajinština, která se jako spisovný jazyk používala v sousední rakouské Haliči, byla od hovorového jazyka přece jen dost vzdálená.³ Otázku bohoslužebného jazyka řeckokatolíků zde neřešíme.⁴

¹ Otův slovník naučný (OSN), XVI, Praha 1900, s. 717. Celkem tedy podle úředního sčítání činil počet Rusínů v uvedených sedmi župách 419 489 (c celých Uhrách jich bylo zjištěno 430 282). Podle církevních údajů bylo Rusínů na Slovensku a Podkarpatské Rusi ještě více: ve dvou řecko-katolických eparchiích (diecésích) bylo koncem 19. století napočítáno 488 889 Rusínů. Viz OSN, díl XVI, s. 718.

² Pravoslavná komunita byla před rokem 1914 velmi malá. O šíření pravoslaví se na Uherské Rusi pokoušeli hlavně emisari ruské pravoslavné církve, její působení však v Uhrách (na rozdíl od „domácí“ srbské a rumunské pravoslavné církve) nebylo povoleno.

³ Blízkost místních dialektů k ukrajinštině byla v meziválečném období hlavním argumentem proukrajinského kulturního spolku „Prosvita“ a proukrajinské agitaci. V jazykovém ohledu na tom ukrajinský směr byl mnohem lépe než směr proruský, protože spisovné ruštině obyvatelstvo Uherské Rusi tehdy rozumělo velmi špatně. Dnešní znalost ruštiny u obyvatelstva střední a starší generace je důsledkem povinné výuky ruštiny ve všech školách v sovětské éře.

⁴ Pozn. ed.: Místní varianta církevněslovanského jazyka byla samozřejmě obyvatelstvu velmi blízká. Zkušenosti se sociálním a kulturním významem bohoslužebného jazyka máme ostatně i odjinud, včetně teritorií blízkých (počínaje bibličtinou u slovenských evangelíků augsburského vyznání).

Rusíni prakticky neměli vlastní uvědomělou inteligenci, která by se snažila o nějakou formu národního uvědomění. Rusínská intelektuální elita se rekrutovala převážně z místních řeckokatolických kněží. I když se někteří z nich stali propagátory ať už ruského nebo ukrajinského směru, naprostá většina byla orientována promaďarsky. Nutno říci, že většina vzdělaných lidí nepociťovala nějak výrazně maďarizační tlak, protože akceptaci „vyšší“ maďarské kultury považovala za přirozenou cenu placenou za společenský vzestup. Rusíni neměli ani vlastní uvědomělou podnikatelskou vrstvu. Obzor a zájmy běžného Rusína se omezovaly na zabezpečení materiálních potřeb nutných k přežití. Před rokem 1914 se dá jen s velkou rezervou hovořit o nějakém národně-politickém hnutí uherských Rusínů. Je charakteristické, že centrem rusínské inteligence se nestal Užhorod či Mukačevo, ale východoslovenský Prešov, kde žila (a dodnes žije) početná rusínská menšina.

Geneze zájmu o Podkarpatskou Rus

Při úvahách o vzniku společného státu Čechů a Slováků za první světové války čeští ani slovenští politici o připojení tehdejší Uherské Rusi poměrně dlouho vůbec neuvažovali. Jestliže totiž nový stát měl být na jedné straně (z českého pohledu) obnovením fiktivního historického českého státního práva a současně také realizací práva fiktivního československého národa na sebeurčení, pak Rusíni a Uherská Rus se do této koncepce nevešli: Rusíni – na rozdíl od Slováků – nikdy před rokem 1914 nebyli v českých zemích považováni za „větev národa Čechoslovánů“ a k českému státu také toto území nikdy nepatřilo. Možnému připojení tohoto území kromě toho dlouho překážely i plány Ruska. V září 1914 oznámil ruský ministr zahraničních věcí Sergej Dmitrijevič Sazonov (1860 – 1927) britskému a francouzskému velvyslanci v Petrohradě, že Rusko počítá v rámci poválečného uspořádání s připojením východní Haliče.⁵ O území Uherské Rusi se v memorandu nehovořilo, nicméně dalo se předpokládat, že ruské požadavky půjdou v případě úspěchů na haličské frontě ještě dále a mohou zahrnovat i posunutí ruské hranice na jih od Karpat. Nutno říci, že Francie a především Velká Británie nebyly takovouto perspektivou nijak nadšeny. T. G. Masaryk nicméně teritoriální rozšíření Ruska akceptoval jako hotovou věc. Při tajném setkání se skotským slavistou Robertem Williamem Setonem-Watsonem v Rotterdamu 24. – 25. října 1914 Masaryk ohraničil příští česko-slovenský stát na východě etnografickou hranicí mezi Slováky a Rusíny, přičemž dodal, že župy Užská, Mukačevská (Berežská) a Marmarošská budou přičleněny k Rusku. V tomto smyslu také Seton-Watson na základě rozhovoru s Masarykem zkoncipoval memorandum pro Foreign Office.⁶

⁵ POTĚMKIN, V. P. a kol.: *Dějiny diplomacie*, II. Praha 1948, s. 198.

⁶ RYCHLÍK, Jan – MARZIK, Thomas David – BIELIK, Miroslav (eds.): *R. W. Seton-Watson and His Relations with the Czechs and Slovaks. Documents. (1906–1951)*, I. Martin – Praha 1995, dok. 61, s. 213.

Podobně se i v Masarykově memorandu pro dohodové mocnosti z dubna 1915 říká, že na východě bude hranicí příštího samostatného českého (Bohemian) státu linie vedoucí od severní hranice Uher k Užhorodu a odtud ke Košicím, tj. v podstatě řeka Uh (Už).⁷

Připojení nejen velké části Haliče, ale i části Podkarpatské Rusi k Rusku se od podzimu 1914 do jara 1915 zdálo reálné: ruská armáda obsadila celou východní Halič včetně Lvova a přes karpatské průsmyky pronikla po těžkých bojích na jižní stranu Karpat. Ruský nápor se podařilo zastavit teprve před Užhorodem a Mukačevem. Z východu Rusové vtrhli Jablanickým průsmykem do údolí horní Tisy a postoupili až k Marmarošské Sihoti. Rusofilská inteligence a pravoslavní popi místy skutečně vítali ruská vojska jako osvoboditele, za což byla řada lidí po vytažení Rusů rakousko-uherskými úřady perseklována,⁸ avšak obyvatelstvo jako celek zůstalo pasivní. Málo početné proukrajinské skupiny obyvatelstva naopak po vzoru ukrajinských nacionalistů z Haliče začaly organizovat obranu proti postupujícím ruským vojskům v řadách jednotky ukrajinských síčových střelců. Většina promaďarsky orientovaného řecko-katolického duchovenstva zachovala věrnost Uhrám. Rusofilský směr, spoléhající na obsazení země ruskou armádou a následným připojením k Rusku po válce, zažil novou vzpruhu v roce 1916 v důsledku ofenzívy generála Alexeje Brusilova v Bukovině a jihovýchodní Haliči, kdy se fronta znovu přiblížila z východu ke Karpatům. Naděje rusofilů se ale nenaplnily: v březnu (podle juliánského kalendáře v únoru) 1917 došlo v Rusku k revoluci a následnému rozvratu armády. Po neúspěšném pokusu ruského velení o novou ofenzívu ve východní Haliči v červenci 1917 byla ruská armáda definitivně poražena u Tarnopolu a fronta se posunula až za předválečnou rakousko-ruskou hranici.

V noci ze 7. na 8. listopad 1917 došlo v Rusku k další revoluci. Vlády se zmocnili bolševici, kteří začali vyjednávat s Německem a Rakousko-Uherskem. Mír, který byl uzavřen v Brestu Litevském 3. března 1918, se ve skutečnosti rovnal naprosté ruské porážce. Dohodové mocnosti začaly s mnohem většími sympatiemi posuzovat možnost vytvoření zcela samostatného polského státu. Bylo nepochybné, že v tom případě si bude takovýto polský stát nárokovat i Halič. Obě ruské revoluce ale zároveň posílily ukrajinský emancipační pohyb. Po bolševické revoluci a uzavření příměří mezi Ruskem a ústředními mocnostmi Ukrajinská národní rada vyhlásila 25. ledna 1918 úplnou samostatnost Ukrajinské lidové republiky. Německo a jeho spojenci, tj. i Rakousko-Uhersko, uzavřely s Ukrajinou zvláštní mírovou smlouvu a v souvislosti s brestským mírem bylo i Rusko donuceno uznat samostatnost Ukrajiny. Tím se aktivizovali také Ukrajinci v Haliči, jejichž cílem bylo především nedopustit v případě rozpadu Rakousko-Uherska připojení Haliče k novému polskému státu. 18. října 1918 byla ve Lvově utvořena další Ukrajinská národní rada zastupující Ukrajince rakouské Haliče a Bukovi-

⁷ Tamtéž, dok. 68, s. 229.

⁸ POP, Ivan: *Dějiny Podkarpatské Rusi v datech*. Praha 2005, s. 270.

ny.⁹ Pro ukrajinofilský směr na Uherské Rusi se náhle objevila možnost, že v bezprostředním sousedství vznikne národní ukrajinský stát. Bylo celkem logické, že v takovém případě by se pokusili o sjednocení s tímto státem.

I když Masaryk později tvrdil, že se o budoucnosti Uherské (Podkarpatské) Rusi jednal již v roce 1917 s ukrajinskými činiteli,¹⁰ výrazněji se toto území dostalo do zorného pole zájmu československého zahraničního odboje teprve v následujícím roce. Významnou úlohu nyní sehráli rusínští emigranti v USA. V roce 1918 již bylo zřejmé, že ve střední Evropě vznikne spojením českých zemí a Slovenska nový stát, který na východě bude sousedit s územím uherských Rusínů. To otevřelo možnost „českého“ řešení rusínské otázky.

Až do roku 1918 američtí Rusíni neměli žádnou skutečně politickou organizaci na způsob Slovenské ligy v Americe či Českého národního sdružení a Sdružení českých katolíků. Existovaly ale rusínské laické církevní organizace. V USA byly hlavní dvě: Řecko-katolické sjednocení (plným názvem: Sdružení řecko-katolických ruských bratrstev) se sídlem ve Wilkes-Barre v Pensylvánii a Svaz řecko-katolických církevních bratrstev.¹¹ Představitelé haličských rusky cítících Rusínů v čele s haličským rusofilem Petrem Hatalakem (1885 – 1949) iniciovali v roce 1917 svolání „ruského kongresu“ zástupců „ruského obyvatelstva“ (tj. rusky cítících Rusínů) z Haliče, Bukoviny a Uherské Rusi. Kongres se sešel 13. července 1917 v New Yorku. Podkarpatské rusínské emigranty v kongresu zastupoval novinář Nikolaj Pačuta, předseda „Ruské lidové obrany“ a rovněž předseda Řecko-katolického sjednocení. Kongres schválil memorandum k dohodovým mocnostem požadující sjednocení Haliče, Bukoviny a Uherské Rusi s novým demokratickým Ruskem.¹² Poté, co došlo k bolševické revoluci v Rusku, ztratili rusofilové půdu pod nohama. Dokonce i Peter Hatalak, původce myšlenky připojení Haliče a Uherské Rusi k Rusku, změnil názor.¹³ Pačuta rovněž považoval za nové situace orientaci na Rusko za neperspektivní. Nejprve navázal kontakty s představiteli Slovenské ligy v Americe, kteří právě v té době vyjednávali s českými spolky o vytvoření společného státu a jeho vnitřním uspořádání, v rámci kterého mělo Slovensko získat autonomii. Jak známo, k této dohodě došlo 30. května 1918 v Pittsburghu, kam přijel i předseda Československé národní rady T. G. Masaryk. Pačuta se v Pittsburghu rovněž setkal s Masarykem a otevřel zde možnost připojení Podkarpatské Rusi k Československu.¹⁴ Krátce na to byl ale Pačuta na XV. sjezdu Řecko-katolického sdružení v Clevelandu (9. – 22. června 1918) odvolán z funkce. Sjezd přijal usnesení, že napříště se členové sdružení bu-

⁹ HRYCAK, Jarosław: *Historia Ukrainy*, II. Lublin 2000, s. 140-141.

¹⁰ MASARYK, Tomáš Garrigue: *Světová revoluce*. Praha 2005, s. 198.

¹¹ PUŠKAŠ, Andrej: *Civilizacija ili varvarstvo? Zakarpatje 1918–1945*. Moskva 2006, s. 41.

¹² POP, Ivan, c.d., s. 272.

¹³ HATALAK, Petr: *Jak vznikla myšlenka připojení Podkarpatskou Rus k ČSR*. Užhorod 1936, s. 19.

¹⁴ POP, Ivan, c. d., s. 274, srv. MASARYK, Tomáš G., c. d., s. 199.

dou nazývat výlučně „Uhro-Rusíny“, aby nebyli zaměňováni s Ukrajinci a rusofily („Moskaly“) z Haliče. 23. července 1918 se uhro-rusínské světské a církevní organizace na sjezdu v Homesteadu v Pensylvánii sjednotily do střešové organizace podle vzoru Slovenské ligy a utvořily Americkou národní radu Uhrorusínů (ANRUR). Sjezd se vyslovil pro autonomii v rámci Uher. V případě, že by to nebylo možné, měli Uhro-Rusíni usilovat o spojení s haličskými a bukovinskými Ukrajinci a kdyby ani to nebylo možné, tedy pro autonomii v rámci některého jiného státu, avšak tak, aby si v něm zachovali svůj vlastní národní charakter.¹⁵ V září 1918 se do vedení dostal mladý advokát firmy General Motors Grigorij Žatkovič. ANRUR uložila v říjnu Žatkovičovi, aby vypracoval memorandum pro prezidenta Woodrova Wilsona. Žatkovič tak učinil a 21. října osobně memorandum Wilsonovi odevzdal. Požadovalo se v něm, aby bylo Rusínům pokud možno umožněno vytvořit vlastní stát, ale pokud by to nebylo možné, tedy aby získali autonomii v rámci některého sousedního slovanského státu. Teprve na posledním místě se zmiňovala možnost autonomie v rámci Uher.¹⁶ Wilson odmítl možnost samostatnosti i setrvání v rámci Uher a doporučil spojení s některým ze sousedních slovanských států. Navrhl také, aby Rusíni vstoupili do právě utvořené Středoevropské demokratické unie (*The Democratic Mid-European Union*).¹⁷

Žatkovič se skutečně začal intenzivněji orientovat na příští Československo. 26. října 1918 se sešel s Masarykem, který byl ještě v USA. Ten mu zaručil, že v případě připojení Podkarpatské Rusi k Československu dostane toto území autonomii. 23. října ANRUR vstoupil do Středoevropské demokratické unie, kde ji přes Pačutovy protesty zastupoval právě Žatkovič.¹⁸ Na druhém sjezdu ANRUR, který se uskutečnil 12. listopadu 1918 ve Scrantonu (Pensylvánie), bylo přijato usnesení, že dosavadní Uherská Rus se má připojit jako autonomní území k tehdy již existujícímu Československu. Žatkovič o tom uspořádal jakýsi plebiscit mezi americkými rusínskými organizacemi podle farností a toto hlasování vyznělo pro Československo. Masaryk byl o výsledku informován 13. listopadu.¹⁹

¹⁵ POP, Ivan, c. d., s. 274-275.

¹⁶ Archiv Ústavu T. G. Masaryka (AÚTGM), f. TGM – R (republika), Podkarpatská Rus, k. 400, fasc. 1 (1918) – Memorandum from the American National Council of Uhro-Rusins to His Excellency Woodrow Wilson, President of the United States of America (tisk).

¹⁷ POP, Ivan, c. d., s. 276.

¹⁸ Pačuta se snažil zpochybnit právo Žatkoviče a ANRUR jménem své Ruské národní obrany zastupovat v Středoevropské demokratické unii Rusíny. Žatkovič na to reagoval 29. října 1918 dopisem vedení Středoevropské demokratické unie, ve které označil Pačutu za pochybné individuum. Zdůraznil zároveň, že Rusíni nejsou Rusové. Viz AÚTGM, f. TGM-R, Podkarpatská Rus, k. 400, fasc. 1 (1918) – Letter of Dr. G. Žatkovič to The Democratic Mid-European Union.

¹⁹ Podle Aloise Rauše se plebiscitu zúčastnilo 1089 delegátů, ze kterých pro připojení k Československu bylo 67%, 28% se vyslovilo pro připojení k Ukrajině, 1% k Rusku a 1% k Maďarsku a 2% pro úplnou samostatnost. Viz: RAUŠ, Alois. Připojení Podkarpatské Rusi k Československé republice. In: *Podkarpatská Rus*. Bratislava 1936, s. 63. O způsobu provedení referenda a kritickém zhodnocení výsledků viz PUŠKAŠ, A., c. d., s. 48-49. Srv. též MASARYK, T. G.: *Světová revoluce*, s. 199.

O den později – 14. listopadu – poslal Žatkovič telegram Wilsonovi se zprávou o rozhodnutí sjezdu.²⁰

Mezi tím se změnila zásadním způsobem situace v Haliči. V noci z 30. na 31. říjen 1918 převzala ve Lvově moc Ukrajinská národní rada, která 9. listopadu vyhlásila ve východní Haliči nový stát – Západoukrajinskou lidovou republiku (ZULR). Lvovská ukrajinská národní rada počítala s tím, že v budoucnu se ZULR spojí s už existující Ukrajinskou lidovou republikou a vytvoří „Velkou Ukrajinu“. V někdejší ruské Ukrajině však v té době vládl chaos: na východě vznikla „Sovětská Ukrajina“, v centrální části včetně Kyjeva se postupně vystřídalo několik vlád, z nichž ani jedna neměla pevné zázemí. Situaci komplikovala kapitulace Německa, v důsledku které se německé jednotky musely stáhnout z Ukrajiny. ZULR proto z taktických důvodů zatím nevystupovala s požadavkem sjednocení s Ukrajinou. Samotný fakt vzniku ZULR ale měl nepochybně svůj ohlas i mezi ukrajinoфильským obyvatelstvem Uherské Rusi. Nic na tom nezměnil fakt, že vláda ZULR se okamžitě dostala do konfliktu se vznikajícím Polskem, které si nárokovalo Halič pro sebe, a že již za několik dní musela vyklidit Lvov a uchýlit se do Stanislavova (dnešní Ivanofrankovsk). Boj mezi Ukrajinci a Poláky totiž ještě zdaleka nebyl rozhodnut a zdálo se reálné, že alespoň v části Haliče se ZULR udrží.

Situaci v zemi také silně ovlivňoval i vývoj v Uhrách, resp. na zbytkovém území nesporně obývaném Maďary, tj. v nově vznikajícím Maďarsku.²¹ 31. října 1918 došlo v Budapešti k tzv. astrové revoluci. Vládu převzal do té doby opoziční Maďarský národní výbor (Magyar Nemzeti Tanács) vedený hrabětem Mihályem (Michalem) Károlyim (1875–1955). Nová vláda potvrdila zpřetrhání všech styků s Rakouskem a nakonec prohlásila Maďarsko republikou. Károly se na druhé straně logicky snažil zachránit z někdejších Uher maximum. Po faktické ztrátě Sedmihradska a Slovenska se soustředil na zachránění Uherské Rusi. Byl ochoten k dalekosáhlým ústupkům, včetně poskytnutí určité formy autonomie. Spoléhal přitom na maďarské cítění velké části duchovenstva a inteligence.

Národní rady a připojení Podkarpatské Rusi k Československu

Počátkem listopadu 1918, tedy již po formálním vyhlášení československého státu, vzniklo na Podkarpatské Rusi a na východním Slovensku několik národních rad reprezentujících rusínské obyvatelstvo, každá s jiným programem a jinou národní orientací. V literatuře se přesná data někdy rozcházejí. 5. listopadu 1918 se

²⁰ POP, Ivan, c. d., s. 278.

²¹ Kdy se Uhry koncem roku 1918 přeměnily v Maďarsko, nelze vlastně zcela přesně určit. Maďarština nezná rozdíl mezi Uhrami a Maďarskem, obojí označuje pojmem Magyarország, tj. Maďarsko. Také ve většině evropských jazycích jsou oba pojmy nerozlišitelné a je pro ně jen jeden výraz (srv. angl. Hungary, něm. Ungarn, fr. Hongrie atd.) V této práci používáme pojem Maďarsko pro události po „astrové revoluci“, tj. po 1. listopadu 1918.

v Užhorodě sešli představitelé rusínské inteligence a se svolením řecko-katolického biskupa Antonije Pappa (1867–1955) se rozhodli ustavit rusínský výbor.²² 9. listopadu 1918²³ se v Užhorodě uskutečnilo veřejné shromáždění, na kterém byla ustavena – opět zřejmě z iniciativy biskupa Pappa – Uhro-ruská národní rada. Předsedou se stal kanovník Simeon (Šimon) Sabov (maďarsky: Simeon Szabó, 1863–1929), profesor dogmatiky a filozofie užhorodského řecko-katolického semináře, stoupenec ruské jazykové a národní orientace Rusínů, tajemníkem řecko-katolický kněz a rektor užhorodského řecko-katolického učitelského semináře Augustin Vološin (1874–1945), pozdější stoupenec ukrajinské jazykové a národní orientace.²⁴ V radě, která měla 35 členů,²⁵ nacházíme řadu osobností meziválečného politického a kulturního života Podkarpatské Rusi různé politické i národní orientace, jako např. Josifa (Josipa) Kaminského (1878–1944)²⁶ či Evmenije Sabova (Eumen Szabó, 1859–1934).²⁷ Rada vypracovala memorandum vyslovující se za zachování jednoty uherského státu, ve kterém ale měli mít Rusíni stejná práva jako ostatní národy. Požadavky memoranda se omezovaly na kulturní a školskou autonomii, tj. budování rusínských škol, pro které mělo být zřízeno zvláštní oddělení při ministerstvu školství v Budapešti. Na univerzitě v Budapešti měla být zřízena katedra rusínského jazyka, řecko-katolická církev na Podkarpatské Rusi měla dostat autonomii. Vedení Marmarošské, Užské, Berežské a Ugočské župy mělo být v rukou místních úředníků z řad Rusínů. Dále byly požadovány hospodářské reformy. Memorandum odevzdal v Budapešti Šimon Sabov, který o požadavcích Rusínů jednal s premiérem Mihaly Károlyem a ministrem pro záležitosti národností Oskarem Jászim. Požadavky byly velmi skromné a Károlyiho vláda byla připravena je splnit.²⁸

Takřka současně s ustavením Uhro-ruské národní rady v Užhorodě ale vzniklo několik dalších rad s mnohem radikálnějším programem. 8. listopadu 1918 v Staré Ľubovni vznikla Ruska narodna rada (RNR) vedená Emilianem Nevicským (1878–1939), mající původně spíše proukrajinskou orientaci. RNR přesídlila ale 19. listopadu do Prešova, kde se vedení zmocnila skupina rusofilů kolem Antona Beskida. 21. prosince 1918 se tato národní rada spojila s Ruskou radou Lemků vedenou Andrejem Gagatkem (1884–1944) a Dmitrijem Vyslockým (1883–1968) a přejmenovala se na Karpato-ruskou národní radu. 8. listopadu

²² ŠVORC, Peter: *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918–1946*. Prešov 1996, s. 36, PUŠKAŠ, A., c. d., s. 29.

²³ POP, Ivan, c. d., s. 278; KREMPA, Ivan: Připojení Zakarpatské Ukrajiny k Československu. In: *Československý časopis historický* (ČsČH), 26, 1978, č. 5, s. 715; RÁŽEK, Miroslav: Okupace Zakarpatské Ukrajiny československým vojskem na jaře 1919. In: *Historie a vojenství*, 1960, č. 1, s. 54.

²⁴ Viz *Encyklopedija istoriji ta kultury karpats'kyh rusiniv*. Užgorod 2010, s. 98–100, s. 675.

²⁵ PUŠKAŠ, A., c. d., s. 29

²⁶ *Encyklopedija istoriji ta kultury karpats'kyh rusiniv*, s. 306.

²⁷ Tamtéž, s. 673.

²⁸ PUŠKAŠ, A., c. d., s. 29; POP, I., c. d., s. 279.

vznikla ukrajinsky orientovaná Rus'ka (=ukrajinská) národní rada v Jasini. Tato rada, do jejíhož čela se propracoval mladý právník Stepan Kločurak (1895 – 1980), se orientovala na Západoukrajinskou lidovou republiku. Jasiňská národní rada zvolila „ústřední správu“ (*holovna uprava*), tj. jakousi vládu, a vytvořila z bývalých vojáků vlastní huculskou milici, která dbala na veřejný pořádek.²⁹ 17. listopadu 1918 byla v Chustu ustavena proukrajinská Národní rada pod předsednictvím Julija Braščajka (1879 – 1955), která se vyslovila pro spojení s Ukrajinou. 8. prosince vznikla Karpatska rus'ka narodna rada ve Svaljavě, jejímž předsedou se stal Michail Komarnickij. Rada odsoudila činnost Uhro-ruské národní rady v Užhorodě jako promaďarské a vyslovila se pro spojení s Ukrajinou.³⁰

I když budapešťská vláda oficiálně žádnou z uvedených rad jako představitele místního obyvatelstva neuznala, skutečnost, že se většina vzniklých rad vyslovila proti integritě Uher, resp. setrvání v Maďarsku, nebylo možné brát na lehkou váhu. Vláda proto zřídila zvláštní ministerstvo pro rusínské záležitosti, do jehož čela byl postaven Oreszt Szabó (Orest Sabov), někdejší státní tajemník v ministerstvu vnitra, který byl rusínského původu.³¹ Ten svolal na 10. prosince 1918 do Budapešti shromáždění Rusínů, tzv. Rusínský kongres. Kongres, jehož se zúčastnili představitelé jednotlivých národních rad, se měl podle Szabóova záměru vyslovit pro setrvání Rusínů v Maďarsku na základě zvláštní autonomie. Promaďarští delegáti skutečně takové prohlášení předložili, avšak proukrajínští delegáti (Julius Braščajko, Mykola Dolinaj, Stepan Kločurak) je odmítli a požadovali připojení k Ukrajině. Julius Braščajko zcela nekompromisně odmítl myšlenku, aby o osudu Rusínů jednal kongres v Budapešti a požadoval nové shromáždění na domácí půdě.³² Kongres skončil bezvýsledně. Proukrajínští aktivisté z Marmarošské župy se 18. prosince místo toho sešli v Marmarošské Sihoti, kde zvolili další národní radu (*Marmaros'ka rus'ka narodna rada*) pod předsednictvím Michaila Braščajka (1883–1969), bratra Julia Braščajka. Rada přijala manifest požadující spojení se ZULR, tj. s Ukrajinou.³³

Károlyho vláda v Budapešti v té době učinila poslední pokus o získání Rusínů a jejich udržení v rámci Maďarska. Zákonným článkem č. X/1918 z 21. prosince 1918 byla zřízena autonomní provincie s názvem Ruská krajina (maďarsky: *Ruszka Krajna*)³⁴. V čele Ruské krajiny stál vládou jmenovaný guvernér. Provin-

²⁹ Činnost národní rady v Jasini popsal Stepan Kločurak (1895–1980) ve svých pamětech (*Spo-myny*), poprvé vydaných v USA v roce 1978 s podtitulem „Strive for Freedom“. V roce 2009 vyšlo v Užhorodě 2. vydání – viz Ключар, С.: *До волі*/KLOČURAK, S.: *Do voli*. Užhorod 2009. Seznam členů národní rady (celkem 42) viz tamtéž, s. 101–102.

³⁰ POP, Ivan, c. d., s. 280, PUŠKAŠ, A., c. d., s. 39.

³¹ Viz *Encyklopedija istoriji ta kultury karpats'kych rusiniv*, s. 675.

³² KLOČURAK, S.: *Do voli*, s. 108–109.

³³ Tamtéž, s. 112–114.

³⁴ V českém i slovenském prostředí se už v meziválečném období používal pojem Ruská krajina, byť výraz krajina (na vých. Slovensku též výraz *krajňa*) měl poněkud specifický význam: zna-

cie měla vlastní zákonodárný orgán – Ruské (=rusínské) národní shromáždění, které rozhodovalo v záležitostech kulturních, školských, náboženských, jazykových a v otázkách vnitřní správy. Sídlem guvernéra a sněmu bylo Mukačevo. V ostatních záležitostech měl zákonodárnou moc maďarský parlament v Budapešti.³⁵ Problémem ovšem bylo, že území provincie nebylo nijak vymezeno, což by jistě vyvolalo v praxi těžko řešitelné problémy. Současně ale maďarská vláda rozhodla i o mocenském zásahu. 22. prosince bylo do údolí horní Tisy vysláno maďarské vojsko, které obsadilo Rachov i Jasiňu. Spolu s maďarským vojskem se na toto území vrátila i maďarská správa a četnictvo.³⁶

Maďarská správa se v Jasini dlouho neudržela. 5. ledna 1919 vyvolala národní rada v Jasini a okolí povstání. 9. ledna národní rada vyhlásila Huculskou republiku a její narychlo budované ozbrojené síly vypudily slabé maďarské jednotky z města. Poté, co došly z Chustu zprávy, že se rumunská armáda pokouší obsadit Marmarošskou župu, vydala se huculská milice, posílená oddíly Západoukrajinské lidové republiky vyslané z Kolomyje, po proudu Tisy. 15. ledna se jim podařilo obsadit město Rachov, ústí řeky Vyšavy (Višeul, levý přítok Tisy, dnes v Rumunsku) a údolí Tisy až po Velký Bočkov. Odtud v následujících dnech bez boje vstoupili „Huculové“ do Marmarošské Sihoti s cílem pokračovat v pochodu na Chust. Krátce na to však narazili na silné oddíly rumunské armády a byli vrženi zpět. Hlavním důvodem byl odchod dobrovolnických oddílů Západoukrajinské lidové republiky zpět do východní Haliče. Tato věc měla politické pozadí: ukrajinská vláda ve Stanislavově se snažila navázat přátelské vztahy s Rumunskem a zamezit možnému polsko-rumunskému spojení. Nařídila proto svým oddílům na Podkarpatské Rusi, aby s Rumuny nebojovaly a stáhly se.

V patách za ustupující huculskou milicí postupovaly rumunské oddíly proti proudu Tisy a do 20. ledna obsadily celé území až po Jasiňu. Huculská republika byla zlikvidována, národní rada v Jasini přešla do ilegality. Část členů „Holovné rady“ a bojovníků huculské milice utekla do Haliče a našla dočasnou ochranu na území ZULR.³⁷

Koncem roku 1918 na zákrok československého ministra zahraničí Edvarda Beneše u dohodových států odevzdal zplnomocněný zástupce Dohody v Budapešti Károlymu nótu požadující, aby se maďarská armáda stáhla za novou demarkační linii určenou řekami Dunaj, Ipel' a Už (Uh). Do konce prosince tak československé vojsko obsadilo Slovensko a 12. ledna 1919 dorazily československé jednotky do Užhorodu.³⁸ Konkrétně se jednalo o 31. pluk 6. divize italských

menal okrajové příhraniční území na severovýchodě uherského státu. Za upozornění na tuto skutečnost děkuji Petru Švorcovi.

³⁵ RAUŠER, A.: Připojení Podkarpatské Rusi k Československé republice. In: *Podkarpatská Rus*. Bratislava 1936, s. 64.

³⁶ KLOČURAK, S., c. d., s. 119.

³⁷ Tamtéž, s. 136-145.

³⁸ KROFTA, Kamil: *Podkarpatská Rus a Československo* (II. vyd.). Praha 1995, s. 33. Ivan Pop (*Dějiny Podkarpatské Rusi*, s. 289) uvádí, že Užhorod byl obsazen 12. ledna 1919, ve Vojen-

legionářů. Celá divize pak měla za úkol zajistit východní hranici Slovenska, což též úspěšně splnila.³⁹ 15. ledna dosáhly československé jednotky linie Uhu.⁴⁰ Zde se jejich postup zastavil, protože o osudu Podkarpatské Rusi ještě nebylo dohodovými státy rozhodnuto.⁴¹

Politickým záměrem československé vlády v Praze bylo získat souhlas jednotlivých národních rad s připojením Podkarpatské Rusi k Československu, protože takovýto souhlas by měl na mírové konferenci mnohem větší váhu, než jen souhlas amerických Rusínů. Do Užhorodu byl proto vyslán kpt. Ferdinand Písecký, někdejší adjutant generála M. R. Štefánika, aby informoval místní představitele o akci jejich amerických krajanů.⁴² Píseckého mise byla částečně úspěšná. Jako první se pro Československo vyslovila 31. prosince 1918 Karpatoruská národní rada (KRNR) v Prešově pod předsednictvím Antona Beskida (1855–1933). Beskid chápal nereálnost připojení celého území k Rusku. Bylo mu jasné, že i kdyby padl v Rusku bolševický režim a ruský stát nějakým způsobem ovládl Halič a pak i Podkarpatskou Rus, připojení východního Slovenska s Prešovem k Rusku narazí na zásadní nesouhlas tamní slovenské většiny. Měli-li Rusíni (v jeho pojetí: Rusové) z východního Slovenska a Podkarpatské Rusi zůstat v hranicích jednoho státu, pak – po odmítnutí Uher – takovýmto státem mohlo být jedině Československo. Svoji roli při rozhodování KRNR zřejmě sehrála i skutečnost, že Prešov byl již tehdy pod kontrolou československé armády, která mohla město bránit před Maďary.⁴³ Obrat ve stejné době nastal také u proukrajinské národní rady ve Svaljavě. Komarnickij se sice nevzdával proukrajinské orientace, nevylučoval však ani připojení k Československu jako rezervní řešení. Komarnického národní rada proto zahájila jednání s československým delegátem v Budapešti Milanem Hodžou, ke kterému poslala početnou delegaci.⁴⁴ Naproti tomu získat nejsilnější proukrajinskou národní radu zasedající v Chustu se Píseckému nepodařilo. Tato rada 21. ledna 1919 uskutečnila v Chustu velké lidové shromáždění, na kterém se vyslovila pro spojení Podkarpatské Rusi se Západoukrajinskou lidovou republikou.

ských dějinách Československa je uvedeno datum 13. ledna 1919 – viz *Vojenské dějiny Československa, III. (1918–1939)*. Praha 1987, s. 49.

³⁹ *Vojenské dějiny Československa, III*, s. 49.

⁴⁰ RAUŠ, A., c. d., s. 69.

⁴¹ O obsazení Užhorodu viz: KREMPA, I.: *Připojení Zakarpatské Ukrajiny...*, s. 716; RÁZEK, M.: Okupace Zakarpatské Ukrajiny československým vojskem na jaře 1919. In: *Historie a vojenství*, 1960, č. 1, s. 55.

⁴² KROFTA, Kamil: Čechoslováci a Podkarpatská Rus. Zvláštní otisk ze sborníku: *Podkarpatská Rus*. Bratislava 1936, s. 8.

⁴³ POP, Ivan, c. d., s. 291.

⁴⁴ POP, Ivan, c. d., s. 280.

Otázka Podkarpatské Rusi jako mezinárodní problém

Osud Podkarpatské Rusi se měl rozhodnout na mírové konferenci v Paříži. Na mírovou konferenci byli proto z Masarykovy iniciativy pozváni z USA Grigorij Žatkovič a Julius Gardoš, aby se tam vyslovili pro připojení rusínského území k Československu. Žatkovič a Gardoš potom z Paříže odjeli 4. března, avšak nikoliv zpět do USA, ale do Prahy. V Praze jednali s prezidentem Masarykem, kterému 10. března 1919 odevzdali své návrhy na autonomii shrnuté do čtrnácti bodů. V nich bylo požadováno vytvoření „česko-slovensko-ruské federace“, ve které by Podkarpatská Rus tvořila samostatný celek.⁴⁵ Z Prahy se Žatkovič s Gardošem vydali do Bratislavy. T. G. Masaryk jim dal na cestu doporučující dopis pro Vavra Šrobára, ministra s plnou mocí pro správu Slovenska, ve kterém jej žádal, aby oběma emisarům poskytl pomoc a asistenci při jejich cestě do Užhorodu.⁴⁶ V Bratislavě skutečně Žatkovič a Gardoš jednali s Vavro Šrobárem a předložili mu územní požadavky na rozšíření území Podkarpatské Rusi o část východního Slovenska. Tyto požadavky se samozřejmě nesetkaly u slovenských politiků s žádným pochopením. Odtud Žatkovič a Gardoš pokračovali do Prešova, kde se jim podařilo přesvědčit Karpatoruskou národní radu o užitečnosti spojení všech národních rad v jedinou organizaci. 15. března dorazili do Užhorodu, kde zahájili obdobná jednání s Uhro-ruskou národní radou. Šrobárovi i všem národním radám Žatkovič předložil svých čtrnáct bodů a informoval je o výsledcích jednání v Paříži.⁴⁷

Teprve po odjezdu Žatkoviče a Gardoše z mírové konference předložili Karel Kramář a Edvard Beneš ve dnech 11. – 12. března mírové konferenci několik memorand, z nichž memorandum č. 6 požadovalo připojení území Podkarpatské Rusi k Československu.⁴⁸ Beneš sám v roce 1934 vysvětlil, jaké argumenty byly mírové konferenci pro připojení Podkarpatské Rusi předloženy: přání samotných Rusínů, nemožnost setrvání rusínské oblasti v Maďarsku z důvodů nebezpečí pokračující maďarizace, nemožnost spojení s Ukrajinou pro odpor Polska a dalších států a potřeba Československa mít společnou hranici s Rumunskem.⁴⁹ V memorandu byl ovšem ještě jeden další argument, který v konkrétní situaci měl nepochybně zásadní váhu: připojením území k Československu mělo být zabráněno tomu, aby se Rusko v případě ovládnutí Haliče dostalo na jižní stranu Karpat. S ohledem na to, že už za několik dní došlo ke komunistickému převratu v Maďarsku a koncem jara začala sovětská rudá armáda pronikat na Ukrajinu,

⁴⁵ KREMPA, I.: *Připojení Zakarpatské Ukrajiny...*, s. 719.

⁴⁶ AÚTGM, f. TGM-R, Podkarpatská Rus, k. 400, fasc. 2 (1919), kopie dopisu TGM Šrobárovi z 10. 3. 1919.

⁴⁷ ŠVORC, Peter: *Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou v medzivojnovom období (1919–1939)*. Prešov 2003, s. 139.

⁴⁸ POP, Ivan, c. d., s. 293.

⁴⁹ BENEŠ, Edvard: *Řeč o problému podkarpatoruském a jeho vztahu k ČSR*. Užhorod 1934, s. 19–20.

znamenalalo připojení Podkarpatské Rusi k Československu i postavení pevné bariéry proti bolševismu. Memorandum jinak uznávalo, že předmětné území nikdy nepatřilo k česko-slovenskému prostoru.⁵⁰

Mezitím maďarská vláda podnikala další kroky k udržení rusínského území v Maďarsku. Na základě nařízení maďarské vlády č. 928 z 5. února 1919 byla utvořena vláda Ruské krajiny pod předsednictvím Oresta Szabóa, který se stal zároveň ministrem ústřední vlády v Budapešti zodpovědným za záležitosti Rusínů. Zároveň byl jmenován i první guvernér Ruské krajiny Anton Stefan a jako poradní orgán dočasná Rada Ruské krajiny o 42 členech z Užské, Berežské, Ugočské a Marmarošské župy. Sídlem guvernéra se stalo Mukačevo, které se ještě stále nacházelo na území pod maďarskou kontrolou. 4. března byly provedeny na tomto území volby do zákonodárného orgánu – sněmu Ruské krajiny (sojmu). Volební účast byla však malá: většina obyvatel zřejmě o vypsání voleb ani nevěděla a další je bojkotovali.⁵¹ Tento sněm, který měl 36 členů, se skutečně sešel 11. března. Jednání se zúčastnil i Orest Szabó, který zde přednesl program vlády a očekával podporu pro program setrvání Rusínů v Maďarsku. Poslanec Konstantin Hrabar však požadoval, aby maďarská vláda nejprve stanovila hranice Ruské krajiny. Když se tak nestalo, jednání sněmu bylo odročeno s tím, že odpověď bude dána do osmi dnů.⁵² Mezitím však Károlyho vláda padla a sněm se již nesešel.

Dvacátého března se situace značně zkomplikovala. Dohodové mocnosti daly Károlyho vládě nové ultimatum, na základě kterého se maďarská armáda měla stáhnout z dalších území. Károlyho vláda byla v té době tísněna jak útoky zprava, od bývalých monarchistů, kteří ji obviňovali ze ztráty části území, tak zleva – od radikálních socialistů, resp. vlastně již komunistů, kteří požadovali socialisticou revoluci. Károly nechtěl ultimátum přijmout, nemohl je však ani veřejně odmítnout, protože by to znamenalo vojenský zásah Dohody. Podal proto demisi a odevzdal moc dobrovolně do rukou koalici sociálních demokratů a komunistů, kteří se sjednotili do jednotné strany. 21. března 1919 byla v Budapešti vyhlášena Maďarská republika rad.

Nastolení komunistického režimu v Maďarsku mělo svůj dopad částečně i na území Podkarpatské Rusi. Komunisté převzali vládu v Berežské a Ugočské župě a v části Marmarošské župy. Na tomto území byla vytvořena tzv. župní direktoria. Dosavadní guvernér Ruské krajiny August Štefan (Agoston Stefan), který se podřídil komunistické vládě, byl jmenován komisařem zvláštního rusínského lidového komisariátu (ministerstva). Jeho zplnomocněncem v Mukačevu se stal Josif Kaminskij, člen Uhro-ruské národní rady v Užhorodě. Rusínský jazyk byl uznán za druhý úřední jazyk vedle maďarštiny.⁵³ Odpovídalo to narychlo sepsané

⁵⁰ HRANČAK Ivan a kol.: *Narysy Istorii Zakarpattja*, II. (1918 – 1945), Užgorod 1995, s. 102.

⁵¹ ŠVORC, Peter: *Zakletá zem*, s. 38.

⁵² RAUŠ, A.: Připojení Podkarpatské Rusi k Československé republice, s. 64, srv. POP, Ivan, c. d., s. 292-293.

⁵³ Tamtéž, s. 294-295, PUŠKAŠ, A., c. d., s. 59.

ústavě Maďarské republiky rad, podle které měly mít všechny národy právo používat svůj jazyk a rozvíjet svou kulturu.⁵⁴

Komunistická moc ve střední části Podkarpatské Rusi byla značně nestabilní. Mohla se opřít jen o nepočetné dělnictvo ve větších městech a o nemajetné venkovské obyvatelstvo. Městské dělnické vrstvy byly získány znárodněním podniků, které se podle nařízení vlády z 26. března týkalo průmyslových a dopravních podniků zaměstnávajících více než 20 zaměstnanců a obchodních firem majících více než 10 zaměstnanců. Znárodněné podniky byly dány pod kontrolu závodních dělnických rad a příslušného direktoria.⁵⁵ Mezi rolníky, kteří tvořili většinu obyvatelstva, byla podpora sovětské moci mnohem slabší. Venkovské obyvatelstvo celkem pochopitelně očekávalo, že obdrží od nového režimu půdu a pastviny. Na mnoha místech ostatně už docházelo k nezákonné parcelaci půdy, kácení lesů a neoprávněné lesní pastvě. Způsob provedení agrární reformy nicméně rolnické obyvatelstvo neuspokojil. Nařízením z 3. dubna 1919 byla totiž veškerá půda prohlášena za majetek státu, který zároveň přebíral budovy a veškerý inventář zemědělských závodů o rozloze větší než 100 katastrálních jiter (1 k. j. = 0,56 ha). Za převzatou půdu a inventář původní vlastníci neměli dostat žádnou náhradu. Malým rolníkům byly ponechány v užívání jejich dosavadní pozemky a pastviny, a tam, kde již došlo k záboru půdy či lesů, byl tento stav potvrzen, avšak zabraná půda neměla být dělena, nýbrž ponechána a obhospodařována v celku zemědělskými družstvy nebo státními statky.⁵⁶ O něco podobného ovšem rolnictvo nemělo zájem. Větší vlastníci půdy a řemeslníci ve městech se oprávněně cítili režimem přímo ohroženi, protože jim hrozila ztráta majetku.

Přes hesla o internacionalismu se brzy projeví rozpory mezi ústřední maďarskou vládou, hájící často čistě nacionální stanoviska, a místními radami, usilujícími o autonomii. Vedle doposud existujícího sněmu Ruské krajiny se 6. – 7. dubna uskutečnily volby do místních a župních rad (*tanács*, fakticky obdoba sovětu). Rusínští autonomisté si představovali, že pro území Ruské krajiny bude zřízena vlastní rada. Její ustavující zasedání se konalo 17. dubna se v Mukačevě. Příští den byla přijata a schválena ústava Ruské krajiny jako autonomní součásti Maďarské republiky rad. Ústava však nikdy nevešla v platnost: ještě též den nechalo mukačevské direktorium radu rozehnat radikálními maďarskými revolučními gardisty, kteří nechtěli o žádné autonomii nic slyšet. August Štefan proti tomu protestoval v Budapešti na zasedání revoluční vlády, ale kromě dvou sociálních demokratů se mu nedostalo žádné podpory.⁵⁷ Stoupenci rusínské autonomie vedení Josifem Kaminskím se pak 21. dubna⁵⁸ pokusili provést v Mukačevu antikomunistický

⁵⁴ *Zakarpattja 1919–2009 rokiv. Istorija, politika, kultura*. Užhorod 2010, s. 649.

⁵⁵ *Narysy Istoriji Zakarpattja*, II, s. 81–82.

⁵⁶ *Narysy Istoriji Zakarpattja*, II, s. 83.

⁵⁷ *Narysy Istoriji Zakarpattja*, II, s. 81.

⁵⁸ Pop uvádí toto datum, v Narysech Istriei Zakarpattja je uvedeno datum 22. dubna 1919 (c. d., s. 81)

převrat, který však byl vzápětí likvidován maďarskou rudou armádou.⁵⁹ Obdobný pokus o převrat a jeho následná likvidace vojskem se uskutečnil i v Berehovu. Asi 130 osob bylo pozatýkáno a odvezeno do Budapešti. Kaminskij se zachránil útekem pod ochranu československého vojska.⁶⁰ 24. dubna vydala maďarská revoluční vláda zvláštní dekret, podle kterého se jakákoli činnost zpochybňující či omezující činnost direktorií považovala za útok proti sovětské moci a trestala se smrtí.⁶¹ Tím fakticky skončila i autonomie Ruské krajiny.

Komunistický režim v Maďarsku aktivizoval dohodové mocnosti, které se oprávněně obávaly dalšího rozšíření bolševismu z Maďarska do střední Evropy. Už 25. března se Edvard Beneš obrátil na mírovou konferenci s žádostí, aby bylo Československu dovoleno obsadit zatímně území Podkarpatské Rusi svým vojskem. Nejvyšší rada Dohody se k požadavku postavila kladně, čímž zároveň už dopředu souhlasila s tím, že alespoň část oblasti připadne Československu. Po přípravě, která trvala téměř celý duben, vydal 26. dubna 1919 ministr národní obrany Václav Klobáček rozkaz, aby československá armáda překročila demarkační linii a zahájila postup jednak směrem na jih k Tise s cílem obsadit důležitý železniční uzel v Čopu, jednak směrem na východ k Mukačevu. Následujícího dne byl skutečně útok zahájen. 29. dubna byl obsazen Čop a československé vojsko proniklo do údolí Latorice. Dále na východ se československé vojsko nedostalo, protože už 16. dubna zahájilo útok proti maďarské rudé armádě rumunské vojsko, které začalo obsazovat východní část Podkarpatské Rusi.⁶² 24. dubna obsadili Rumuni Sevljuš, 27. dubna Berehovo a 28. dubna přechodně i Mukačevo, kam o dva dny později (30. dubna) dorazila i československá armáda.⁶³

Mezi československou a rumunskou armádou docházelo ke sporům ohledně obsazení jednotlivých měst. Francouzské vyslanectví v Praze poslalo 9. května 1919 prezidentu Masarykovi dopis, ve kterém mu oznamovalo, že francouzské vrchní velení, kterému podléhaly jak československé, tak i rumunské jednotky, je nuceno stanovit dočasnou československo-rumunskou demarkační vojenskou linii na řece Tise.⁶⁴ Linie vedla od Čopu podle řeky Tisy a dále podle železnice Čop – Marmarošská Sihoť – Jasiňa – Jablanický průsmyk, tj. zhruba podle pozdější československo-maďarské a československo-rumunské hranice. Rumunská armáda však tuto linii nedodržela a pokračovala v postupu od Tisy na sever, tj. do oblasti působnosti československé armády.

Mezi tím maďarská armáda přešla do protiútoků. 21. května dosáhla zhruba původní demarkační linie podle stavu před 27. dubnem a 30. května zahájila

⁵⁹ ŠNICER, Igor: Mesto Mukačevo a jeho obyvatelia v rokoch 1919–1929. In: ŠVORC, Peter – HEPNER, Hans (eds.): *Veľká doba v malom priestore. Zlomové zmeny v mestách stredoeurópskeho priestoru a ich dôsledky (1918–1929)*. Prešov 2012, s. 165.

⁶⁰ POP, Ivan, c. d., s. 295.

⁶¹ *Narysy Istorii Zakarpattja*, II, s. 81.

⁶² RÁZEK, M.: *Okupace Zakarpatské Ukrajiny...*, s. 62, s. 64–65.

⁶³ ŠNICER, Igor: Mesto Mukačevo..., s. 165.

⁶⁴ AÚTGM, f. TGM-R, Podkarpatská Rus, k. 400, fasc. 2 (1919).

velkou ofenzívu jak na slovenském, tak na podkarpatorském úseku. Maďarská armáda pronikla hluboko na slovenské území. 6. června obsadila Košice a pokračovala dále na sever přes Prešov k polským hranicím.⁶⁵ Tím byly odříznuty československé jednotky v Užhorodu a údolí Uhu. Na zákrok Beneše u dohodových mocností byly v Paříži 13. června 1919 stanoveny prozatímní československo-maďarské hranice a maďarské vládě bylo doručeno ultimatum požadující stažení vojsk za tuto čáru. 7. července získala československá armáda kontrolu nad celým slovenským územím⁶⁶ a zahájila opět útok i na Podkarpatské Rusi. 22. července znovu obsadila Čop, Mukačevo a údolí Latorice až po Volovec. Počátkem srpna obsadila československá armáda Berehovo. Území dále na východ bylo ale stále pod rumunskou kontrolou. 15. srpna 1919 se mezi československou a rumunskou zónou ustálila linie Čop – Tisa po Vary a dále podle toku Boržavy k hřebenu Karpat.

Obsazení západní části Podkarpatské Rusi československým vojskem jistě napomohlo jejímu začlenění do Československa, vláda v Praze však i nadále potřebovala politický souhlas místních politických činitelů, kterým by se vykazala před mírovou konferencí. Maďarská vláda se totiž ani nyní nevzdávala naděje, že alespoň část Podkarpatské Rusi udrží. V Budapešti vznikla zvláštní Uhersko-rusínská strana vedená někdejším podžupanem Berežské župy Nikolajem (Nikolou) Kutkou (maďarsky Kutkafalvi Miklós), který stanul i v čele nově vytvořeného rusínského ministerstva. Uhro-rusínská strana vydala provolání jednak k Rusínům, ve kterém jim slibovala brzké osvobození od „české tyranie“ a návrat do Uher,⁶⁷ jednak k dohodovým státům a jejich vládám.⁶⁸ V nich se pochopitelně tvrdilo, že obyvatelstvo Podkarpatské Rusi si přeje zůstat v rámci Maďarska. Uhro-rusínská strana Rusínům tvrdila, že je Češi chtějí připravit o řecko-katolickou víru a rusínský jazyk. Používala také ekonomické argumenty. V Manifestu k rusínskému obyvatelstvu se např. říkalo: „Ten, kdo radí Rusínovi oddělit se od Uher, píše Rusínům rozsudek smrti, i když vidí, že Rusíni nemohou žít bez maďarského chleba.“⁶⁹ Objevila se také obava, že přinejmenším na část území si bude činit nárok i Rumunsko.

Spojení s Ukrajinou, které požadovala chustská národní rada, se mezitím stalo nemožným kvůli vývoji na Ukrajině. Ukrajinská lidová republika, ovládaná Direktoriem v čele se Symonem Petljurou, se dostala pod silný vojenský tlak ruské rudé armády. Zároveň byl ohrožován i ruskou „bílou“ armádou generála Antona Děnikina, který ukrajinskou samostatnost neuznával a hodlal území připojit

⁶⁵ V Prešově byla 16. června vyhlášena Slovenská republika rad.

⁶⁶ RYCHLÍK, Jan: *Češi a Slovinci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945*. Bratislava 1997, s. 70–72.

⁶⁷ Daržavnyj archiv Zakarpatskoj oblasti (DAZO), Užhorod, pob. Berehovo, f. 29, op. 3, delo 23, listy 3–10.

⁶⁸ AÚTGM, f. TGM-R, Podkarpatská Rus, k. 400, fasc. 3, Memorandum des Ruthenes de Hongrie.

⁶⁹ DAZO, f. 29, op. 3, delo 23, listy 3–10 – cit podle českého překladu manifestu, který je přiložen k originálu.

k obnovenému jednotnému „bílému“ Rusku. Petljura byl nucen požádat o pomoc proti bolševikům a Děnikinovi Poláky. Polsko bylo ochotno pomoc poskytnout, ovšem jen v případě, že se Direktorium výslovně zřekne nároku na Halič. Petljura byl nucen souhlasit. 25. dubna 1919 zahájila polská armáda pod vedením Józefa Piłsudského skutečně útok na Ukrajinu a 6. května 1919 obsadila Kyjev. Tím byl ale zároveň zpečetěn osud Západoukrajinské lidové republiky, která byla stále více tísněna polským vojskem.⁷⁰ Za této situace i mezi členy chustské národní rady začalo převládat přesvědčení, že alespoň dočasně bude spojení s Československem nejlepším řešením.

Osmého května 1919 se v župním domě v Užhorodu uskutečnila schůzka delegátů chustské národní rady, prešovské Karpatoruské národní rady a zástupců amerických Rusínů. Jednání se zúčastnilo asi 200 osob, mezi nimi i Augustin Vološin a Simeon Sabov, kteří opustili své dosavadní prouherské stanovisko a 25. dubna 1919 poslali jménem Ruské (původní Uhro-ruské) národní rady memorandum Masarykovi vyslovující se pro spojení s Československem a zároveň ovšem i připojení východoslovenských rusínských obcí k Podkarpatské Rusi.⁷¹ Shromáždění zástupci národních rad se dohodli na vytvoření nového ústředního orgánu – Centrální ruské (rus'ké) národní rady (CRNR). Předsedou byl zvolen Anton Beskid, představitel proruského směru, místopředsedy naopak představitelé ukrajinského směru Augustin Vološin, Miron Stripskij a Michaj (Mychajlo) Braščajko. Do výboru se dostali J. Braščajko, A. Gagatko, D. Vysocký, Josif Kaminskij. Grigorij Žatkovič byl zvolen čestným předsedou. CRNR přijala usnesení, že „jménem celého národa cílevědomě podporuje usnesení Americké uhro-rusínské rady o sjednocení s československým národem na základě úplné národní autonomie.“⁷² 9. – 15. května CRNR rokovala o podmínkách připojení k Československu, přičemž za základ byly vzaty Žatkovičovy požadavky předložené Masarykovi.

Etnoidentifikační procesy Rusínů po začlenění do Československa

Dne 16. května se CRNR definitivně vyslovila pro připojení území k Československu pod podmínkou, že se mu dostane poměrně široké autonomie. Návrh vycházel ze Žatkovičových 14 bodů. Nový stát se měl nazývat Česko-slovensko-ruská republika, měl být federací a ruský (rusínský) stát měl v něm spravovat zvláštní ministr jmenovaný prezidentem republiky. Zákonodárnou moc měl mít

⁷⁰ 24. května 1919 se Direktorium výslovně zřeklo nároku na Halič, načež dohodové státy daly Polsku souhlas s obsazením tohoto území až po řeku Zbruč (Zbrucz), tj. po bývalou rakousko-ruskou hranici z roku 1914. Polsko-ukrajinská dohoda z 1. 9. 1919 tuto hranici potvrdila. Týž den zbytky vojsk ZULR složily zbraně. Vláda Direktorata se udržela do roku 1920, kdy byla opět nahrazena bolševiky. SERCZYK, Władysław A.: *Historia Ukrainy* (3. vyd.). Wrocław – Warszawa – Kraków 2001, s. 281-282, s. 287.

⁷¹ Archiv Kanceláře prezidenta republiky (AKPR), inv. č. 205/A, D 906/19.

⁷² *Narysy Istorii Zakarpattja*, II, s. 103.

rusínský sněm.⁷³ Ruský stát v rámci česko-slovensko-ruské federace měl ovšem zahrnovat i části východního Slovenska – konkrétně Šariš, Zemplín a Spiš.⁷⁴

Výsledky užhorodských jednání byly zřejmě v hrubých rysech známy již dříve, nejpozději 15. května. Ten den totiž předložil Edvard Beneš výboru pro nové státy (resp. jeho sekci pro československé záležitosti) na mírové konferenci návrh československé vlády na autonomii Podkarpatské Rusi, který se rámcově shodoval s pozdější rezolucí CRNR.⁷⁵ Výbor návrh po určitých korekturách schválil a vtělil 16. května do paragrafovaného znění připravované menšinové smlouvy s Československem. Návrh pak 23. května 1919 schválila Rada ministrů zahraničních věcí s připomínkou, že státní a veřejní úředníci připojeného území mají být vybíráni z místního (rusínského) obyvatelstva.⁷⁶

Připojení Podkarpatské Rusi k Československu bylo mezinárodně potvrzeno smlouvou mezi dohodovými mocnostmi a Československem podepsané v Saint Germain-en-Laye 10. září 1919 (tzv. malá saint germainská smlouva).⁷⁷ Podle článku 10 této smlouvy se Československo zavazovalo, že obdaří území podkarpatských Rusínů vymezené dohodovými mocnostmi nejširší možnou autonomií, která se slučuje s celistvostí československého státu. V čele rusínského území měl stát guvernér jmenovaný prezidentem republiky a zodpovědný rusínskému sněmu. Podle článku 11 mělo mít území vlastní zákonodárný sněm s působností ve věcech jazykových, školských, náboženských a ve věcech místní správy, jakož i v dalších oborech, které budou určeny zákony československého státu. V článku 12 Československo souhlasilo s tím, aby byli úředníci rusínského území vybíráni „pokud možno“ z místního obyvatelstva. Konečně článkem 13 se Československo zavazovalo poskytnout území Rusínů spravedlivé zastoupení v zákonodárném sboru Československé republiky, do kterého měli být poslanci voleni v souladu s ústavou československého státu. Měli mít právo hlasovat v československém parlamentě o všech zákonodárných otázkách, které byly přikázány rusínskému sněmu. Smlouva obsahovala několik nejasností, a jak se ukázalo, měla určité mezery. Pro rusínské politiky bylo především rozčarováním, že smlouva přímo neurčovala hranice autonomního území, což také z jejich strany vyvolávalo opakované protesty.⁷⁸ Vypuštění této choulostivé otázky ze smlouvy bylo však nutností, protože ohledně hranic se sousedními státy bylo třeba čekat na uzavření mezinárodních smluv a ve věci slovensko-rusínské hranice by – s ohledem na rusínské nároky na část Šarišské župy – jakkoli stanovené hranice nutně neuspokojily buď slovenskou, anebo rusínskou stranu. Závazek vybírat úřednictvo

⁷³ ŠVORC, Peter: *Zakletá zem*, s. 54-55.

⁷⁴ *Narysy Istorii Zakarpattja*, II, s. 104.

⁷⁵ POP, Ivan, c. d., s. 297.

⁷⁶ ŽADANSKÝ, Juraj: *Hospodársky a sociálny vývoj Podkarpatskej Rusi*. Dizertačná práca, FF UK Bratislava 1993, s. 26-27.

⁷⁷ Její francouzský text i český překlad byly publikovány pod č. 508/1919 Sb. z. a n.

⁷⁸ ŠVORC, Peter: *Krajinská hranica...*, s. 160-161.

z místních obyvatel byl vázán výhradou „pokud možno“, což československé straně umožňovalo argumentovat v příštích dvaceti letech jednak nedostatkem kvalifikovaných lidí z řad Rusínů, jednak nespolehlivostí místního obyvatelstva, pokud šlo o Maďary. Smlouva ostatně neurčovala žádnou lhůtu, do které je Československo povinno tyto podmínky splnit.

Otázkou zůstává, do jaké míry připojení Podkarpatské Rusi k Československu ovlivnilo tamní národotvorné procesy. V rámci Uher byli všichni obyvatelé povinně „Uhry“, což reálně znamenalo, že se měli stát Maďary. Pokud by se realizovalo ukrajinofilý původně zamýšlené spojení oblasti se Západoukrajinskou republikou, byli by Rusíni nepochybně paušálně zahrnuti mezi Ukrajince, stejně jako se to stalo po připojení k Sovětské Ukrajině na podzim 1944. Československo nemohlo obyvatele prohlásit jednoduše za Čechy či alespoň Čechoslováky, protože tyto termíny už byly jasně vymezeny. Pro československou správu vznikla otázka: jaké národnosti jsou vlastně lidé, kteří zde žijí? Čeští úředníci narazili na masu národnostně neuvědomělého obyvatelstva, což byla situace, se kterou se doposud nesetkali. Bylo to pochopitelné: v českých zemích v podstatě prostředí neexistovali od poloviny 19. stol. národnostně nevyhranění lidé, protože každý byl buď Čechem, nebo Němcem. Podle toho, kde jaká komunita žila, se otevíraly školy s příslušným vyučovacím jazykem a obce si zaváděly úřední jazyk. Také na Slovensku nacházeli čeští úředníci obyvatelstvo, které většinou vědělo, že je slovenské. Na Podkarpatské Rusi nic podobného nebylo. Podkarpatoruští Rusíni sami o sobě říkali „my ruski“, což ale bylo možné interpretovat (a představitelé jednotlivých směrů to také interpretovali) jako ruské nebo rusínské, přičemž ukrajinofilové tvrdili, že výraz „Rusín“ je jen jiným označením pro Ukrajince. Také mezi československými politickými stranami nebylo jednoty ohledně národnosti Rusínů: zatímco národní demokraté, národní socialisté a většina agrárníků hájila ruský směr, sociální demokraté a komunisté hájili směr ukrajinský.

Vojenský diktátor Podkarpatské Rusi generál Hennocque žádal již v roce 1919 vládu, aby rozhodla o tom, jaký jazyk má být zaveden do škol, protože vládou vydaný Generální statut Podkarpatské Rusi ze 7. listopadu 1919 hovořil jen o „lidovém jazyku“.⁷⁹ Vláda přesunula tuto otázku na Ministerstvo školství a národní osvěty (MŠANO). To se obrátilo na Českou akademii věd a umění s žádostí, aby ve věci vydalo svůj posudek. Tak se 4. prosince 1919 sešla komise odborníků, která měla odpovědět na několik otázek: především šlo o to, zda do právě otevíraných rusínských škol má být zaváděna spisovná ruština či spisovná ukrajinština, případně, zda má být kodifikován nový jazyk opírající se výhradně o místní nářečí. Komise se také měla vyjádřit k charakteru jazyka používaného na Podkarpatské Rusi a jeho vztahu k ruštině a ukrajinštině. Komise písemně formulovala své závěry takto:

1) Rozhodovat o spisovném jazyku některého národa nebo kmene patří pře-

⁷⁹ Text Generálního statutu viz: Úřední noviny Civilní správy Podkarpatské Rusi č. 1/1920.

devším jeho příslušníkům. Proto se čeští odborníci mohou o spisovném jazyku Karpatské Rusi vyslovit jen s výhradou, že jejich hlas nebude brán na vědomí víc, než vůle tohoto obyvatelstva.

2) Uměle tvořit nový slovanský jazyk pro obyvatele Karpatské Rusi bylo nejen těžké, ale z vědeckého hlediska i úplně pochybné a z hlediska naší slovanské politiky nežádoucí.

3) Protože místní rusínské nářečí v Karpatské Rusi, o kterém se mluví ve statutu (rozuměj: Generálním statutu – J. R.), je bezpochyby nářečí maloruské, je třeba za spisovný jazyk tamního obyvatelstva uznat spisovný jazyk maloruský, který užívají jeho sousedi a soukmenovci, tj. haličskou ukrajinštinu. Fonetický pravopis v Haliči, zaváděný uměle a karpatskému lidu nesympatický, bylo by ovšem možné a potřebné nahradit pravopisem etymologickým.

4) Aby obyvatelé Karpatské Rusi neztratili vědomí, že jako Ukrajinci jsou také příslušníky velkého ruského národa (sic!), doporučuje se ve středních školách zavádět povinné vyučování ruského jazyka.

5) Je žádoucí, z důvodů vědeckých i politických, aby byly odborně prozkoumané a oceněné dosavadní literární pokusy o vytvoření zvláštní spisovné řeči pro karpatoruský lid, ukázkou kterých jsou např. mluvnice Vološina.⁸⁰

Rusínské školy otevřené na Podkarpatské Rusi i po roce 1919 používaly jako vyučovací jazyk zpravidla rusínštinu opírající se o Vološinovu mluvnici z roku 1901. Střední školy, rovněž označované jako rusínské, používaly buď ruský jazyk, anebo ukrajinský jazyk s etymologickým pravopisem, který se používal ve 2. polovině 19. století na ukrajinských školách v rakouské Haliči. Pro tyto střední školy vydal ukrajinský jazykovědec Ivan Paňkevič zvláštní gramatiku,⁸¹ která byla v roce 1922 aprobována ministerstvem školství a do roku 1936 se dočkala dalších dvou vydání. Rusofilové nebyli spokojeni a tak se Paňkevičova gramatika nedočkala všeobecného uznání. Místo toho propagovali vlastní mluvnici vydanou Jevhenem (Evegeniem) Sabovem v roce 1924.⁸² Ta sice vycházela ze spisovné ruštiny, ovšem s přihlédnutím k místním nářečovým prvkům. Vyvinul se takový stav, že jazyk byl nadále označován zpravidla jako rusínský a školy jako rusínské, ale ve školách byly paralelně používány dvě mluvnice: v podstatě ukrajinská gramatika Ivana Paňkeviče, která vycházela z haličské verze ukrajinštiny, a v podstatě ruská gramatika Evmenije Sabova. Ruské školy používaly ruský etymologický pravopis a starší verzi azbuky používané v Rusku do roku 1918, tzv. graždanku. Touto abecedou byly psány a tištěny i texty v místní rusínštině.

Ústřední orgány v Praze se v jazykových sporech po odborné stránce příliš neorientovaly, nicméně snažily se zachovat vyvážený postoj. Charakteristické je,

⁸⁰ BAJCURA, Ivan: *Ukrajinská otázka v ČSSR*. Košice 1967, s. 50.

⁸¹ PAŇKEVIČ, Ivan: *Hramatika rus'kogo jazyka*. Mukačevo 1922.

⁸² SABOV, Evmelij: *Gramatika russkago jazyka*. Užhorod 1924.

že první podkarpatoruská vlastivěda⁸³ přinesla k jazykové otázce dva příspěvky: ruský od Evmenije Sabova⁸⁴ a ukrajinský Ivana Paňkeviče⁸⁵. Oba přitom ale uznávali potřebu opřít se také o „místní jazyk“. Otázku vyučovacího jazyka ve školách se nepodařilo vyřešit ani ve třicátých letech. Jaroslav Dostál o ní v roce 1936 napsal: „Po převratu nastává rozmach [písemnictví], ale i boj o spisovný jazyk. Do roku 1923 píše se poněkud odlišně od jazyka ruského. Obščestvo Alexandra Duchnoviče, spolek ruského směru, založený 1923, působením Evmelije Sabova rozhodl se užívatí spisovné ruštiny. Prosvita, spolek směru ukrajinského, založený 1920, užívá ukrajinštiny podle fonetiky, ačkoliv Ivan Paňkevič, Haličan, jazykozpytec, profesor užhorodského gymnasia, vydal ‚Hramatyku rus’koho jazyka‘. Jsou tedy na Podkarpatské Rusi dva spisovné jazyky.“⁸⁶

Jazyková otázka zůstala až do konce existence první republiky nevyřešena. Reálně vypadala situace tak, že na národních (obecných) školách se učilo nejčastěji v místním dialektu, střední školy byly rozděleny – učitelské ústavy byly ruské i ukrajinské, obchodní akademie v Užhorodu ukrajinská, gymnázia v Mukačevu a Chustu (a rovněž v Prešově) ruská a v Užhorodu a Berehovu ukrajinská. Tomu byly přizpůsobeny i učebnice, byť školy i učebnice byly i nadále označovány všechny jako „rusínské“.

Pokud jde o úřední jazyk, byly podle § 100 vládního nařízení z 3. února 1926 (č. 17/1926 Sb.) jazyk ruský a ukrajinský („maloruský“) prohlášeny za úřední jazyky Podkarpatské Rusi společně s jazykem „československým“, tj. s češtinou a slovenštinou. Úřady i soudy byly povinny také v těchto jazycích přijímat podání, ať už ústně nebo písemně, a v těchto jazycích je také vyřizovat, v uvedených jazycích měly být také označeny státní úřady a instituce a vydávány úřední vyhlášky. V praxi ovšem – s ohledem na velký počet českých úředníků – byla vnitřní agenda u státních úřadů vedena zpravidla česky. To bylo občas předmětem kritiky jak rusofilů, tak ukrajinofilů.

Bez ohledu na postoje politických stran československá správa rozumně rozhodla, že nebude zasahovat do jazykových ani národnostních problémů Podkarpatské Rusi a ponechá tamnímu obyvatelstvu naprostou svobodu v tom, zda se chce považovat za Rusy, Ukrajince, či samostatný slovanský národ Rusínů. Skutečnost, že československé správě bylo v zásadě jedno, za koho se obyvatelstvo považuje, měla nakonec za následek, že po celé meziválečné dvacetiletí se obyvatelstvo postupně národnostně identifikovalo jak s autochtonním, tak s ruským i ukrajinským směrem, resp. rozdělilo se na tři skupiny. Postupnou převahu nicméně už ve třicátých letech získal ukrajinofilský směr: Ivan Olbracht ve své

⁸³ CHMELAR, Josef – KLÍMA, Stanislav – NEČAS, Jaromír: *Podkarpatská Rus. Obraz poměrů přírodních, hospodářských, politických, církevních, jazykových a osvětových*. Praha 1923.

⁸⁴ SABIV [Sabov], E.: Literární jazyk Podkarpatské Rusi. In: *Podkarpatská Rus...*, Praha 1923, s. 125-129

⁸⁵ PAŇKEVIČ, I.: Jazyková otázka v Podkarpatské Rusi. *Tamtéž*, s. 130-150.

⁸⁶ DOSTÁL, Jaroslav: *Podkarpatská Rus* (2. vyd.). Praha 1936, s. 264.

reportáži z roku 1935 napsal, že země se nacionalizuje a to směrem k radikálnímu ukrajinskému směru. Příčinu viděl – nepochybně správně – v nástupu mladé ukrajinské inteligence odchované již ukrajinskými gymnázii.⁸⁷ Ukrajinofilský směr pak z politických důvodů naprosto převládl v období autonomie Podkarpatské Rusi na podzim 1938, kdy bylo veškeré slovanské obyvatelstvo prohlášeno za ukrajinské a ukrajinština prohlášena za jediný úřední jazyk a zavedena do všech škol.

***Incorporation of Subcarpathian Ruthenia into Czechoslovakia
and the process of ethnic identification of the Ruthenian population***

JAN RYCHLÍK – MAGDALENA RYCHLÍKOVÁ

During World War I, there were disputes over the territory of Subcarpathian Ruthenia. Political steps were taken that led to the incorporation of the territory into Czechoslovakia. Disputes also arose over language issues in state school policy. Population was divided among those who favoured Russian, Ukrainian or Ruthenian orientation and those who were indifferent. Following the establishment of autonomy of Subcarpathian Ruthenia in the autumn of 1938, Ukrainian was proclaimed the only official language and the language of instruction.

⁸⁷ OLBRACHT, Ivan: *Hory a staletí*. Praha 1935, s. 227-228.

PODKARPATSKÁ RUS/KARPATSKÁ UKRAJINA/ZAKARPATSKO NA KONCI DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY A UDÁLOSTI, KTERÉ FORMOVALY ETNOIDENTIFIKAČNÍ PROCESY RUSÍNSKÉHO OBYVATELSTVA

JAN NĚMEČEK

Održení Podkarpatské Rusi¹ od Československa v letech 1944 – 1945, nejprve fakticky, posléze de iure, bylo a je v literatuře interpretováno rozdílně. Komunistická propaganda to vždy deklarovala jako vyjádření svobodné vůle lidu, který se po osvobození této země Rudou armádou spontánně rozhodl spojit se se sovětskou Ukrajinou. Exilová literatura (zejména memoárového charakteru z pera politiků, kterých se tyto události bezprostředně dotkly²) to naopak vyvracela a vyvrací. Po roce 1989 se i česká historiografie na domácí půdě začala tímto problémem seriózně zabývat a vznikly první práce na toto téma,³ brzy se připojili i autoři zahraniční.⁴ Nicméně zcela jasně deklarovanou odpověď na otázku, kdo inicioval hnutí za održení Podkarpatské Rusi od československého státu, tyto práce nenacházely.

Zásadní problém zde spatřuji v pramenných zdrojích, které by nám pomohly

¹ Příspěvek se nezabývá otázkou terminologickou, týkající se názvu této oblasti, neboť – na rozdíl od vlastní problematiky – je poměrně jasná, vyplývající zejména z ústavních zákonů ČSR.

² NĚMEC, František – MOUDRY, Vladimír: *The Soviet Seizure of Subcarpathian Ruthenia*. Toronto 1955; DUCHÁČEK, Ivo: *Jak Rudá armáda mapovala střední Evropu: Těšínsko a Podkarpatsko*. In: Svědectví, 16, 1981, č. 63, s. 541–581; DRTINA, Prokop: *Československo můj osud*. Praha 1991–1992; TÁBORSKÝ, Eduard: *President E. Beneš between West and East 1938 – 1948*. Stanford 1981; upravená česká verze *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*, Praha 1993 a další.

³ Jsou zejména práce Jaroslava Hořce (HOŘEC, Jaroslav: *Nedělitelná svoboda. Podkarpatská Rus*. Praha 1992; TÝŽ: *Podkarpatská Rus – země neznámá*. Praha 1994; TÝŽ: *Země naděje. O minulosti a současnosti Podkarpatské Rusi*. Praha 1995; TÝŽ (red.): *Střední Evropa a Podkarpatská Rus*. Praha 1997); dále: POP, Ivan: *Problém Podkarpatské Rusi v Benešově zahraničně politické koncepci za druhé světové války*. In: Velké dějiny, malý národ. Praha 1995, s. 191–203; NĚMEČEK, Jan – NOVÁČKOVÁ, Helena – SEDLÁKOVÁ, Monika: *Zpráva vládního delegáta Františka Němce o vývoji na Podkarpatské Rusi 1944*. In: Sborník archivních prací, 50, 2000, č. 1, s. 121–203; tématu se dotkl i Toman BROD své knize *Moskva – objetí a pouto. Československo a Sovětský svaz 1939–1945*. Praha 1992. Nejnověji pak Peter ŠVORC: *Zakletá zem. Podkarpatská Rus 1918–1946*. Praha 2007.

⁴ MARJINA, Valentina V.: *Zakarpatskaja Ukrajina (Podkarpatskaja Rus) v politice Beneša i Stalina*. Moskva 2003; TÁŽ: *K sobytijam v Podkarpatskoj Rusi (Zakarpatskoj Ukraïne) osenju 1944 – zimoj 1945 goda*. In: Slavjanovedenije, 2001, č. 3, s. 27–48; PUŠKAŠ, Andrej: *Civilizacija ili varvarstvo. Zakarpatje 1918–1945*. Moskva 2006.

objasnit podstatu proměny v etnoidentifikačních procesech na tomto území. Respektive do jaké míry to byla proměna mocensky nadiktovaná novým režimem v podobě sovětské vojenské správy a orgánů NKVD a do jaké míry se do ní promítala skutečná vůle podkarpatoruského obyvatelstva.

Z československé strany se potýkáme s omezenými možnostmi, jak mohly být takové zprávy předány do Londýna prezidentovi a československé exilové vládě. Všechny oficiální kanály šly prostřednictvím sovětských vojenských vysílaček do Moskvy, kde byly předány československým vojenským a diplomatickým úřadům k předání do londýnského ústředí. To přirozeně velmi limitovalo možnosti, jak reprodukovat skutečnou situaci na Podkarpatské Rusi. Příliš velké bylo nebezpečí, že by sovětská strana mohla využít reálného zpravodajství a obvinít členy aparátu Úřadu vládního delegáta či z Velitelství osvobozeného území z protisovětské činnosti se všemi z toho vyplývajícími důsledky.

Informovat pravdivě a úplně Londýn o situaci bylo možno v zásadě dvěma směry: na jedné straně prostřednictvím kurýrů či příležitostných cest úředníků či vojáků do Moskvy, což byla zdlouhavá a nepružná varianta, na straně druhé zde byla možnost vysílačky, kterou vládní delegace přes zákaz sovětského velení na osvobozené území přivezla. Zprvu ji nepoužívala, počátkem listopadu 1944 se však stala jedinou možností, jak nezkrácené informace o tom, co se na Podkarpatské Rusi vlastně děje, dopravit do Londýna.

Je to tedy nanejvýš důležitý pramenný zdroj, jehož využití však naráží na utajení, v jakém musela tato vysílačka a radiotelegrafista František Krucký pracovat. O její existenci vědělo jen pár osob z Úřadu vládního delegáta a velitel osvobozeného území gen. Antonín Hasal. Stejně tak v Londýně. Telegramy došlé do Londýna byly prezentovány v ministerstvu zahraničních věcí jako tajné, ale v příslušné složce tajných telegramů se nenacházejí. Nacházíme je rozsety – ale nikde v úplné řadě – v mnoha archivech a desítkách archivních fondů v České republice i v zahraničí, navíc různě číslované, takže do dnešního dne nemáme úplnou edici tohoto významného pramene. Porovnáme-li oficiální telegramy, zasílané přes Moskvu, a zprávy tajné vysílačky, nabízí se nám dojem, jakoby nešlo o zprávy z jedné a téže oblasti v jedné a téže době.

O tajné vysílačce věděli kromě Františka Kruckého, který ji na Podkarpatskou Rus přivezl, jen tři další lidé z delegace – gen. Antonín Hasal-Nižborský, František Hála a Karel Zavadil.⁵ Pravděpodobně o ní věděl vládní delegát, který je pod některými telegramy podepsán. Ten v exilu tvrdil, že se o její existenci dozvěděl až po válce.⁶ Sovětská strana její vysílání totiž zachytila a dokonce se pokusila kvůli tomu prohledat budovu vládního delegáta v Chustu. F. Němec o tom později dotčeně napsal: „Byla chvíle, kdy Mechlis hodlal provést policejní prohlídku

⁵ DUCHÁČEK, Ivo: *Jak Rudá armáda mapovala střední Evropu*.

⁶ Viz jeho dopis z 24. září 1949 I. Ducháčkoví. KUKLÍK, Jan – NĚMEČEK, Jan: *Druhá zpráva o českých fondech v Archivu Hooverova institutu*. In: Slovanský přehled, 91, 2005, č. 1, dok. č. 1, s. 80.

v budově mého úřadu, protože měl informace, že v něm pracuje tajná vysílačka. Dostal jsem čestné slovo gen. Hasala a Hály, že tomu tak není. Ohradil jsem se [se] vši rozhodností proti policejní prohlídce a dal jsem své čestné prohlášení, že žádná tajná vysílačka nepracuje.“⁷ Existence vysílačky, bedlivě monitorované Sověty, se stala i předmětem demarše vedoucího odboru lidového komisariátu zahraničních věcí Valeriána Alexandroviče Zorina u velvyslance ČSR v SSSR Zdeňka Fierlingera, „že naše vojenské orgány na osvobozeném území přes přísný zákaz sovětského velitelství a slib Němcův stále používají vysílačky“.⁸ Zajímavé ovšem je, že o její existenci vědělo nejen sovětské vojenské vedení, ale že – jak vyplývá z dále citované Krosnářovy zprávy – se tato informace dostala tak záhy i k československým komunistům na Podkarpatské Rusi.⁹

Bohužel navíc na československém velvyslanectví v Moskvě seděl člověk, který spíše zastupoval sovětské než československé zájmy, myslím tím Zdeňka Fierlingera. Už jeho rezervovaný postoj k otázce propouštění Podkarpatských Rusínů ze sovětských gulagů v roce 1942 (kde měl intervenovat na základě příkazu z Londýna) vzbuzoval pozornost nejen v československých, ale i v polských diplomatických kruzích: na dotaz polského velvyslance v SSSR Stanisława Kota Fierlinger odpověděl: „Vůbec kvůli tomu neintervenuji, proč mám kazit vztahy se sovětskými úřady? I v táborech přispívají vojenskému úsilí Sovětského svazu.“¹⁰

Jeho telegrafické zprávy, které k situaci na Podkarpatské Rusi posílal, lze označit jako velmi předvídativé, možná až podezřele dobře předvídativé. Varoval kupříkladu již 1. listopadu (tedy předtím, než se začalo rozvíjet hnutí za odtržení Podkarpatské Rusi od ČSR), že tvrzení vládního delegáta Františka Němce v telegramu prezidentu Edvardu Benešovi z 28. října, že převzal moc na Podkarpatské Rusi, neodpovídá pravdě: „Byl jsem v Narkomindělu důvěrně upozorněn, že zmínka o převzetí administrativy, v níž Němec užívá dokonce ruského výrazu „prinjal vlast“, neodpovídá skutečnosti a podmínkám naší smlouvy. Také zde nepovažují příjezd prezidenta nebo vlády za aktuální, neboť Karpatská Ukrajina je dosud válečnou zónou.“¹¹ Události následujících týdnů pak tato slova potvrdily. O Fierlingerově smýšlení hovoří jasně jeden z jeho telegramů Benešovi, týkajících se Podkarpatské Rusi: „Mohu Vás ujistit, že Moskva to s námi myslí dobře“.¹²

⁷ Tamtéž.

⁸ Archiv ministerstva zahraničních věcí (AMZV), Praha, Telegramy došlé (TD) 1945, č. 71 z 10. ledna, kart. 69.

⁹ NĚMEČEK, Jan: *Svobodná vůle národa? Komunisté a odtržení Podkarpatské Rusi 1944–1945*. In: Slovánský přehled, 95, 2009, č. 1, zpráva J. Krosnáře Odboru mezinárodních informací VKS(b) z 9. prosince 1944 o situaci na Podkarpatské Rusi: „Přes výslovný zákaz používá 2. oddělení radiové vysílačky“ (s. 69).

¹⁰ KOT, Stanisław: *Listy z Rosji do gen. Sikorskiego*. Londyn 1955, s. 559–560.

¹¹ AMZV, Praha, TD 1944, čj. 9479/dův/44, kart. 59.

¹² Tamtéž, Telegramy došlé-tajné (TD-T) 1945, č. 184 z 19. ledna, kart. 71.

Při vší úctě ke Kruckého často až zoufalým zprávám z Podkarpatské Rusi jsou však tyto telegramy jednostranný pramenný zdroj, který by bylo třeba komparovat s prameny druhé strany. Těch je ovšem z hlediska dostupnosti v současné době pomálu. Dosud zpřístupněné dokumenty komunistické provenience,¹³ uložené v Ruském státním archivu sociálně-politické historie v Moskvě, ať už týkající se přímo KSČ či VKS(b), nám příliš mnoho odpovědí na otázku odtržení Podkarpatské Rusi nedávají, naopak spíše naznačují, že Odbor mezinárodních informací VKS(b) se podřídil situaci tak, jak se na Podkarpatské Rusi vyvinula, než aby byl iniciátorem. Což ovšem znamenalo, že komunisté se posléze stali vedoucí silou na území pod správou Rudé armády a NKVD, jak bude dále naznačeno.

Pochopitelně existují prameny oficiální povahy, ať už v podobě tištěné (list *Zakarpatská Pravda*, materiály sjezdu národních výborů apod.), klíčovou roli po mém soudu však budou mít materiály vojenské povahy, ať uložené v Ústředním archivu Ministerstva obrany RF v Podolsku, či materiály z Kyjeva, kde by bylo třeba projít kupř. Ukrajinský štáb partyzánského hnutí.

Československá exilová vláda usilovala od počátku druhé světové války o obnovení předmnichovských hranic republiky. Paradoxně toto úsilí naráželo více na komplikace u západních spojenců, po pádu Francie v roce 1940 zejména u Velké Británie, která se odmítala k otázce poválečných hranic vyjadřovat. Naproti tomu Sovětský svaz po svém vstupu do války v létě 1941 tolik skrupulí neměl: jeho představitelé v několika prohlášeních uznali československé předmnichovské hranice. Proto byla příslušnost této nejvýchodnější oblasti předmnichovské Československé republiky pro československé exilové vedení v průběhu let 1941–1943 samozřejmostí. Ještě 3. října 1943 se v sovětských propozicích pro zasedání ministrů zahraničních věcí v Moskvě uvádí: „Naše pozice v otázce poválečných hranic Československa: Československo musí být obnoveno ve svých starých předmnichovských hranicích, včetně Sudet. Přitom sovětská vláda považuje za správný cíl československé vlády přesídlit po válce Němce ze Sudetské oblasti do Německa. Mimo to území Československa musí být zvětšeno na jihu na účet Maďarska, které musí být náležitě potrestáno za své jednání v průběhu této války.“¹⁴ Tedy ani slovo o Podkarpatské Rusi. Ostatně obdobně shrnul tento problém ve své zprávě o politice československé vlády vůči SSSR v letech 1941–1943 i vedoucí IV. evropského odboru lidového komisariátu zahraničních věcí (NKID) Nikolaj Vasiljevič Novikov, když konstatoval, že po sovětském uznání československých předmnichovských hranic vycházel Beneš z tohoto předpokladu a nikdy se v rozhovorech se sovětskými činiteli nezmínil o možnosti jejího předání.¹⁵

¹³ Srov. výměnu telegramů: *Komintern i vtoraja mirovaja vojna*, II. Moskva 1998, dok. 200 a 201, s. 476–477.

¹⁴ *Sovětskij sojuz i germanskij vopros*, I. Moskva 1996, dok. č. 59, s. 269.

¹⁵ Archiv vnějšej politiky (AVP), Moskva, N. V. Novikov, Politika československé vlády ve vztahu k SSSR po obnovení vztahů (1941–1943), zpráva datována 14. června 1943. Za zapůjčení děkuji prof. V. Prečanovi.

Není jisté, kdy došlo k obratu v sovětském postoji k připojení této oblasti k Sovětskému svazu. Zástupce lidového komisaře zahraničních věcí Maxim Maximovič Litvinov jako předseda sovětské komise pro otázky poválečných mírových dohod a poválečného uspořádání, ustanovené 4. září 1943, ve výčtu otázek, jimiž je třeba se u jednotlivých evropských zemí zabývat, uvádí u Československa mj. také Podkarpatskou Rus.¹⁶ O půl roku později, 9. března 1944 Litvinov ve svém rozboru pro Molotova, týkajícím se poválečného osudu Německa, nadhodil myšlenku, že v případě, kdy by Československo bylo ochotno odstoupit SSSR Podkarpatskou Ukrajinu, mohlo by za to být odškodněno určitou částí Horního Slezska. Všimněme si přitom posunu v terminologii: Podkarpatskou Rus zde označuje již jako Podkarpatskou Ukrajinu.¹⁷

Ne zcela bez viny na změně sovětského postoje k Podkarpatské Rusi byl sám prezident Beneš. Sovětská strana bedlivě sledovala všechna jeho vyjádření v této věci (přesvědčivě to ukazuje i již citovaná Novikovova zpráva, která shrnuje všechna Benešova vyjádření). Navzdory tomu, že se více jak dva roky o Podkarpatské Rusi nemluvalo, v létě 1944 při rozhovoru se sovětským velvyslancem u československé vlády Viktorem Zacharovičem Lebeděvem prezident znovu sám otevřel otázku jejího dalšího osudu, když sovětskému zástupci sdělil, že „v určité době se dohodneme o tom, aby si Rusové vzali také Podkarpatskou Rus“.¹⁸ Další účastník rozhovoru, zástupce ministra zahraničních věcí Hubert Ripka, vyjádřil údiv nad Benešovým prohlášením, které sovětská strana jistě bedlivě zaznamenala.

Koncem října 1944 přijela československá vládní delegace v čele s Františkem Němcem na osvobozené území.¹⁹ Po několika dnech došlo k událostem, které původní klidný vývoj na osvobozeném území zvrátily. Na jedné straně to byl přímý zásah sovětských vojenských orgánů, které zahájily „dobrovolnický“ nábor do Rudé armády. Na druhé straně se za pomoci sovětských místních orgánů lidového komisariátu vnitřních věcí (NKVD) rychle začalo rozvíjet hnutí za připojení Podkarpatské Ukrajiny k Sovětskému svazu.

Pravděpodobně první veřejná manifestace na toto téma proběhla v Užhorodu při výročí oslav říjnové revoluce 7. listopadu 1944. Z ní byl Stalinovi odeslán projev, který o čtyři dny později vysílal moskevský rozhlas. Podle deníku Eduarda Tábořského v něm mimo jiné zaznělo: „Naše mysl a touhy byly vždycky s národem ukrajinským a ruským. K našim pokrevním bratrům byly obráceny naše oči a naděje. Naším věčným snem bylo a je žít v jedné a společné rodině

¹⁶ *Sovetskij sojuz i germanskij vopros*, c. d., dok. č. 55, s. 244, Litvinovova zpráva pro J. V. Stalina a V. M. Molotova z 9. září 1943.

¹⁷ Tamtéž, dok. č. 91, s. 438.

¹⁸ Národní archiv (NA), Praha, Archiv Huberta Ripky (AHR), 1-5-19-7, kart. 105, Ripkův záznam o rozhovoru E. Beneše s V. Z. Lebeděvem 12. července 1944.

¹⁹ K vývoji na Podkarpatské Rusi v následujícím období srov. zprávu vládního delegáta F. Němce za období 28. 10. – 10. 12. 1944. NĚMEČEK, Jan – NOVÁČKOVÁ, Helena – SEDLÁKOVÁ, Monika: *Zpráva vládního delegáta Františka Němce ...*, s. 121-203.

s lidem ukrajinským.⁴²⁰ Zůstává otázkou, kdo zformuloval toto prohlášení, které přišlo pravděpodobně z okruhu gen. Lva Zacharoviče Mechlise či jeho podřízených. Nasvědčuje tomu i dopis Nikity Sergejeviče Chruščova Josifu Vissarionovičovi Stalinovi z listopadu 1944, v němž sovětského předsedu Rady lidových komisařů informoval o svých jednáních na Podkarpatské Rusi v inkriminované době, zejména pak o jednáních s komunistou a členem vládní delegace Ivanem Ivanovičem Turjanicou, gen. Lvem Zacharovičem Mechlisem a dalšími:

„Тов. Турьяница в беседе со мной очень настаивал на том, чтобы мы разрешили поднимать народ Закарпатской Украины на присоединение к Советскому Союзу и Советской Украине. Он уверял меня, что для этого больших усилий не потребуется, так как население очень стремится к Советскому Союзу и во многих местах на собраниях такие предложения возникают стихийно. Нужно только оформить эти желания в виде резолюций и петиций.

Осуществляя Ваше указание, мы договорились с тов. Мехлисом о том, чтобы допускать принятие обращений к советскому правительству с просьбой присоединить земли Закарпатской Украины к Советскому Союзу. Мы условились с тт. Мехлисом и Турьяница, чтобы такие резолюции и обращения направлялись Вам. Одновременно мы договорились о необходимости принимать такие же обращения и петиции на имя президента Чехословацкой Республики Бенеша с просьбой содействовать в присоединении земель Закарпатской Украины к Советскому Союзу и направлять эти документы представителю чехословацкого правительства Пемецу, который находится в гор. Хуста.

Я вызвал в Мукачёво работника ЦК КП(б)У тов. Чеканюка и предложил ему побыть там некоторое время и помочь тов. Турьяница в оформлении документов. В городах Ужгород, Мукачёво, Свалява и ряде других населённых пунктов в октябрьские дни с большим подъёмом прошли митинги, на которых выступало много рабочих, крестьян и интеллигенции с предложениями к Советскому Союзу. Эти предложения везде встречались с большим восторгом. На митингах были единодушно приняты резолюции и письма на Ваше имя и другие документы с просьбой присоединить земли Закарпатской Украины к Советской Украине.

16 ноября в разговоре по телефону с тов. Мехлисом он заявил, что такие предложения приняты во многих местах и он посылает Вам.

Тов. Мехлис просил меня прислать к нему несколько работников ЦК КП(б)У для помощи местным активистам (крестьянам и интеллигенции) развернуть работу и главным образом помочь в оформлении документов соответствующего политического содержания и направления.

Прошу Вас разрешить послать в Закарпатскую Украину 3-5 работни-

²⁰ Hoover Institution Archives (HIA), Stanford, Tábořský Collection, kart. 2, záznam z 12. listopadu 1944.

ков ЦК КП(б)У. Эту работу мы проведём секретно. Посланные товарищи будут находиться при партизанском отряде тов. Тканко и работать под видом местных партизан. Это удобно сделать, так как этот партизанский отряд действительно состоял из местных жителей - украинцев и были только наши руководители и небольшое ядро. Посланные товарищи будут держать со мной связь при помощи тов. Мехлиса.²¹

V kritické situaci tak musela vládní delegace záhy použít tajné vysílačky a již první zpráva ze 14. listopadu 1944, adresovaná ministerskému předsedovi, zněla zoufalým voláním: „... Rudá armáda zde provádí nábor pro sebe. Sdělte, zda bylo něco vámi projednáno. Naše situace kritická. Otevřená agitace pro připojení Podkarpatské Ukrajiny k SSSR. Násilný nábor do Rudé armády. Lid je bezradný. Čeká naše pokyny. Třeba naléhavě vašich instrukcí. Turjanica v čele této kampaně,“ hlásil vládní delegát.²² I následující zprávy hovoří o sovětském nátlaku na připojení k SSSR: „Akce o přivtělení je podporována zvenčí. Posud žádná exekutivní autorita, fiasko s národními výbory. Demarše u sovětské vlády nutná: a) Dobrovolný nábor do Rudé armády, b) Zasahování do vnitřních věcí. Pozor! Chce se využít disharmonie mezi vládou a lidem...“, hlásila zpráva z 27. listopadu.²³ Kruckého telegramy zněly stále naléhavěji: „Riziko volání vrcholí, snad volám posledně. Jsme pod tlakem, z něhož jen Tvá demarše věc může zachránit. Kdo chce uniknout náboru do Rudé armády, prchá do hor. Taktéž, kdo nevolí rudě do výboru. Teror řídí politická služba Rudé armády. Pokus se poslat kurýrní letadlo sem nebo odvolat mne k MZ. Musíš vše slyšet. Nutné!“, vyzýval Jana Masaryka 27. listopadu 1944.²⁴ Vládní delegát pak stále upozorňoval na to, že nálada obyvatelstva proti československé delegaci je vytvářena uměle.

Telegrafická zpráva gen. H. Píky, obsahujícího hlášení gen. A. Hasala-Nižborského po jeho příjezdu do Moskvy z 12. prosince 1944, hovoří o vlivu „řízení agitace pro nábor do Rudé armády a pro připojení k SSSR, vedení z prostoru mimo jakýkoliv vliv vládních delegátů (Mukačevo),“ což mělo podle hlášení způsobit „chaotické poměry v samosprávě“.²⁵

To vyvrcholilo podle sovětské režie prvním sjezdem národních výborů Zakarpatské Ukrajiny v Mukačevu 26. listopadu 1944, který vydal manifest o sjednocení Zakarpatské Ukrajiny se sovětskou Ukrajinou a vypovězení vládního delegáta z jejího území.²⁶ Veškeré snahy o zvrácení vývoje v této oblasti, ať už byly podnikány ze strany vládního delegáta F. Němce, šéfa Československé vojenské

²¹ CHRUŠČOV, Nikita S.: *Vospominanija. Vremja, ljudi, vlast'*, I. Moskva 1999, s. 819-820.

²² Archiv Ústavu T. G. Masaryka (AÚTGM), Praha, EB II, kart. 134, F. Němec do Londýna 14. listopadu 1944.

²³ Tamtéž, F. Němec do Londýna 27. listopadu 1944.

²⁴ Tamtéž, F. Krucký J. Masarykovi 27. listopadu 1944.

²⁵ Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv (VÚA-VHA), Praha, f. 37, 37-86-5, telegrafická zpráva gen. H. Píky z 12. prosince 1944.

²⁶ NA, Praha, AHR, 1-52-1-1, kart. 194. Viz též Toman Brod, *Moskva, objetí a pouto. Československo a Sovětský svaz 1939 – 1945*, Praha 1992, s. 278 n.

mise v Moskvě gen. H. Píky či prezidenta E. Beneše a londýnského Ministerstva národní obrany, skončily neúspěchem.

Možná trochu na okraj je třeba zmínit stanovisko Slovenské národní rady, která jednala o podkarpatorském problému 24. ledna 1945. Ze svého jednání zaslala E. Benešovi poselství, ve kterém se prezidentovi a vládě doporučovalo, aby zvážil vzít mukačevské rozhodnutí za základ okamžitého jednání s vládou SSSR o začlenění Zakarpatské Ukrajiny do Ukrajinské SSR. Dále se psalo, že neobstojí námitka, že okamžité řešení této otázky by mohlo vytvořit precedent pro jiné území ČSR, neboť problém Zakarpatské Ukrajiny je historickým problémem sjednocení všech Ukrajinců. V závěru byla vyslovena obava, že průtahy při řešení této otázky by mohly narušit dobrý poměr Sovětského svazu k ČSR a mohly by nepříznivě ovlivnit zajištění předmnichovských hranic Slovenska. Poselství podepsali Vavro Šrobár, Ján Ursíny, Laco Novomeský a Ján Púll.²⁷

Z výše citovaných Chruščovových slov pak vycházela i taktika „lidového“ nátlaku formou žádostí, které přicházely z Podkarpatské Rusi do Londýna československému zahraničnímu vedení, aby byla tato oblast připojena k Sovětskému svazu. V této souvislosti nebyla možná od věci poznámka předsedy exilové vlády Msgre. Jana Šrámka, který na zasedání, kde se tyto otázky projednávaly, konstatoval k 336 podpisům občanů obce Boroňava: „To je záhadné; dá se předpokládat, že by tolik osob tam znalo psát?“²⁸ Mimochodem, tato obec byla na území spravovaném vládním delegátem, nikoliv na území pod sovětskou vládou. Její obyvatelé žádali prezidenta Beneše: „... prosíme Vás, představitele západních Slovanů, ujměte se nás, Karpatských Ukrajinců, abychom byli připojeni k sovětské Ukrajině“. Zpráva o této petici, zasláná vládním delegátem, nese datum 13. listopadu 1944.²⁹

Československá vláda resumovala celou situaci na Podkarpatské Rusi v cirkulárním telegramu z 12. ledna 1945: „Brzy po příjezdu vládního delegáta na Podkarpatsko počala se tam rozvíjet agitace pro připojení této země k sovětské Ukrajině. Hnutí vycházelo zřejmě ze sovětského ukrajinského nacionalismu, bylo vedeno místními komunisty, k nimž se rychle připojovali místní kolaboranti bródyovští a fencíkovští (aby se tak zachránili), a bylo podporováno také některými sovětskými důstojníky ukrajinskými.“³⁰ Dá se říci, že toto realistické stanovisko není zřejmě daleko od pravdy, byť informací z Podkarpatské Rusi nebylo v Londýně mnoho. Klíčový je ovšem hodnotící dodatek této instrukce: „Hnutí na Podkarpatsku jasně souvisí s obecným nacionálním hnutím Ukrajinců,

²⁷ Archiv ministerstva vnitra (AMV), Praha, S-12-3. O tomto usnesení SNR informoval až 20. února 1945 Z. Fierlinger. AMZV, Praha, TD-T 1945, č. 554, kart. 71. Srov. též NA, Praha, AHR, 1-53-6, kart. 194.

²⁸ *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně (1944)*, díl IV/2, Praha 2015, zápis 172. schůze vlády z 24. listopadu 1944, s. 703.

²⁹ AÚTGM, Praha, EB II, kart. 134.

³⁰ AMZV, Praha, Telegramy odeslané – tajné (TO-T) 1945, č. 122-137, kart. 75.

kteří chtějí být národně sjednoceni v jednom státě – v sovětské Ukrajině. Počítali jsme s tím, že se to na Podkarpatsku neodvratně objeví. Hnutí takové existovalo už před r. 1938. Proto jsme záměrně nechávali otázku Podkarpatska otevřenu pro konečné jednání s Moskvou, zdůrazňující pro celý ostatní svět obnovení hranic předmnichovské republiky. V tom smyslu jsme také podepsali známé smlouvy s SSSR. Je proto nepříjemné, že se hnutí rozvinulo již nyní, že je podporováno ukrajinskými vojenskými činiteli a že je ukrajinskými nacionalisty uplatňováno bez ohledu na dané mezinárodně politické potřeby Československa, ale i SSSR. Proto náš postup v celé této nepříjemné situaci je tento:

Tvrdíme, že kvůli Podkarpatsku nemusí a nesmí vzniknout mezi námi a Sověty konflikt. Otázku tu si jistě mezi sebou smírně a klidně vyřešíme.“

Direktivy pro československé diplomaty zněly jasně:

„1) Na Podkarpatsku se přirozeně musilo očekávat rozvinutí ukrajinského nacionálního hnutí, je to zjev přirozený.

2) Kvůli tomu není a nebude sporu mezi ČSR a SSSR. Není pochybnosti, že se také o této věci přátelsky ve vhodné chvíli dohodneme.

3) Československá a sovětská vláda trvají na smlouvě a na dohodě a vznikají-li místní těžkosti, snažíme se je přátelsky urovnávat. Musíme mít pochopení, že dlouhá válka všude způsobila mnoho politických a psychologických otřesů.“³¹

Co se týče československých komunistů, ti v průběhu druhé světové války nikterak nezpochybňovali příslušnost Podkarpatské Rusi k Československu. I v otázce propagandy byla ještě v létě 1944 propagována jednota Podkarpatské Rusi s Československou republikou. Mezi letáky, které byly v Moskvě připravovány jak pro české země a Slovensko, tak i pro „Karpatskou Ukrajinu“ s výzvou k účasti na boji proti okupantům, je také leták v ukrajinštině datovaný srpnem 1944, který vyzývá k boji proti okupantům a k vytváření národních výborů „bez rozdílu politického přesvědčení“. Závěr je jednoznačný: „Ať žije svobodná Karpatská Ukrajina ve svobodném Československu.“

Sami komunisté reagovali na hnutí za odtržení Podkarpatské Rusi dotazem do Moskvy: 19. listopadu 1944 totiž Jaroslav Procházka, osvětový důstojník 1. čs. armádního sboru v SSSR informoval Klementa Gottwalda, že se na podkarpatském území rozvíjí agitace za připojení k SSSR. Navrhoval, aby českoslovenští komunisté toto hnutí podporovali. Gottwaldova odpověď jménem ÚV KSČ však zněla velmi zdrženlivě. Komunistický poslanec zdůrazňoval, že v současných podmínkách je hlavním úkolem soustředit se na boj proti německým okupantům. Nastolení problému připojení Zakarpatské Ukrajiny by mohlo uškodit tomuto úsilí československého lidu. Proto radí nevystupovat proti přání Zakarpatských Ukrajinců, ale otázka připojení této oblasti k SSSR podle mínění ÚV KSČ může být nastolena až po ukončení války. Gottwald přitom předložil Procházkův telegram a návrh své odpovědi Georgi Dimitrovovi a L. S. Baranovovi, kteří s od-

³¹ Tamtéž.

povědí vyslovili souhlas.³² Ruští editoři výše uvedených dokumentů vyslovili domněnku, že mínění Dimitrova i Gottwalda bylo v rozporu s postojem Stalina i Molotova. Bohužel toto tvrzení není podloženo žádným dokladem a tak – stejně jako v řadě dalších významných otázek československo-sovětských vztahů – postrádáme dokumenty týkající se podobných klíčových rozhodnutí sovětské strany.

Tento postoj komunistů je dokladován jiným zajímavým dokumentem, zprávou komunistického politika Josefa Krosnáře,³³ který byl na Podkarpatskou Rus vyslán stranickými orgány z Moskvy 14. listopadu 1944. Jak z ní vyplývá, komunisté se museli na přelomu října – listopadu 1944 víceméně přizpůsobit „vůli lidu“ a od existence této oblasti v rámci Československa přestoupit na pozice separatismu a připojení k sovětské Ukrajině: „Vedoucí strany komunistické, hlavně soudruzi Turjanica a Weis měli až do konce října linii, že Zakarpatská Ukrajina zůstane v rámci nové demokratické Československé republiky a na území Zakarpatské Ukrajiny že bude rozhodovat a vládnout ukrajinský národ. Ale již začátkem listopadu, jestliže nechtěli zůstat za masovým nástupem celého národa, byli přinuceni změnit svoji linii a postaviti se do čela národa v boji za připojení k Sovětskému svazu,“ komentoval Krosnář změnu jejich stanoviska.³⁴ Sám Krosnář pak vzhledem ke změně situace, v důsledku které „nemohl jsem svoje posláním, se kterým jsem sem přišel, splnit,“ se vrátil zpět do Moskvy. Zdá se tedy, že i komunisté byli postaveni před hotovou věc, nicméně rychle byli postaveni do čela hnutí za odtržení Podkarpatské Rusi od Československa a stali se zde jedinou reálně fungující stranou, která na sebe postupně strhla všechnu výkonnou moc.

Krosnářova slova o pročeskoslovenském stanovisku komunistického předáka Turjanici dokládá i zpráva vládního delegáta F. Němce, který v ní hovoří o táboru lidu v Chustu, jenž se sešel bezprostředně po příjezdu delegace na osvobozené území 29. října: „Hlavní řečník Turjanica mluvil jasně a nedvojsmyslně o obnově Republiky československé na zásadě spolužití tří rovnoprávných národů.“³⁵

Avšak Turjanica, který se dostal na Podkarpatskou Rus ještě před příjezdem vládní delegace, zřejmě zjistil, jak se mění situace, co se týče příslušnosti této země k Československu. Není však jasné, zda sám nějak v té věci iniciativně postupoval či zda se pouze rychle přizpůsobil nové situaci.³⁶

³² *Komintern i vtoraja mirovaja vojna*, díl II, c. d., dok. 200 a 201, s. 476–477.

³³ Josef Krosnář (1891–1968) byl členem KSČ již od roku 1921, v letech 1929–1938 zastával funkci člena ústředního výboru strany, byl také poslancem Národního shromáždění a členem pražského městského zastupitelstva. Za války působil v zahraničním vedení KSČ v Moskvě. Po válce se znovu stal poslancem, 1945–1951 předsedou pražského Krajského národního výboru a náměstkem primátora, poté opakovaně zastával ministerské funkce. V srpnu 1968 odsoudil sovětskou invazi do Československa.

³⁴ Rossijskij gosudarstvennyj archiv socialno-političeskoj istoriji (RGASPI), Moskva, fond 17, opis 128, dělo 707, zpráva J. Krosnáře z 9. 12. 1944.

³⁵ *Zpráva vládního delegáta Františka Němce o vývoji na Podkarpatské Rusi 1944*, c. d., s. 138.

³⁶ Ani V. V. Marjina ve své poslední práci na toto téma (*Zakarpatskaja Ukrajina (Podkarpatskaja*

Krosnářův dokument svědčí o tom, že komunističtí zástupci přijížděli z Moskvy se zcela jinými direktivami a teprve na místě, když zjistili, že situace se změnila, využili příležitosti k nastolení hegemonie Komunistické strany Zakarpatské Ukrajiny jako jediné akceschopné strany na osvobozeném území, která se postavila do čela hnutí za odtržení tohoto území od Československé republiky. Proto také Krosnář v okamžiku, kdy nemohl splnit úkoly, jež mu byly vydány v moskevském ústředí, a bez spojení s Moskvou, se vrátil zpět. Na místě zůstali jen karpátoukrajínští členové komunistické strany, kteří zaujali vedoucí místa v nově vytvářeném stranickém aparátu.

Turjanica odjel do Mukačeva, které však bylo v operačním pásmu Rudé armády, tedy v té oblasti, na kterou byl vstup členům vládní delegace zakázán. Zpět do Chustu se nevrátil a v sovětském pásmu podpořil rozsáhlou propagační akci za připojení k Sovětskému svazu. Založil zde také oficiální komunistický deník pod názvem Zakarpatská Pravda a jeho hlavním posláním se stala organizace Komunistické strany Zakarpatské Ukrajiny.

Komunisté se stali rozhodující silou v nově formovaných národních výborech a v místech, kde tomu tak nebylo, byla provedena násilná reorganizace původních výborů prostřednictvím sovětských orgánů NKVD. Faktem zůstává, že dokázali (samozřejmě za pomoci NKVD) ve velmi krátké době vytvořit jedinou fungující stranickou strukturu na Podkarpatské Rusi. Turjanica si dokázal rychle vybudovat vedoucí postavení. Stal se zástupcem předsedy národního výboru v Mukačevu. V neděli 12. listopadu byla na území Podkarpatské Rusi uspořádána řada mítinků, na nichž hlavním tématem bylo připojení k Sovětskému svazu. Turjanica byl hlavním řečníkem v Berehovu, což vyvolalo negativní reakci vládního delegáta, který poslal veliteli IV. ukrajinského frontu gen. Ivanu Jefimovičovi Petrovovi dopis, ve kterém žádal, aby se Turjanica neprodleně vrátil na území spravované vládní delegací.³⁷

Vyhýbavá Petrovova odpověď, že je mu nepříjemné vyřizovat Němcův vzkaz, aby politický rádce vládního delegáta a také občan, který byl zvolen obyvatelstvem do národního výboru, odjel z Mukačeva, jasně ukazovala, že sovětské orgány měřily dvojím metrem: na jedné straně obecně nedovolovaly vstup členům vládní delegace do tzv. sovětského operačního pásma, na druhé straně v okamžiku, kdy se jim to hodilo, se začaly odkazovat – stejně jako v případě kampaně za připojení k Sovětskému svazu – na „vůli lidu“. Jak správně poukazuje ruská historička Valentina Vladimirovna Marjina, začaly sovětské vojenské orgány řídit veškerý život na Podkarpatské Rusi jak na západ od demarkační linie, v tzv. operačním pásmu, tak i na východ, v pásmu spravovaném vládní delegací. Ta se stala

Rus) v *politike Beneša i Stalina*, c. d., s. 80) nezjistila žádné další prameny, které by blíže objasnily změnu Turjanicova postoje v této věci. Marjina se spíše přiklání k tomu, že byl pouze vykonavatelem příkazů jiných.

³⁷ Tamtéž, s. 70-71; *Zpráva vládního delegáta Františka Němce o vývoji na Podkarpatské Rusi 1944*, c. d., s. 145-147.

přes veškeré úsilí jen pouhým přihlížejícím sovětským mocenským praktikám, včetně zatýkání místních občanů sovětskou NKVD a jejich odvlékáním do SSSR.

S podporou sovětské strany Turjanica začal připravovat dvě rozhodující akce, které měly podpořit sovětské úsilí o definitivní odtržení Podkarpatské Rusi od Československa. Tou první byla první konference Komunistické strany Zakarpatské Ukrajiny, která se konala 19. listopadu 1944 v městském divadle v Muкачеvu za účasti 294 delegátů a 124 hostů. Konference přijala rezoluci „O znovusjednocení Zakarpatské Ukrajiny se sovětskou Ukrajinou“,³⁸ která s odkazem na roli Rudé armády – osvoboditelky žádala s odkazem na to, že Zakarpatští Ukrajinci jsou součástí „velkého ukrajinského národa“, připojení k sovětské Ukrajině:³⁹ „Historická nespravedlnost po celá staletí tíží národ Zakarpatské Ukrajiny, násilně odtržený od svého mateřského lůna a svých pokrevních bratrů, Ukrajinců, náš národ po několik století živořil podrobený pod jařmem cizích dobytých – Němců a Maďarů v rámci rakousko-uherské říše... Ukrajinci přes jejich národní tužby byli připojeni k Československé republice. Ani v názvu státu nebylo dáno místo našemu ukrajinskému národu. Nespravedlivost vůči našemu národu se zakončila tím, že v 1938 se Zakarpatská Ukrajina stala mezinárodní výměnnou mincí a vládci Československa nás vydali do maďarského otroctví.“⁴⁰ Asi nemá smysl analyzovat ahistoričnost celého projevu, počínaje ukrajinským národem jako souhrnným označením pro obyvatelstvo Podkarpatské Rusi: slova „Je viděti, že nejsme malým národem, který potřebuje cizí péče. Jsme součástí velkého ukrajinského národa,“ byla politickým konstruktem, který měl zdůvodnit odtržení od Československa.

Na konferenci byl zvolen Ústřední výbor Komunistické strany Zakarpatské Ukrajiny, do jehož čela byl postaven právě Turjanica.

Kampaň za připojení byla za vedení komunistů stále intenzivnější. Konaly se nové a nové mítinky, dopisy zástupců jednotlivých obcí na Podkarpatské Rusi směřovaly jak na východ – sovětským vládním funkcionářům, zejména Stalinovi do Moskvy, tak i na západ, do Londýna, do rukou československých vládních činitelů, zejména prezidenta E. Beneše.

Vládní delegát mohl jen bezmocně sledovat, jak propagandistická akce za pomoci všech dostupných sovětských technických prostředků (včetně letáků, plakátů, tisku apod.), doplněná zastrašováním místního obyvatelstva, stále více ovliv-

³⁸ V ruštině se užívá termín „vossojedinenije“, znovusjednocení (zjevně historicky nesprávný, ideologicky podmíněný), v češtině se v dobových dokumentech používá termín „sjednocení“. Ruský historik Andrej Puškaš upozornil ve své práci *Civilizacija ili varvarstvo. Zakarpatje 1918–1945*, c. d., s. 427, že v oficiální ruské verzi edice *Dokumenty i materialy po istorii sovetsko-čechoslovackich otnošenij*, t. 4/2, Moskva 1983 byl termín *vossojedinenije* u této rezoluce nahrazen z neznámých důvodů (a v rozporu s ediční praxí) termínem *prisojedinenije*, připojení, a stylisticky upraven byl i první odstavec rezoluce.

³⁹ RGASPI, Moskva, f. 17, opis 128, dělo 707, Informacionnyj bjulletin No 384 z 18. prosince 1944; AÚTGM, Praha, EB II, kart. 134.

⁴⁰ Tamtéž.

ňuje obyvatelstvo. Depeše tajné vysílačky vládní delegace,⁴¹ hovoří jasně, jsou to spíše zoufalé výkřiky bezmoci: „Ponechat věci vývoji dále nemožno a o výkonu suverenity nemůže být řeči. Kde je smlouva? Před očima delegace je rozkrádán státní majetek. Ruské vojsko strhává a odváží telegrafní dráty, zabavuje rádia a rekviruje. Není odvahy zakročit. [N]KVD je v místě a pracuje. Lid to vidí a nemá k nám respektu a je zmatený. Propagandu pro komunistickou stranu řídí důstojníci politického štábu ukrajinské fronty...“, telegrafoval 27. listopadu člen delegace F. Krucký do Londýna.⁴²

Kampaň vyvrcholila další akcí, opět pečlivě připravenou za pomoci sovětských orgánů: prvním sjezdem národních výborů Zakarpatské Ukrajiny v Mukachevu (tedy opět v sovětské sféře) 26. listopadu, který probíhal zcela pod sovětskou režii. Vládní delegát, jenž na sjezd nebyl připuštěn a ani jeho projev zde nebyl přečten, obdržel již jen dopis od Národní rady Zakarpatské Ukrajiny, zvolené na sjezdu, který mu oznámil rozhodnutí sjezdu oddělit Zakarpatskou Ukrajinu od Československé republiky a vyzval vládního delegáta, aby se svou delegací do tří dnů opustil území Zakarpatské Ukrajiny. Současně také zaslal dopis prezidentu ČSR E. Benešovi, v němž oznamoval usnesení sjezdu: „... Doufáme, pane prezidente, že vy nebudete nám překážet v uskutečnění věčné touhy našeho ukrajinského národa v připojení ke své matce – Sovětské Ukrajině.“⁴³

Němec musel odmítnout tento požadavek, jenž odporoval úkolům, které obdržel od československé vlády. Nato Národní rada Zakarpatské Ukrajiny vydala příkaz všem stupňům národních výborů, aby přerušily spolupráci s vládním delegátem a řídily se pouze nařízeními Národní rady.⁴⁴ Vládní delegát se pokusil o vyjednávání v Moskvě, kam odletěl 11. prosince. Jeho odlet je možno de facto považovat za konec československé vlády na Podkarpatské Rusi.

Střízlivá byla slova zkušeného vojenského diplomata, náčelníka Československé vojenské mise v Moskvě gen. Heliadora Píky, ze 4. ledna 1945, resumující situaci a polemizující s názory vládního delegáta: „Základem politiky v daném okamžiku je Podkarpatská Rus. Zatímco politická delegace zůstala nečinnou k celému politickému hnutí několika komunistických předáků, trpěného a podporovaného sovětskými orgány, českoslovenští důstojníci pokusili se plnit daný jim úkol mobilizace a přípravy budování nových vojenských útvarů na Podkarpatské Rusi... Každý, kdo by něco namítal proti vnucovanému hnutí o přivtělení Podkarpatské Rusi k SSSR, je obviněn z nedemokratičnosti, možná i z fašismu. Je naprosto jasno, že na Podkarpatské Rusi nebude nám dovoleno nic dělat, nic organizovat. Vše se změní na území Slovenska... Oficiálně trvá dohoda z 8. května, trvá záruka o integritě ČSR z 1938, ale proti vůli národa – byť uměle a násilně vyvolané – nic nezmůžeme. Ani demokratický ráz naší ústavy nedovoluje, abychom se stavěli proti vůli národa,

⁴¹ Oficiálně byl šifrový styk vládní delegace s Londýnem povolen až počátkem března 1945.

⁴² HIA, Stanford, Ducháček Collection, folder 24/1, kart. 24.

⁴³ ABS, Praha, S-16-1, dopis NR ZU E. Benešovi 5. prosince 1944.

⁴⁴ PUŠKAŠ, A.: *Civilizacija ili varvarstvo. Zakarpatje 1918–1945*, s. 431.

který se po první světové válce ze svobodné vůle připojil k ČSR, ale dnes chce jinam. Prakticky řečeno: Ruce pryč od Podkarpatské Rusi a bude klid.⁴⁵

Informace, přicházející z tajné vysílačky z Chustu, alarmovaly, že k podobnému vývoji může dojít také na osvobozovaném Slovensku: „Na Slovensko vysílání od československého sboru výchovní důstojníci komunisté a za podpory Politbyra připravují připojení Slovenska k SSSR. Delegace je jako na opuštěném ostrově.“⁴⁶ Stejně obavy sdíleli českoslovenští představitelé v Londýně: prezident Beneš se obával, že stejné metody uplatní Sověty i na půdě Slovenska. Svému sekretáři Eduardu Táboorskému k tomu 11. ledna řekl: „Pojeď domů v první den, kdy to bude možno. Nebudu otálet ani chvíli. Jakmile se na Slovensku neujme působení autorita naše, ujmě se tam autorita jiná. To je fatální.“⁴⁷

Přes veškeré úsilí tak nemohli na faktu, že Podkarpatská Rus je pro Československo ztracena, nic změnit a ani přímá korespondence Beneše a Stalina z ledna 1945 stav věcí nezvrátila. Naopak, spíše je dále posunula k definitivní tečce za existencí Podkarpatské Rusi v rámci Československé republiky: k československo-sovětské smlouvě o připojení Zakarpatské Ukrajiny k Ukrajinské sovětské socialistické republice, uzavřené 29. června 1945 a ratifikované Národním shromážděním 22. listopadu téhož roku.⁴⁸

Otázkou zůstává i podíl církví na odtržení Podkarpatské Rusi. Na jedné straně je tu osud řecko-katolické církve, respektive jejího v roce 1944 nově jmenovaného biskupa Teodora Romže, kde vysílačka vládního delegáta hlásila: „Daná politická situace se stala pro obyvatelstvo Podkarpatské Rusi připravovaným odchodem vládního delegáta na Slovensko svízelnější a zvláště tíživě působí na ty, kteří zůstali věrni republice. Biskup dr. Romža dosud nepodepsal manifest, ač ho Turjanica s celou suítou nutil dvě hodiny a žádal, aby vykonal oficiální návštěvu u arcibiskupa ve Lvově.“⁴⁹ Romžův osud – zavraždění sovětskými bezpečnostními orgány v listopadu 1947 – jen dokreslil snahu o postupnou likvidaci této církve nejen na Podkarpatské Rusi jako projekt Moskvy směřující k jejímu zákazu, resp. integraci do pravoslavné církve.

Poněkud jiná situace byla v případě pravoslavné církve, jejíž duchovní byli posléze aktivně zapojeni do dění směřujícího ke „znovusjednocení“. Vycházelo to zřejmě ze Stalinovy politiky podpory zahraniční expanze ruské pravoslavné církve, která měla celkově podpořit sovětskou mocenskou expanzi v zemích střední a jihovýchodní Evropy.⁵⁰

⁴⁵ VÚA-VHA, Praha, f. Hlavní velitelství (HV), kart. 32, zpráva Píkovy vysílačky ZOE ze 4. ledna 1945.

⁴⁶ HIA, Stanford, Ducháček Collection, folder 24/1, kart. 24, depeše K. Zavadila z 13. ledna 1945.

⁴⁷ Tamtéž, Táboorský Collection, kart. 2, záznam z deníku E. Táboorského z 11. ledna 1945.

⁴⁸ ČSR a SSSR 1945–1948. *Dokumenty mezivládních jednání* (eds. Karel Kaplan a Alexandra Špiritová). Brno 1997, dok. č. 32 a 33, s. 75–78.

⁴⁹ VÚA-VHA, Praha, f. 37, sign. 37-10-30, telegrafická zpráva F. Hály č. 21 do Londýna 24. ledna 1945.

⁵⁰ VOLOKITINA, Tamara V.: *Konfesionální faktor v geopolitických plánech Moskvy po druhé*

Byl to případ pravoslavného popa Georgije Šelevera, který již 12. listopadu 1944 vystoupil v Chustu s projevem vyzývajícím Podkarpatské Rusíny k dobrovolnému vstupu do Rudé armády a ke spojení se sovětskou Ukrajinou, což vyvolalo ostrý konflikt s místní československou vojenskou správou.⁵¹ Angažovanost karpatoruské pravoslavné církve v procesu odtržení Podkarpatské Rusi od ČSR vyvrcholila 18. listopadu 1944 pravoslavným sjezdem v Mukačevu, na němž bylo přijato usnesení obrátit se na J. V. Stalina se žádostí „začlenit Zakarpatskou Ukrajinu (Karpatskou Rus) do SSSR ve formě Karpatoruské sovětské republiky... Prání a touhy našich předků vždy byly, aby naše oblast za Karpaty, osídlená Rusíny, tzn. syny Rusi /Руси-сынами/ se vrátila ke své matce – Velké Rusi.“⁵²

Dne 7. prosince pak přijela do Moskvy delegace duchovenstva pravoslavné mukačevsko-prešovské eparchie z Mukačeva v čele se zástupcem episkopa a administrátorem této eparchie Igumenem Feofanem Sabovem a dalšími, členem delegace byl i druhý místopředseda Národní rady Zakarpatské Ukrajiny profesor Petr Vasiljevič Lintur, člen Komunistické strany Zakarpatské Ukrajiny. V následujících dnech byla delegace opakovaně přijata moskevským patriarchou, metropolitou leningradským a novgorodským Aleksijem a dalšími členy Svatého synodu ruské pravoslavné církve. Při těchto jednáních předal vedoucí pravoslavné delegace metropolitovi petici, podepsanou 23 knězi mukačevsko-prešovské eparchie, jež byla schválena na zmíněném mukačevském sjezdu pravoslavné církve.⁵³ Byla v ní vyslovena prosba celé této eparchie o podporu Svatého synodu ruské pravoslavné církve při přechodu od Svatého synodu srbské pravoslavné církve do kanonického vedení moskevského patriarchy, tedy proces, který úzce souvisel s příklonem Podkarpatské Rusi k Sovětskému svazu.

Moskevský metropolita a Svatý synod ruské pravoslavné církve souhlasili s tím, že se obrátí na Svatý synod srbské pravoslavné církve s podporou žádosti mukačevsko-prešovské eparchie. 11. prosince byla delegace přijata na svoji žádost i předsedou Rady pro otázky ruské pravoslavné církve Georgijem Grigorjevičem Karpovem, přijetí se zúčastnil i moskevský metropolita Aleksij a další. Zástupci pravoslavné církve tak aktivně vystoupili s podněty, které měly vést ke sjednocení Podkarpatské Rusi se Sovětským svazem i po stránce církevní. Zároveň se také vyslovili pro připojení k SSSR, kde však žádali, aby tato oblast nebyla připojena k Ukrajinské sovětské socialistické republice, nýbrž aby získala

svetovej vojne a Ruská pravoslávna cirkev. In: BARNOVSKÝ, Michal – KODAJOVÁ, Daniela (eds.): Koniec druhej svetovej vojny a problémy cirkevnej politiky v nasledujúcom období. Bratislava 2006, s. 62-63.

⁵¹ RGASPI, Moskva, f. 17, opis 128, dělo 707, článek L. Koševoj, Protestní mítink obyvatel města Rachov kvůli uvěznění pravoslavného popa československým vojenským velitelem, Zakarpatskaja Ukrajina, 1944, 23. listopadu.

⁵² *Vlasť i cerkov v vostočnoj Evrope 1944 – 1953*, 1 (1944-1948), (red. T. V. Volokitina). Moskva 2009, pozn. č. 2 k dok. č. 16, s. 61.

⁵³ *Tamtéž*, pozn. č. 3 k dok. č. 16, s. 61-64.

autonomní statut.⁵⁴ V tom se jim však dostalo vyhýbavé odpovědi, a jak ukázala pozdější realita, naděje na autonomii zůstaly liché.⁵⁵

Nabízí se otázka: Kdy se pravoslavní duchovní zapojili do tohoto hnutí? Bylo to jen přizpůsobení se dané situaci, nebo v tomto procesu sehráli také nějakou iniciační úlohu? A pokud ano, bylo to celkové stanovisko eparchie nebo jen osobní iniciativa jednotlivců? Zdá se, že nevyjasněných otázek zůstává více než dosti. Ačkoliv byla již část sovětských pramenů zpřístupněna, přece i po více jak šedesáti letech nejsme schopni přesvědčivě osvětlit, kde vznikla iniciativa k odtržení Podkarpatské Rusi. I dnes jsme odkázáni jen na interpretaci dostupných pramenů. Ty ovšem nedávají na tuto otázku jednoznačnou odpověď, resp. jsou podmíněny dobou vzniku, kdy po listopadu 1944 již všechny dostupné prameny sovětské, resp. komunistické provenience hovoří zcela jednoznačně a nezpochybnitelně o „svobodné vůli“ karpátoukrajinského národa.

K poválečnému osudu Podkarpatské Rusi se vyslovili také američtí krajané. Na rozdíl od první světové války však již byla diametrálně odlišná situace, která krajanům neumožnila nějak významněji zasáhnout do osudu své vlasti. Nicméně je zajímavé, že Kongres amerických Karpatorusů se 23. ledna 1945 v Pittsburghu vyslovil pro to, aby se Podkarpatská Rus stala nezávislým členem federace SSSR. Naproti tomu 30. ledna společná schůze funkcionářů spolků Sojedinenije a Sobranije v Homesteadu se vyslovila pro samosprávný stát ve svazku ČSR, tedy pro jistou formu výrazné autonomie, založené na jejím druhorepublikovém statutu.⁵⁶ Ale klíčové události týkající se osudu Podkarpatské Rusi probíhaly tentokrát na evropské půdě.

Co říci závěrem? Myslím, že nemůžeme za daného stavu výzkumu zcela jasně vymezit postoje podkarpatoruského obyvatelstva k otázce státoprávní příslušnosti na konci války. Střetaly se zde různé pohledy na tuto otázku, zcela jistě tu byly resentimenty na předválečné Československo, otázkou je, zda na první či druhou republiku s autonomním režimem v této oblasti. Na druhé straně tu byla snaha využít nových mocenských změn ať už k zakrytí spolupráce s minulým, maďarským okupačním režimem či ve snaze prosadit se v nových podmínkách. Pro mnohé mohl být nový sovětský režim nadějí na změny v této oblasti, jen málo z Podkarpatských Rusínů mělo zkušenosti s poměry, které v SSSR vládly (mám tím na mysli zejména ty, kteří odcházeli za maďarského panství do SSSR, kde je ovšem čekaly gulagy). Jejich hlas ovšem nemohl probíhající procesy ovlivnit – pokud přežili hrůzy gulagů, bojovali v rámci 1. československého armádního

⁵⁴ *Tamtéž*, záznam G. G. Karpova o návštěvě pravoslavné delegace z 13. prosince 1944, dok. č. 18, s. 68.

⁵⁵ Dne 13. prosince 1944 se delegace vrátila letadlem do Kyjeva a odtud na Zakarpatskou Ukrajinu. RGASPI, Moskva, f. 17, opis 128, dělo, dělo 764, zpráva TASSu o návštěvě delegace v Moskvě ze 14. prosince 1944.

⁵⁶ Viz zprávu československého konzulátu v Pittsburghu z 21. února 1945. NA, Praha, AHR, 1-52-2, kart. 194.

sboru na Slovensku. Najdeme i ty, kteří se proti novým poměrům postavili a které – pokud se nějakým způsobem angažovali – čekala perzekuce nového systému včetně deportací do SSSR. A nezapomeňme ani na maďarské a německé obyvatelé této oblasti – ať původní či v době maďarské okupace příšlé – které čekaly sovětské tábory.

Najdeme zde příklady pro všechny tyto modalities, ale stěží dokážeme určit procentuální poměry pro jednotlivé skupiny. Také aktuální národnostní složení obyvatelstva Podkarpatské Rusi nedává odpověď na otázku, proč hnutí za připojení k SSSR tak rychle eskalovalo a spíše naznačuje mocenské vlivy. Sovětská vojenská administrativa se pokusila o soupis obyvatelstva v klíčových regionech. Jeho výsledek ukázal, že např. v Užhorodu z 25 000 obyvatel se k rusínské nebo ukrajinské národnosti přihlásilo kolem 6000 lidí, v Mukačevu z více jak 25 000 obyvatel se jen na 500 přihlásilo k oběma těmto národnostem. O mnoho lepší nebyla v tomto ohledu ani situace v okolních okresech.⁵⁷

Bude třeba ještě dlouhého výzkumu a hledání nových konceptů k němu, abychom dokázali tyto otázky zodpovědět.

***Subcarpathian Ruthenia / Carpathian Ukraine / Transcarpathia
at the end of World War II and the events shaping
the ethnic identification processes of the Ruthenian population***

JAN NĚMEČEK

The basic question, not yet fully resolved, is to what extent the assimilation of Ruthenians to the Ukrainians was enforced by the new regime represented by the Soviet military administration and the bodies of the NKVD, and to what extent it was the real will of the sub-Carpathian population that was mostly reflected in the process, which gives rise to further questions. The availability of relevant sources is still very limited, but the sources which are available rather suggest the former alternative.

⁵⁷ KONEČNÝ, Stanislav: *Politika a fungovanie Národnej rady Zakarpatskej Ukrajiny*. In: *Paginae Historiae*, 23/2, Podkarpatská Rus, Národní archiv 2015, s. 93.

STOSUNEK II RZECZYPOSPOLITEJ DO KWESTII RUSI ZAKARPACKIEJ W POLSKIEJ HISTORIOGRAFII – NA PRZYKŁADZIE WYBRANYCH OPRACOWAŃ

WACŁAW WIERZBIENIEC

Jedną z cech polskiej historiografii po upadku komunizmu, jest wzrastająca liczba prac (zarówno zwartych, jak i artykułów), dotyczących szeroko pojętej tematyki Rusi Zakarpackiej, skłaniająca do próby oceny tego dorobku naukowego. Powstają one jednak z rzadka w różnych ośrodkach akademickich, co może wynikać z różnych przyczyn, jedną z nich są zapewne bariery językowe – konieczność znajomości języków słowackiego, czeskiego, węgierskiego czy ukraińskiego, w których wytworzona została baza źródłowa odnosząca się do tego terenu.

Pomimo, że powstaje coraz więcej prac poświęconych Rusi Zakarpackiej, problematyka tego regionu jest stosunkowo mało znana, zarówno historykom, jak i szerszemu gronu odbiorców. Słusznie zwraca na to uwagę Józef Brynkus, w rozważaniach dotyczących Rusi Zakarpackiej w latach 1919–1939 w polskiej historiografii i popularyzacji historii. „Dla określenia znaczenia w dziejach historiografii i popularyzacji jakiegoś zdarzenia ważne są określone narracje historyczne, w których się ono pojawia. Zdecydowana większość owych narracji, w których przedmiotem była problematyka dziejów Rusi Zakarpackiej w latach 1919–1946 skierowana była do wąskiego kręgu profesjonalnych odbiorców, Z jednej strony przynosiło to te korzyści, iż zapoznawali się z nimi zawodowi badacze problemu, także z ościennych krajów i mogli podejmować ewentualną polemikę z nimi, w przypadku niejasności faktograficznych, czy też nieścisłości interpretacyjnych. Jednakże tak zorientowana historiografia nie stawała się znana szerszej publiczności. W efekcie czego polski odbiorca niewiele wie o tym co działo się na Rusi Zakarpackiej w okresie po 1918 roku, a to co wie jest w dużej mierze zmitologizowane”.¹

W okresie dwudziestolecia międzywojennego Ruś Zakarpacka, która nie była samodzielnym organizmem państwowym, nie cieszyła się większym zainteresowaniem II Rzeczypospolitej. Coraz bardziej natomiast zaczęto interesować się Rusią Zakarpacką od końca lat dwudziestych XX wieku, czego wyrazem było utworzenie w 1928 roku polskiego konsulatu w Użhorodzie, a szczególnie pod koniec okresu międzywojennego, gdy na podstawie ustaleń

¹ BRYNKUS, Józef: Problematyka Rusi Zakarpackiej w latach 1919–1939 w polskiej historiografii, [w:] *Kapitoly z dejin Podkarpatskej Rusi 1919–1939* (ed. Ľubica Harbulová). Prešov 2015, s. 320.

podjętych na konferencji monachijskiej, Ruś Zakarpacka uzyskała pewną formę autonomii.²

Wskazując na polską historiografię dotyczącą stosunku II Rzeczypospolitej do kwestii Rusi Zakarpackiej, należy podkreślić, że dotyczy ona przede wszystkim dwóch zagadnień. Pierwszym są działania polskiego wywiadu i polskie przedsięwzięcia dywersyjne na Rusi Zakarpackiej, co wynikało z ważnego dla Polski, ukraińskiego kontekstu tego obszaru. Zwalczając ukraiński nacjonalizm w Galicji Wschodniej, II Rzeczypospolita obawiała się bowiem, że Ruś Zakarpacka zamieszkała w dużym stopniu przez Rusinów, mogłaby w przyszłości wspólnie z Ukraińcami zamieszkującymi Galicję Wschodnią zagrozić Polsce. Podejmowano więc różne przedsięwzięcia wywiadowcze, w tym także działania dywersyjne, które miały temu zapobiegać. Drugie dość dobrze odzwierciedlone w polskiej historiografii zagadnienie, obecne w polskiej dyplomacji oraz polskiej polityce zagranicznej pod koniec okresu międzywojennego, to kwestia zmiany przynależności państwowej Rusi Zakarpackiej, a mianowicie włączenia jej do Węgier, i tym samym doprowadzenia do tego, aby Polska graniczyła z Węgrami.

Próbując dokonać analizy i oceny historiografii polskiej dotyczącej tych zagadnień, można stwierdzić, że dorobek tej historiografii nie jest zbyt duży. Zasadniczą przyczyną tego był drugorzędny charakter tej problematyki, w stosunku do innych kluczowych problemów II Rzeczypospolitej.

W okresie międzywojennym problem stosunku Polski do Rusi Zakarpackiej był ukazywany w publikacjach mających politologiczny charakter, z których do chwili obecnej swojego znaczenia nie straciło co najmniej kilka. Odnosi się to przede wszystkim do tych publikacji z drugiej połowy lat trzydziestych XX wieku, w których popierano roszczenia terytorialne Węgier do Słowacji oraz Rusi Zakarpackiej. Wskazywano w nich na korzyści wynikające z tego, że Polska mogłaby graniczyć z Węgrami, między innymi na korzyści gospodarcze.³

Po II wojnie światowej, w okresie PRL-u w historiografii polskiej kwestia Rusi Zakarpackiej podejmowana była w odniesieniu do relacji dwustronnych: między Polską i Czechosłowacją oraz Polską i Węgrami. Jak słusznie zauważył Andrzej Essen, publikowane przez polskich historyków prace lansowały „w latach 60. XX w. pogląd, że to Polska odrzuciła kierowane ze strony czechosłowackiej oferty przymierza i jest odpowiedzialna za to, iż najpierw CSR znalazła się osamotniona wobec Niemiec, a rok później, w tej samej w zasadzie sytuacji, znalazła się i Polska. Tezy te silnie wyeksponowano w pracach Ste-

² DĄBROWSKI, Dariusz: *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej) 1938–1939*. Toruń 2007, s. 330–337.

³ W odniesieniu do tych zagadnień można wskazać na następujące prace: COSBAN, Włodzimierz Bem de: *Polsko-węgierska wspólna granica. Zagadnienia dotyczące Słowaczyny i Rusi Podkarpackiej*. Cieszyń 1936; ZDZIECHOWSKI, Marjan: *Węgry i Polska na przełomie historii*, Wilno 1937; REYCHMAN, Jan: *Pogranicze etniczne słowacko-ruskie*. In: *Sprawy Narodowościowe*, XII, 1938, nr 6; STUDNICKI, Władysław: *Kwestia Czechosłowacji a racja stanu Polski*. Warszawa 1938; KORNIS, Juliusz: *Rola Węgier*. Warszawa 1939.

fanii Stanisławskiej⁴, Henryka Batowskiego⁵, i w mniejszym stopniu, Jerzego Kozeńskiego⁶. Korespondowały one z poglądami reprezentowanymi w historiografii czechosłowackiej, a także francuskiej. Sprawa jest w istocie bardziej skomplikowana. Dziś już niezbitnie udowodniono, że w latach 20. i na początku 30. XX w. w planach dyplomacji czechosłowackiej nie znalazły się nigdy projekty bliskiego współdziałania politycznego Czechosłowacji z Polską przeciw Niemcom⁷.

W okresie PRL-u, w kontekście stosunków polsko-węgierskich, w największym stopniu do kwestii Rusi Zakarpackiej odniósł się w swej monografii Maciej Koźmiński⁸. Analizując stosunki polsko-węgierskie pod koniec dwudziestolecia międzywojennego, dokonał ważnych ustaleń dotyczących koordynacji działań politycznych prowadzonych przez Polskę i Węgry, mających na celu uzyskanie wspólnej granicy między tymi państwami. Publikacja ta powstała w dużym stopniu na podstawie kwerendy przeprowadzonej w archiwach węgierskich. W odniesieniu do stosunku II Rzeczypospolitej do Rusi Zakarpackiej ma istotne walory do chwili obecnej. Autor pominął w niej wprawdzie kwestię organizacji i przebiegu działań dywersyjnych, co wynikało z faktu, że nie uzyskał dostępu do odnoszących się do tego zagadnienia materiałów źródłowych.

Biorąc pod uwagę polską historiografię po 1989 roku, czyli po upadku komunizmu należy podkreślić, że zagadnienie stosunku II Rzeczypospolitej do kwestii Rusi Zakarpackiej znalazło znacznie szersze odzwierciedlenie, niż we wcześniejszym okresie PRL-u. Wynikało to z faktu, że można było już prowadzić badania naukowe swobodnie i analizować zagadnienia, które dotychczas były pomijane, traktowane marginalnie lub zafałszowywane. Wynikało to również w dużym stopniu z możliwości dostępu dla historyków do materiałów archiwalnych, które w okresie PRL-u były niedostępne, lub do których dostęp był bardzo utrudniony, przede wszystkim do materiałów wojskowych polskiego wywiadu z okresu II Rzeczypospolitej.

W syntezach historycznych po upadku komunizmu zaczęto zwracać większą uwagę na stosunek II Rzeczypospolitej do kwestii Rusi Zakarpackiej, ale do chwili obecnej zagadnienie to jest w nich ukazywane bardzo marginalnie. Przykładem w tym względzie może być nawet „Historia Dyplomacji Polskiej”, gdzie

⁴ STANISŁAWSKA, Stefania: *Polska a Monachium*. Warszawa 1967.

⁵ BATOWSKI, Henryk: *Kryzys dyplomatyczny w Europie. Jesień 1938–wiosna 1939*. Poznań 1962; BATOWSKI, Henryk: *Zdrada monachijska. Sprawa Czechosłowacji i dyplomacja środkowoeuropejska w roku 1938*. Poznań 1973.

⁶ KOZEŃSKI, Jerzy: *Czechosłowacja w polskiej polityce zagranicznej 1932–1938*. Poznań 1964.

⁷ Cytat z recenzji, której autorem jest Andrzej Essen, „Dzieje Najnowsze” R. 40: 2008, nr 4, s. 243. Recenzja dotyczy książki: DĄBROWSKI, Dariusz: *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej) 1938–1939*. Toruń 2007.

⁸ KOŹMIŃSKI, Maciej: *Polska i Węgry przed drugą wojną światową (październik 1938 – wrzesień 1939). Z dziejów dyplomacji i irredenty*. Wrocław – Warszawa – Kraków 1970.

w jej czwartym tomie opublikowanym w 1995 roku, kwestii Rusi Zakarpackiej Andrzej Skrzypek poświęcił niespełna trzy strony (s. 574-576).⁹

Wśród publikacji odnoszących się do stosunku II Rzeczypospolitej do kwestii Rusi Zakarpackiej, które ukazały się w Polsce po 1989 roku, na szczególną uwagę zasługują trzy pozycje książkowe, z których dwie poświęcone są w całości temu zagadnieniu, a jedna w części. Chronologicznie pierwszą pod względem roku wydania – a mianowicie z 1998 roku, jest zbiór nie publikowanych wcześniej dokumentów z obszernym wstępem naukowym. Jego autorami są znani historycy Paweł Samuś, Kazimierz Badziak i Genadij Matwiejew¹⁰. Na charakter i wagę tych, nie znanych wcześniej dokumentów, autorzy zwrócili uwagę we wstępie. „W niniejszym opracowaniu publikujemy niedostępną dotąd dla historyków dokumentację źródłową polskiej akcji dywersyjnej na Rusi Zakarpackiej. Publikowane materiały stanowią spuściznę archiwalną Oddziału II Sztabu Głównego WP i jego Ekspozytury 2. Dokumenty te, za wyjątkiem nielicznych zamieszczonych w tym tomie, przechowywane są w b. Archiwum Specjalnym w Moskwie, które obecnie nosi nazwę Centrum Przechowywania Zbiorów Historyczno-Dokumentalnych (*Centr Chranienija Istoriko-Dokumentalnych Kollekcij*, CChIDK). Materiały owe zostały zgromadzone w zespole archiwalnym nr 461 pt. Ekspozytura 2 Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego (*Ekspozitura nr 2 II Otdiela Gienieralnogo sztabu Polshi*)¹¹. [...]

Zdecydowaliśmy się opublikować w tym tomie wszystkie istotne dokumenty dotyczące tego tematu zachowane w zespole nr 461 (*Ekspozitura nr 2 II Otdiela Gienieralnogo sztabu Polshi*). Pominęliśmy jedynie te, jak załączniki do dokumentów (np. oleaty), których nie mogliśmy zamieścić z powodu trudności technicznych. Publikowane materiały z wymienionego zespołu archiwalnego to zarządzenia i rozkazy operacyjne, raporty i sprawozdania dowódcy akcji „Łom” i jego podwładnych, opracowane na tej podstawie w Oddziale II regularne meldunki sytuacyjne, a także depesze i radiotelegramy nadchodzące do szefa Oddziału II i wysyłane przez warszawską centralę, itd.¹²[...]

Pozwalają one odtworzyć przygotowania do akcji „Łom”, jej przebieg, rolę uczestniczących w niej instytucji i organizacji wojskowych i cywilnych, zarówno w centrali (np. Oddział 2 i jego Ekspozytura 2), jak i placówek i ośrodków terenowych, oraz zagranicznych (np. attachat wojskowy w Budapeszcie), pewne aspekty węgierskich działań dywersyjnych na Rusi, a wreszcie postępowanie likwidacyjne”.¹³

⁹ SKRZYPEK, Andrzej: W obliczu wojny (październik 1938 – sierpień 1939), [w:] *Historia dyplomacji polskiej, IV, 1918–1939* (red. Piotr Łossowski). Warszawa 1995.

¹⁰ SAMUŚ, Paweł – BADZIAK, Kazimierz – MATWIEJEW, Genadij: *Akcja „Łom”. Polskie działania dywersyjne na Rusi Zakarpackiej w świetle dokumentów Oddziału II Sztabu Głównego WP*. Warszawa 1998.

¹¹ Ibidem, s. 57.

¹² Ibidem, s. 58.

¹³ Ibidem, s. 59.

Kolejna ze wspomnianych, opublikowana w 2007 roku, to bardzo wartościowa i obszerna monografia autorstwa Dariusza Dąbrowskiego, dotycząca aktywności politycznej i militarnej Polski w okresie pomonachijskim na Rusi Zakarpackiej¹⁴. Jej autor skrupulatnie udokumentował stosunkowo duże wówczas zainteresowanie władz polskich tym terytorium, mające na celu doprowadzenie do zasadniczej zmiany – w wyniku działań politycznych i militarnych (dywersyjnych) – jego przynależności państwowej.

Ostatnią ze wspomnianych, opublikowaną w 2009 roku, jest książka Michała Jarneckiego, dotycząca kwestii ukraińskiej irredenty w relacjach polsko-czechosłowackich w okresie międzywojennym¹⁵. W jej piątym rozdziale odniósł się on do Rusi Zakarpackiej, określając ją w jej dobie autonomicznej słusznie, jako swoisty Ukraiński Piemont. Rozdział ten zawiera analizę wydarzeń z przełomu lat 1938–1939, gdy rozpadała się Czechosłowacja. Autonomiczna Ruś Zakarpacka odgrywała wówczas czołową rolę w kwestii ukraińskiej irredenty, zagrażającej zarówno temu państwu, jak i Polsce – sąsiadującej z Czechosłowacją i z nią skonfliktowaną. Kończąc swe rozważania na temat ukraińskiej irredenty, Michał Jarnecki zauważył, że „polska satysfakcja z rozkładu czechosłowackiego państwa była zdecydowanie przedwczesna i błędna. Likwidacja autonomicznej Ukrainy Zakarpackiej, zagrażającej stabilizacji wewnętrznej II RP, poprzedziła tylko o kilka miesięcy zagładę własnej – polskiej państwowości”¹⁶.

W odniesieniu do polskich działań dywersyjnych na Rusi Zakarpackiej, należy wskazać także na cenne artykuły naukowe. Jako jeden z pierwszych po upadku komunizmu do kwestii polskich działań dywersyjnych na Rusi Zakarpackiej odniósł się w swym artykule Jerzy Kułpiński¹⁷. Nie udało mu się jednak wykorzystać tych źródeł, do jakich dotarli wspomniani już Paweł Samuś, Kazimierz Badziak i Genadij Matwiejew¹⁸. Najwięcej artykułów polskim działaniom dywersyjnym na Rusi Zakarpackiej poświęcił Józef Stolarczyk¹⁹, który w jednym ze swoich artykułów bardzo lapidarnie i trafnie zdefiniował akcję dywersyjną „Łom” na Rusi Zakarpackiej. ”W dniach od 7 października do 25 listopada 1938 r. na terytorium Rusi Zakarpackiej prowadzona była polska akcja dywersyjna o kryptonimie „Łom”. Celem tejże akcji było wsparcie podobnych działań wę-

¹⁴ DĄBROWSKI, Dariusz: *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej...*

¹⁵ JARNECKI, Michał: *Irredenta ukraińska w relacjach polsko-czechosłowackich w latach 1918–1939*. Kalisz – Poznań 2009.

¹⁶ Ibidem, 244.

¹⁷ KUPLIŃSKI, Jerzy: Polskie działania dywersyjne na Ukrainie Zakarpackiej w 1938 roku. In: *Wojskowy Przegląd Historyczny*, 1996, nr 4.

¹⁸ SAMUŚ, Paweł – BADZIAK, Kazimierz – MATWIEJEW, Genadij: *Akcja „Łom”...*

¹⁹ STOLARCZYK, Józef: Oddziały bojowe „Rozłucz” w akcji dywersyjnej „Łom” na Rusi Zakarpackiej. In: *Rocznik Historyczno-Archiwalny*, XI, Przemyśl 1996; STOLARCZYK, Józef: Zarys polskiej akcji dywersyjnej „Łom” na Rusi Zakarpackiej w 1938 r. In: *Rocznik Przemyśki*, XXXIII: Historia, 1997, z. 3; STOLARCZYK, Józef: Próby polskich działań dywersyjnych na Rusi Zakarpackiej (listopad 1938-marzec 1939). In: *Rocznik Wschodni*, 2001, nr 1.

gierskich, mających na celu zajęcie Rusi Zakarpackiej przez Węgry, co z kolei miało doprowadzić do uzyskania wspólnej granicy polsko-węgierskiej. Akcja prowadzona była przez Ekspozyturę nr 2 Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w porozumieniu z polskim Ministerstwem Spraw Zagranicznych. Jej dowódcą wojskowym był mjr Feliks Ankerstein. Zarówno plany polsko-węgierskie, jak i sama akcja zakończyły się zupełnym niepowodzeniem, [...]”²⁰.

Rozpatrując problem przygotowania, organizacji i funkcjonowania polskiej dywersji na Rusi Zakarpackiej należy ponadto zwrócić uwagę na ważny artykuł Mariana Zgórniaka.²¹ Ponadto istotnym źródłem do poznania organizacji dywersji na Rusi Zakarpackiej jest zbiór dokumentów podpułkownika Edmunda Charaszkiewicza, który był szefem Ekspozytury 2 Oddziału II Sztabu Głównego.²² Odnosząc się do publikowanych źródeł, należy także zwrócić uwagę na wspomnienia Józefa Kasparka, dotyczące jego uczestnictwa w wydarzeniach na Rusi Zakarpackiej pod koniec okresu międzywojennego.²³

W odniesieniu do działań podejmowanych przez polską dyplomację w kwestii Rusi Zakarpackiej, należy wskazać na prace publikowane w materiałach pokonferencyjnych oraz czasopismach naukowych, a mianowicie na ciągle aktualny tekst Jerzego Kozeńskiego²⁴ jak również artykuł Pawła Samusia, ujmujący to zagadnienie w szerszym kontekście polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej²⁵. Do form i zakresu działań polskiej dyplomacji w kontekście Rusi Zakarpackiej u schyłku okresu międzywojennego odniósł się także Andrzej Essen, dokonując przy tym interesującego porównania polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej z polityką zagraniczną innych państw środkowoeuropejskich dotyczącą tego regionu²⁶. Ponadto należy wspomnieć, że do roli polskiej dyplomacji w kwestii Rusi Zakarpackiej odnosili się także Andrzej Kastory²⁷ oraz w znacznie większym stopniu Jan Jacek Bruski i Jan Pisuliński²⁸. Natomiast egzemplifikacją pol-

²⁰ STOLARCZYK, Józef: Próby polskich działań dywersyjnych ...

²¹ ZGÓRNIAK, Marian: Ukraina Zakarpacka 1938–1939, [w:] *Ukraińska myśl polityczna XX w.* (red. M. Pułaski). Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne, 1993, z. 103.

²² *Zbiór dokumentów pplk. Edmunda Charaszkiewicza* (red. A. Grzywacz, M. Kwiecień, G. Mazur), Kraków 2000.

²³ KASPAREK, Józef: *Przepust Karpacki. Tajna akcja polskiego wywiadu*. Warszawa 1992.

²⁴ KOZEŃSKI, Jerzy: Wokół Rusi Podkarpackiej 1938. [w:] *Stosunki polsko-czesko-słowackie w latach 1918–1945* (red. Ewa Orlof). Rzeszów 1992.

²⁵ SAMUŚ, Paweł: Problem Rusi Zakarpackiej w polskiej polityce zagranicznej w 1938 r. In: *Zeszyty Naukowe. Szkoła Wyższa im. Pawła Włodkowica w Płocku*, tom 17, 2000.

²⁶ ESSEN, Andrzej: Ruś Podkarpacka w polityce międzynarodowej u schyłku lat 30-tych. [w:] *Kapitoły z dejin Podkarpatskiej Rusi 1919–1939*.

²⁷ KASTORY, Andrzej: Ruś Podkarpacka w stosunkach czechosłowacko-radzieckich 1939–1945. [w:] *Stosunki polsko-czesko-słowackie w latach 1918–1945*.

²⁸ BRUSKI, Jan Jacek – PISULIŃSKI, Jan: Stiepan, Fencik i Rosyjska Partia Narodowo-Autonomiczna. Karta z działań polskiej dyplomacji na Rusi Podkarpackiej, [w:] *Od poznania do zrozumienia. Polacy, Czesi, Słowacy w XX wieku* (red. Ewa Orlof). Rzeszów 1999; PISULIŃSKI,

skich działań dyplomatycznych z początku lat trzydziestych XX wieku może być solidnie opracowany i opublikowany przez Iwonę Urbańską raport dotyczący Rusi Zakarpackiej, który sporządził Wacław Grzybowski - poseł nadzwyczajny i minister pełnomocny RP w Pradze.²⁹

Konsekwencją działań dyplomatycznych podejmowanych przez władze II Rzeczypospolitej był stosunek polskiej opinii publicznej i prasy do kwestii autonomii Rusi Zakarpackiej. W zasadzie każdy z dzienników wydawanych zarówno w Warszawie, jak i w innych polskich miastach relacjonował i komentował wydarzenia związane z tą sprawą. Przykładem tego może być wydawana we Lwowie „Gazeta Lwowska”, co mnie zainteresowało.³⁰

Wśród najnowszych rozważań polskich historyków, odnoszących się do Rusi Zakarpackiej i kwestii jej autonomii na uwagę zasługuje artykuł Arkadiusza Adamczyka poświęcony polskim i węgierskim możliwościom wpływu na geopolityczny kształt Środkowowschodniej Europy w okresie międzywojennym. Podsumowuje on bowiem w dużym stopniu ustalenia polskiej historiografii dotyczące znaczenia Rusi Zakarpackiej w polskiej polityce zagranicznej nakierowanej na współpracę z Węgrami.

„Uzyskanie przez Polskę i Węgry wspólnej granicy było ostatnim, spektakularnym aktem, którym oba państwa zaznaczyły swą zdolność do realizowania własnych celów geopolitycznych. [...]

Należy podkreślić również inny, historyczny wymiar uzyskania przez Polskę i Węgry wspólnej granicy. Jak pokazało doświadczenie, była to jedyna „granica przyjaźni”. Po klęsce Polski to właśnie przez Węgry wiodła główna droga żołnierzy pragnących pod rozkazami zrekonstruowanych w Paryżu władz politycznych i wojskowych kontynuować walkę z okupantami. Przez Węgry docierali również nad Sekwanę dygnitarze polscy, zagrożeni aresztowaniami w okupowanym kraju”.³¹

Reasumując warto zauważyć, że w polskiej Historiografii dotyczącej nastawienia II Rzeczypospolitej do Rusi Zakarpackiej, dotychczas brakuje opracowania odnoszącego się całościowo do tego, jak polskie działania dyplomatyczne i polskie działania dywersyjne w stosunku do tego regionu, oceniane były w Europie. Nie tylko przez państwa zainteresowane bezpośrednio Rusią Zakarpacką,

Jan: Karpatorusini w polskiej polityce zagranicznej w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku. [w:] *Małe regiony w wielkiej polityce Polski Słowacji i Ukrainy* (red. Marian Stolarczyk, Andrzej Bonusiak, Jerzy Kuzicki). Rzeszów 2003.

²⁹ Raport posła nadzwyczajnego i ministra pełnomocnego RP w Pradze Wacława Grzybowskiego o Rusi Podkarpackiej z dnia 17 czerwca 1931 roku, opracowała: Iwona Urbańska, „Klio” 2003, nr 4.

³⁰ WIERZBIENIEC, Wacław: Kwestia Rusi Zakarpackiej w latach 1938–1939 w świetle „Gazety Lwowskiej”. [w:] *Kapitoły z dejin Podkarpatskej Rusi 1919–1939*.

³¹ ADAMCZYK, Arkadiusz: W przededniu wojny. Polskie i węgierskie możliwości wpływu na geopolityczny kształt Europy Środkowowschodniej w latach 1919–1939. In: *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, XVII, 1, 2010, s. 20.

jak Węgry i Czechosłowacja, ale także inne państwa, a w szczególności Związek Radziecki i Niemcy, czy nawet Francja, które odgrywały kluczową rolę w polityce europejskiej. Kwestię tę stawiam jako otwartą dla polskiej historiografii i polskich historyków, jako postulat badawczy, związany z solidną kwerendą źródłową w zagranicznych archiwach.

***The relation of the Second Polish Republic to the issue
of Carpathian Ruthenia (Zakarpattia) in Polish historiography***

WACŁAW WIERZBIENIEC

Since the early 1990s, sub-themes have been dealt with in Polish historiography referring to the Czechoslovak-Polish and Hungarian-Polish relations. Up until now, there has been a lack of comprehensive material dealing with Poland's policies towards Subcarpathian Ruthenia, including Poland's views on the interests of foreign powers and the country's response to the declared interests of the great powers. The subject still remains a research postulate.

UMENIE VO VOJNE – VOJNA V UMENÍ (Pamäť 1. svetovej vojny v literatúre a umení)

Eds.: Roman Holec, Vladimír Goněc

Predkladaná kolektívna monografia bola pripravená pod koordináciou Slovensko-českej/Česko-slovenskej komisie historikov na základe workshopu – konfrontácie spoluautorov pri príležitosti rovnomennej konferencie, ktorú usporiadali v Bratislave dňa 9. apríla 2014 Historický ústav SAV v Bratislave a Ústav politických vied SAV v Bratislave.

SLOVENSKÁ LITERATÚRA A PRVÁ SVETOVÁ VOJNA

VLADIMÍR PETRÍK

Pred sto rokmi vypukla prvá svetová vojna, ktorá drastickým spôsobom zasiahla do osudov jednotlivcov i celých národov vrátane nášho, a tak našla nevyhnutne výraz aj v literárnej tvorbe.

V stati *Slovenská literatúra v boji za oslobodenie* (1929), ktorá je jednou z mála zásadných príspevkov o literárnej tvorbe s témou prvej svetovej vojny, jej autor František Votruba napísal: „Konečne prišiel spomínaný čas, že ‚zahrmelo od východu‘ [túto frázu dal do úvodzoviek, pretože Slováci čakali spásu najmä od cárskeho Ruska – V. P.], západu a juhu a svetová vojna dovalila sa so všetkými hrúzami. Nastala dlho očakávaná doba rástania, čas zvratu, otvorila sa na obzore cesta k slobode, ale plná krvi, žiaľu, hrúzy a zúfania tisícov, ale len kdesi ďaleko na konci žiaril jasný cieľ. K nemu sa upierali oči všetkých... Každé slovenské srdce cítilo, že sa začal rozhodujúci zápas, ktorý určí osud národov na mnoho storočí, ale plnilo sa úzkosťou nad tým, či skloní sa naostatok víťazstvo na našu stranu, a či splní naše najtajnejšie nádeje.“

Votruba tu spojil dve veci, ktoré bezprostredne súviseli: svetovú vojnu ako agens a oslobodenie ako výsledok. Takto to vnímali aj autori, ktorí čerpali pre svoju tvorbu z vojnového konfliktu. Toto zdvojenie odlišilo slovenskú (aj českú a čiastočne stredoeurópsku) literatúru od západoeurópskej s témou svetovej vojny. Ale ani u nás to zdvojenie neplatilo bez výnimky.

Do rokov vojny vchádzala slovenská literatúra zdecimovaná. Rady autorov cez vojnu nápadne zredli. Z relatívne početnej generácie prozaikov Martin Kučín sa stratil kdesi v Patagónii, Ladislav Nádaši Jégé sa odmlčal už koncom 19. storočia, Jozef Gregor Tajovský a Janko Jesenský narukovali na východný front, Svetozár Hurban Vajanský v roku 1916 umrel. Slabnúci oheň v kozube slovenskej literatúry udržiavali ženy – Božena Slančíková Timrava, Terézia Vansová, Elena Maróthy Šoltésová, z nich najmä tá posledná. Z básnikov ešte stále čnel najvyššie Pavol Országh Hviezdoslav, hoci schúlený v Dolnom Kubíne ako v zátiší. No práve tu sa zrodil prvý a básnický veľmi účinný protest proti vojne – *Krvavé sonety*. Autor ich písal hneď po vypuknutí vojny, v auguste a septembri 1914. Knižne vyšli v roku 1919 v Prahe. Z mladších básnikov sa už pred vojnou odmlčal Ivan Krasko a podobne ako Jesenský či Tajovský, Vladimír Roy alebo mladý Ján Čietek (neskorší Smrek) musel si aj on obliecť vojenskú uniformu a odísť na front. Na slovenskej básnickej scéne zostali len mladí a najmladší. Z poprednejších 26-ročný Martin Rázus a 22-ročný Štefan Krčméry.

Vráťme sa však ku *Krvavým sonetom*. Je ich 32, ale, žiaľ, počas vojny sa v tlači ocitol len jeden, a to v *Cirkevných listoch* v podobe modlitby. Nedalo sa z neho

usudzovať na celý cyklus. Na publikovanie takéhoto jednoznačného odporu voči vojne, ktorá sa v Uhorsku dlho velebila, sa veľmi nedalo myslieť, no starnúci básnik už ani veľmi nebojoval. Mladí, myslím tu najmä Rázusa a čiastočne Krčméryho, boli odvážnejší. Hviezdoslav odsúdil vojnu z hľadiska kresťanskej morálky, pokladal ju za trest, pretože ľudia sa nesprávali podľa božích prikázaní. V závere sa pýta, aká budúcnosť čaká Slovanov, a teda aj Slovákov, a dúfa, že lepšia. Teda aj on žil víziou oslobodenia.

Martin Rázus väčšinu básní s témou vojny, ktoré písal pred rokom 1918, uverejňoval časopisecky v *Živene*, *Cirkevných listoch* či *Robotníckych novinách*. Zhrnul ich do zbierky *Z tichých i búrných chvíľ*, ktorá vyšla v roku 1917. Tie, ktoré neprešli cenzúrou, resp. ktoré podržal v rukopise, zaradil do ďalších zbierok *To je vojna* a *Hoj, zem drahá*. Obe vyšli v roku 1919. Niektoré Rázusove i Krčméryho básne sa počas vojny širili v opisoch. Píše o tom Štefan Krčméry v *Slovenskej spomienke na Bratislavu*: „Z jeho iniciatívy [išlo o Ferdiša Jurigu, slovenského poslanca v uhorskom sneme – V. P.] napísal som objemný verš *Ohol' ho!*, ktorý potom v odpisoch koloval po kasárňach. Tak sme dostávali v odpisoch i niektoré verše Rázusove, ktoré cenzúra neprepustila.“

Spomenutú rebelujúcu báseň *Ohol' ho!* zaradil Krčméry do zbierky *Keď sa sloboda rodila* (1920). Rázus bol typom básnika, ktorý sa nevedel zmieriť s daným stavom. Bol bojovníkom a takým aj ostal. Už v prvej zbierke má básne, v ktorých sa ozýva požiadavka, že vojna, vyhratá alebo prehratá, by mala ako krvavá obeť viesť k pozitívnej zmene v slovenskom osude. Bola založená na tom, že Slováci tiež bojovali a umierali za Uhorsko, a tak by si zaslúžili viac uznania a práv. Napr. v alegorickej básni *Pani Vlasta* (čiže uhorská vlasť) prichádza k pani Vlaste na barľách ranený slovenský vojak a prosí ju, aby bola dobrou matkou pre všetkých, pretože dosiaľ takou nebola. No čím bližšie bol koniec vojny, tým viac prevažovala u Rázusa nádej, že vyhrá druhá strana a osud Slovákov sa naozaj zmení k lepšiemu. Rázusovu zbierku prijal s nadšením už spomínaný František Votruba (ktorý sa v tých časoch skrýval v Prahe pred odvelením na front). Napísal: „První kniha Martina Rázusa znamená pro Slovensko víc než událost čistě literární. Je to především čin mladé odvahy, statečný projevem národní a lidské víry a co v ní viděla kolem sebe (...) neztratila s očí jasného cíle... Blízká budoucnost teprve ocení, čím bylo Slovensku slovo básníkov v dobách nehlubšího ponížení.“ Rázus pokračoval v tomto duchu i v ďalších veršoch. V zbierke *To je vojna* cez dramatické výjavy ukázal, ako tragicky pôsobí vojna v zázemí, ako trhá citové a rodinné väzby, tlačí k zemi úbohých, ako – na druhej strane – narúša mravný poriadok a pustoší ľudské duše. V tretej Rázusovej zbierke sa téma vojny postupne prechýlila k oslave oslobodenia.

Ako sa s vojnou vyrovnala slovenská próza? Reagovala tiež veľmi promptne. Ján Hrušovský sa dostal na východný front už v prvom roku vojny. Keď ochorel, vrátil sa na Slovensko a na podnet E. M. Šoltésovej začal spracúvať svoje vojnové zážitky, ktoré ona postupne uverejňovala v *Živene*. Neskôr sa dostal na

taliansky front, preto ich dokončil až po vojne. Knižne vyšli v roku 1919 s jednoduchým názvom *Zo svetovej vojny* a podtitulom *Halič, Ruské Poľsko, 1914*. Je to vecné zaznamenávanie každodennej rutiny: nuda, pijatika, ženy, pohuľanky atď., prerušenej útokmi (ranenými, mŕtvymi), ktoré zmenili dlhé ničnerobenie na krvavý kúpeľ. Hrušovský sa drží reality a hoci nepochybne fabuluje, výsledný dojem je, že takto to nielen vyzeralo, ale aj bolo, keď sa rozbiehala vojnová mašinéria na jednom z frontov. Hrušovský nikde nevykročil za osobný zážitok a skúsenosť a nevkladal do príbehu dodatočne aktuálnu oslobodzovaciu ideu. To urobil až neskôr.

Rovnako vecne, ale na nižšej publicistickej úrovni, sa vyrovnával s frontovou realitou Boleslav Bratislavský (vlastným menom Vincent Navara). Na rozdiel od Hrušovského vyberal si dramatické, teda bojové epizódy, kde mohol názorne ukázať, čo robí vojna s ľudským charakterom a ako rýchlo sa stane z človeka nemysliaci automat, resp. zviera. Ani on neideologizuje a jeho hrdinami sú obyčajní vojaci, dokonca bez zdôrazňovania etnickej príslušnosti.

Roku 1928 vydal Hrušovský pozoruhodnú novelu *Muž s protézou*, v ktorej načrtnol psychologický portrét dôstojníka žijúceho najmä pudmi, presnejšie erotickými dobrodružstvami, pretože všetko ostatné, čo ho robilo plnohodnotným človekom, vojna z jeho vedomia vytesnila. Keďže jeho hrdina poručík Seeborn bol záporný typ, autor presunul celý prípad do Rakúska. Ak sa v obidvoch spomenutých knihách držal viac-menej reality, hoci štylizovanej či psychologickej pravdepodobnosti, do centra románu *Peter Pavel na prahu nového sveta* vložil ideológiu oslobodenia. Románový príbeh situoval na rakúsko-taliansky front v poslednej fáze vojny. Mužstvo má bojov po krk, a tak sa búri. Časť z nich sa pokladá za revolucionárov, ale s tým autor nesúhlasí a kreslí ich veľmi negatívne; druhá časť horlí za národnú slobodu, ale toto ideologizovanie, dodané zvonku, deformuje pôvodnú štruktúru príbehu. Niektoré časti románu majú punc bezprostrednej skúsenosti, iné sú plné literárčiny. Vystihol to Alexander Matuska, hoci s príkrrou formuláciou: „Je to beletria v najhoršom zmysle.

Ďalší prozaik, ktorý mal bezprostrednú skúsenosť s vojnovou mašinériou, no dlho ju obchádzal, bol Tido J. Gašpar. Po nedokončených stredoškolských štúdiách odišiel k jadranskému námorníctvu a tam ho zastihla vojna. Námorné motívy sa ťahajú celou jeho tvorbou. Tému vojny však vložil najmä do novely *Červený koráb* (zbierka noviel s týmto názvom vyšla v roku 1933). Opisuje v nej vzburu námorníkov na lodi *Viribus unitis*. Vzbúrení námorníci zajmú všetkých dôstojníkov a začnú sami rozhodovať o svojej budúcnosti. Ani Gašpar nemá rád revolucionárov. Vie však, že keď sa vojna skončí, svet sa musí zmeniť. Starý svet predstavujú tu dôstojníci, pokus o nový svet – vzbúrení námorníci. Cez kapitána, ktorý je Chorvát, sa autor snažil zvieť revolučnú situáciu do riečiska chorvátskeho národného pohybu. Z tohto hľadiska má kapitán v príbehu takú pozíciu, akú má v Hrušovského románe Slovák Peter Pavel. Napokon Gašpar nájde nové, radikálne riešenie: dá vyhodit' celú loď do povetria. Budúcnosť sa teda bude musieť odiet' do úplne nových šiat a budú ju robiť iní ľudia.

Umelecky presvedčivejšie si počínali autori, ktorí sa sústredili na vojnové zázemie, teda na spoločenskú situáciu a pomery doma. Na to, ako vojna zasiahla do života tých, ktorí nebojovali, ale prežívali (a trpeli) vojnu ďaleko za frontom. Tu treba hovoriť najmä o dvoch knihách: o Timravinej novele *Hrdinovia* (1918) a o románe Mila Urbana *Živý bič* (1927).

Timrava je z predvojnovnej generácie realistov takmer jediná, ktorá sa s vojnovou dobou vyrovnala ako prozaička. Úplná väčšina jej generačných druhov sa po roku 1918 spontánne obrátila do minulosti (Kukučín, ktorý sa vrátil domov, Jégé, Vansová, Tajovský ako dramatik, a ďalší). Nebol to však útek od poprevratovej reality, ale spoločenská situácia po prevrate nebola pre nich dostatočne čitateľná, preto si zvolili ako nástroj historické podobenstvo.

Vyprázdnenú skutočnosť vyplnila generácia mladých. Keď však Timrava písala *Hrdinov*, bola práve vojna jej súčasnosťou. Autorka nemala od tejto témy nijaký odstup, iba čerstvé zážitky. V tom je jej sila. Ako inde, i tu je jednou zo základných polôh príbehu irónia. Sú to panskí predstavitelia dediny, obyčajní ľudia totiž síce trpia, ale hrdinsky znášajú vojnové útrapy. Autorka však neidealizuje ani predstaviteľov ľudu. Nielen pre túto prózu, ale pre celé Timravino dielo platí – ako to formuloval Stanislav Šmatlák –, že vždy zobrazuje človeka „bez najmenšieho kompromisu ku konvenciám estetického, národného či filantropického idealizovania umeleckého obrazu človeka“. Vždy vychádzala z konkrétnych charakterov, tie ostro sledovala a bez akýchkoľvek škrupúl opisovala. Pri takomto stvárňovaní skutočnosti by sme tu darmo čakali nejaké náznaky budúceho aktu oslobodenia. Je to próza o vojnovnej skutočnosti v zázemí, ako ho vojna, čo i vzdialená, osudovo poznačila – nič viac.

Trochu ináč vyzerá zázemie vojnovnej reality v Urbanovom románe *Živý bič*, písanom s desaťročným odstupom. Autor vojnu zažil ako 10- až 15-ročný chlapec, ale prežil ju možno práve preto veľmi hlboko, priam sa mu zaryla pod kožu. Na rozdiel od ironizujúceho prístupu Timravy *Živý bič* charakterizuje pátos, vyjadrený aj jazykom, ktorý vyrastá z tragických osudov obyvateľov jednej oravskej dediny v čase vojny. Hrdinom románu je dedinský kolektív či duša tohto kolektívu. Dedinský kolektív bol pre Urbana už predtým, napr. v novele *Za vyšším mlynom*, nielen kolektívnym hrdinom, ale i mravným zákonom.

Román prijala slovenská kritika ako „udalosť“. Andrej Mráz ho pokladal za „vojnový román“ a porovnával ho s najlepšimi vojnovými románmi v Európe (teda s dielami E. M. Remarqa, L. Rennu, E. Glassera, A. Zweiga). Prečo práve *Živý bič*? Andrej Mráz to vo svojom diele *Povojnový slovenský román* (1938) zhrnul do jednej vety: pretože „Urban vedel najst' všetko, čím vojna zaľahla na obyvateľstvo v zázemí, ako ho ruinovala, menila, zdemoralizovala a akými novými túhami naplňovala“. To „všetko“ boli vojnové vdovy, sirotky, matky, ktoré prišli o synov, bieda, hlad, samovraždy vojakov, popravy, panské zneužívanie hladujúcich žien a detí atď. A nové „túhy“? Ani jednou z nich nebola túha po slobode, ale po spravodlivosti. Okrem utrpenia je tu totiž i vzbura proti vojne a proti tým, ktorí ju vymysleli. Adam Hlavaj, vojnový zbeh, sa v závere románu vrší

na vinníkoch (a ako to vždy býva, aj na nevinných) a pokračuje tak v tradíciách zbojníckej praxe. Ak Hrušovský a Gašpar odmietli revolučný pohyb nás, bojac sa anarchie, Urban stavil na čin, čiže na vzburu.

Trochu bokom stojí tvorba Janka Jesenského a Jozefa Gregora Tajovského inšpirovaná vojnou, zajatím a legionárskymi aktivitami. Bokom preto, že vznikala mimo územia Slovenska a reagovala na iné podnety, nie domáce. Ide o Jesenského zbierku básní *Zo zajatia*, ktorá vyšla v Rusku a Spojených štátoch v roku 1918 a doma o rok neskôr. Ideovo jednoznačné verše majú aktivizačný a zároveň príležitostný charakter. Po návrate domov autor už na túto fázu vývinu nenadviazal. Tajovského prózy *Rozprávky z Ruska* a *Na fronte a iné rozprávky* (obe 1920) sú o živote v Rusku, teda o legionároch, ale aj o bolševikoch a ruskom ľude vôbec, ako ho autor postupne spoznával. Skôr ako o poviedky ide o krátke črty, zachytávajúce autorove stretnutia so zaujímavými ľuďmi, vojakmi a civilmi. Nesú všetky znaky Tajovského „ľudového“ prozaického umenia.

Tajovský je však zároveň autorom drámy z obdobia vojny *Blúznivci*. Ako u Urbana, i tu ide o vojnové zázemie, ale poňaté výlučne cez ideu oslobodenia. Nehovorí sa o utrpení (o vojne je tu len pár slov), ale o národnej budúcnosti. Národná idea určuje všetko, najmä charaktery. Autor sa nevyhol schematizmu, ale príbeh sa končí tragicky, a to je obžaloba váhavosti ľudu, ktorá autora zbolela. V tomto zmysle je to hra realistická.

Pokiaľ ide o slovenskú prózu, spájanie vojnovnej skúsenosti, ktorá bola vždy individuálna a týkala sa človeka v hraničnej situácii (sem patria všetky európske vojnové romány, spomenuté A. Mrázom), s ideou oslobodenia, ktorá sa viazala na národný kolektív (človeka a jeho osud nahradil príslušník národa), neznásobovalo, ale odmocňovalo umeleckú stránku jednotlivých diel.

Ako to vyzeralo s českou literatúrou o vojne? Aktivizovali sa najmä autori-legionári Josef Kopta, František Langer, Rudolf Medek a iní. Neboli to len prozaici, ale i príležitostní básnici a dramatici. A na rozdiel od našich autorov-legionárov pokračovali v legionárskych príbehoch aj po návrate domov. Vznikli celé trilógie či dokonca pentalógie, vychádzajúce ešte v tridsiatych rokoch. Teda Česko má svoju legionársku literatúru a je to pomerne silný prúd, ktorý má miesto v literárnom vývine. Najväčší úspech tiež dosiahol legionár či skôr „anti-legionár“ Jaroslav Hašek so svojím originálnym Švejkom. Tento román však stojí sám a osobitne, postupne dostával medzinárodný rozmer. Je založený na jednoduchšej myšlienke: absurditu vojny vložil Hašek do vnútra svojho antihrdinu. Tak sa mu podarilo vysmiať z celej vojnovej mašinérie a zo všetkých, ktorí sa na nej podieľali. Je to román, ktorý mohol vzniknúť len v Česku, ktoré bolo odjakživa proti Habsburgovcom, a keď celá ríša zdegenerovala, s výsmechom ju poslať do prepadliska dejín. Slováci sa naopak na habsburskú dynastiu vždy obracali, keď chceli nejaké ústupky od Maďarov.

Na záver možno povedať, že téma prvej svetovej vojny nemala v slovenskej literatúre takú razanciu ako v niektorých iných literatúrach. A pochopiteľne ani takú, ako mala téma druhej svetovej vojny spolu so Slovenským národným po-

vstaním. Zrejmé je to aj z toho, že jej kritici a literárni historici nevenovali osobitnú pozornosť. Okrem state F. Votrubu *Slovenská literatúra v boji za oslobodenie* (1929), ktorá má však skôr bilančný, ako hodnotiaci charakter, niet veľa iných súhrnov. Sú len hodnotenia jednotlivých titulov v rámci jednotlivých autorov. Niektoré zavážili viac, niektoré menej. Aj dnes má čo povedať Hviezdoslav, Rázus, Jesenský (v poézii) a v próze Milo Urban, Timrava a niečo z Hrušovského a možno z Tajovského. Ich diela predstavujú viac ako len tematický prínos.

Slovak Literature and World War I

VLADIMÍR PETRÍK

The event did not reverberate with such a strength in Slovak literature as in other literatures, nor did literary historians pay special attention to it, only providing critiques and ratings of literary works by individual authors. To date, works by P. O. Hviezdoslav, M. Rázus, J. Jesenský, M. Urban, Timrava, J. Hrušovský or J. Gregor Tajovský have been, and still are, analysed mostly with a literary focus.

PAMÄTI NA VOJNU — VOJNA V PAMÄTIACH (Slovenskí legionári)

LENKA SZENTESIOVÁ

Témou tohto príspevku sú dva texty z okruhu tzv. legionárskej literatúry¹, viažucej sa k udalostiam prvej svetovej vojny, memoáre Janka Jesenského *Cestou k slobode* a Mikuláša Gaceka *Sibírske zápisky*. Obaja autori patrili k významným osobnostiam slovenskej literatúry prvej polovice 20. storočia, i keď Jesenského tvorba je širšej verejnosti známejšia, keďže Mikuláš Gacek sa v nej etabloval predovšetkým ako prekladateľ. Navyše jeho pôsobenie bolo na dlhý čas poznamenané dramatickými životnými okolnosťami. Navzdory tomu, že obaja autori reprezentovali dva celkom odlišné prozaické aj osobnostné typy, ich memoárové texty sú zaujímavé práve tým, že tak ako sú svedectvom odlišností autorského videnia sveta, nájdeme v nich aj viacero podobností (alebo ak chcete „styčných plôch“). Tie poukazujú na zásadnú skutočnosť: spomienky, v centre ktorých stojí skúsenosť vojaka (a vojenského politika), sú nielen retrospektívou individuálnej osobnej skúsenosti, ale aj pripomenutím zážitkov utváraných v spoločnom časopriestorovom rámci, i keď jeho vnímanie ovplyvnené spomienkami a aj následné sprítomnenie v literárnom texte je, samozrejme, odlišné.

Začnime teda najprv „podobnosťami“ biografického charakteru. Tak Janko Jesenský, ako aj Mikuláš Gacek strávili takmer celé obdobie prvej svetovej vojny v Rusku, kam sa dostali ako prebehľáci z rakúsko-uhorskej armády. Po úteku prekonalí útrpné obdobie zajateckých táborov a obaja (Jesenský na naliehanie priateľov, povzbudzovaný najmä Jozefom Gregorom Tajovským, Gacek z vlastnej iniciatívy, vyčerpaný úmornými zajateckými prácami) vstúpili do služieb československej dobrovoľníckej armády, inak povedané, stali sa legionármi. Tu sa však línia biografických podobností stráca a dostávame sa na úroveň koncepcie textu. Jesenský sa od počiatku zaangažovania do legionárskej misie pohyboval v prostredí, ktoré možno bez výhrad označiť za intelektuálne. Nebol teda voja-

¹ Termín *legionárska literatúra* je v slovenskom literárnom kontexte vzhľadom na malú početnosť textov sporný, ale akceptovateľný. Jesenského a Gacekove memoáre patria v rámci žánru k umelecky najhodnotnejším textom, nie sú však ojedinelými príkladmi legionárskych spomienok. Tie sa zachovali aj od iných autorov, i keď v „roztratenejšej“, zborníkovej, prípadne rukopisnej podobe. Zo spomienkových zborníkov, tvorených súbormi kratších biografických textov legionárov – pamätníkov, ako príklad uvádzame: PÍSECKÝ, Ferdinand – GREGOR TAJOVSKÝ, Jozef (eds.): *Sborník rozpomienok ruských legionárov Slovákov*. Praha – Bratislava 1933; PÍSECKÝ, Ferdinand (ed.): *Hej, Slováci!: hrst' rozpomienok slovenských legionárov*. Bratislava 1933; JANČEK, Ján: *Rozprávky z vojny. Zo zápisiek našich legionárov v Rusku*. Bratislava 1919.

kom bojujúcim na fronte, ale legionárskym novinárom, a treba dodať, že táto profesia vyhovovala jeho bonvivánskemu naturelu viac než vynútená autoritatívna disciplína vojenského života. Ako politický redaktor kyjevských *Slovenských Hlasov* sa zúčastňoval na zasadnutiach a rokovaníach, na ktorých sa formovalo ideové (a ideologické) smerovanie československej legionárskej politiky. Okruh osobností, s ktorými sa z titulu svojej profesie stretával, mu poskytol možnosť zorientovať sa v „zákulisí“ politických prúdov a frakcií, „nestranná“ pozícia novinára, ktorý do politického diania priamo nezasahuje, mu súčasne umožňovala zachovať si od kulminujúcich ideologických sporov názorový odstup. V súvislosti s jeho memoárovou štylizáciou budeme preto hovoriť o tzv. skeptickom racionalizme ako základnej perspektíve vyobrazenia politického vývoja v Rusku i vo vzájomných česko-slovenských vzťahoch.

Aj keď to v memoároch nepriznáva otvorene, práve znalosť politického prostredia mu bola východiskom k získaniu vysokých diplomatických funkcií v legionárskom odboji, hoci ich získal až v poslednej etape činnosti légii (máme na mysli funkciu podpredsedu Odbočky československej Národnej rady v Rusku a členstvo v jej propagačnom výbore). Ak si všetky uvedené skutočnosti spojené s jeho pôsobením v Rusku zosumarizujeme, je zrejmé, že sa nám v nich na základe biografických faktov načrtáva portrét vojenského politika – intelektuála, človeka pohybujúceho sa prevažne vo vysokých politických kruhoch. Tento biografický portrét v princípe korešponduje so spomienkovým sebaobrazom použitým v memoároch (s tzv. memoárovým subjektom), ak doň, pravda, zahrnieme sebaironický akcent človeka, ktorý sa v zmenených existenčných podmienkach snaží najmä prežiť, materiálne zabezpečiť svoju existenciu a zachovať si pritom nálezitý sociálny status. Zároveň je v novej situácii chtiac-nechtiac obeťou turbulentných historicko-politických okolností, preto všetky nečakané udalosti, ktoré ho v Rusku postretnú, sa (mu) dejú viac menej náhodou a bez vlastného pričinenia. Sebairónia je signifikantným znakom Jesenského autorskej poetiky vo všeobecnosti a objavuje sa aj v iných jeho textoch. V memoároch ju však transformuje do špecifickej figúry stvárnenia seba samého ako „panského človeka“, u ktorého starosvetská výchova sformovala modely správania prevzaté zo šľachtickej kultúry. V zmenených (vojnových) pomeroch je však jeho džentričke videnie sveta zo strany okolia chápané ako anachronické povýšenectvo, v lepšom prípade ako istá excentrická zvláštnosť. On sám sa však nárokov na seba samého ani na svoje okolie nemienil vzdať, v dôsledku čoho sa nevie celkom zžiť s novou existenčnou situáciou a najmä s nevyhnutnými kompromismi, ktoré vyžaduje.

Protipólom Jesenského memoárového subjektu je Mikuláš Gacek, človek, ktorého do ruského zajatia poháňa utopická túžba po vyslobodení (sprvoti osobnom, neskôr transformovanom do myšlienky oslobodenia národného spoločenstva). Gacek na rozdiel od Jesenského celý svoj pobyt v legionárskej službe strávil ako radový vojak a jeho memoáre sú tak v pravom zmysle slova spomienkami z frontu. Slúžil najprv v berezanskejrote, prislúchajúcej k Tatranskému pluku, neskôr, počas sibírskej anabázy, ako vychovávateľ v tábore pre Slovákov – zajat-

cov v Irkutsku a Krasnojarsku, aby napokon po jeho včlenení do 12. streleckého pluku strávil posledný rok služby v najodľahlejšej časti Sibíri a do vlasti sa vrátil jedným z posledných legionárskych transportov v septembri 1920. Rovnako ako v prípade Jesenského, aj u Gaceka korešponduje prežívanie dobrovoľníckej misie v postavení radového vojaka, teda ako človeka bez politických ambícií, s memoárovým subjektom, vyjadrujúcim literárnu štylizáciu.

Iné aspekty sebayobrazovania však už s prežívanou realitou nekorešpondujú a sú jednak dôkazom „časového rozhrania“ medzi prežitím skutočnosti a jej literárnym stvárnením, ale aj ideologickej orientácie, ku ktorej sa Gacek počas života priklonil a do textu ju ex post implementoval. Odhliadnuc od ideologickej inštrumentalizácie výpovede literárne ozvláštnenie sa u Gaceka prejavuje predovšetkým v prepíatom obdive k ruskej krajine a kultúre, hraničiacom až s adoráciou a vyjadrujúcom hlbokú úctu k všetkému, čo symbolizuje „slovanskú dušu“ Ruska. Tento postoj je len prirodzeným dôsledkom autorovho celoživotného rusofilského čítania (Gacek patril vo svojej generácii k najuznávanejším prekladateľom z ruštiny) a azda najväčšmi sa prejavuje v jeho úcte k patriarchálnej roľníckej kultúre.

Máme tak pred sebou dva portréty odrážajúce rozdielnosť osobnej „legionárskej biografie“. Na ich základe vznikli dve podoby legionárskych spomienok, ktoré na jednej strane reflektujú funkčné mechanizmy vysokých politických štruktúr v légiách pohľadom vrcholového politika, na strane druhej pôsobenie radovej vojenskej jednotky, ktorá je len jednou z mnohých súčastí legionárskeho armádneho systému. Z pohľadu literárnej genológie však memoáre nereprezentujú výhradne svedectvo osobnej skúsenosti človeka, obzvlášť ak majú jasný historický rámec retrospektívy, stávajú sa aj reprezentáciou historickej epochy spojenej s jeho životom. Medzi dvoma líniami času figuruje ľudská pamäť a tá (aj keď ju pojmeme ako kognitívny element) podobu prežitých udalostí mení, pretvára do podoby zodpovedajúcej realite, v ktorej autor svoj príbeh píše, a nie primárne času, v ktorom udalosti a javy prežíval. Vzniká tak nanovo utvorená subjektivistická podoba histórie, ktorá nie je odrazom skutočnosti, ale naplnením autorského zámeru: prerozprávať historické udalosti tak, aby zodpovedali mysleniu človeka, ktorý o nich píše, aby dostatočne upozornili na hodnotu jeho existencie, a súčasne tak zvýznamnili jeho postoje, názory a politické presvedčenie vzťahujúce sa k vyobrazeniu dobovej politickej reality. Dostávame sa k tej časti štruktúry textov, ktorú budeme nazývať ideologickou rovinou výpovede² a ktorej (implicitné) zahrnutie do spomienkového svedectva je dôvodom, prečo

² Označenie odkazuje na kategorizáciu výstavbových úrovní literárneho textu podľa T. Kubička, v rámci ktorej „hľadisko na rovinu ideologickej konštituuje vrstvu, na niž nachádzame výrazové prostriedky, ktoré môžeme považovať za ideologicky hodnotiteľné. Otázka tejto roviny potom zní, z jakého postoje potom autor ideologicky vníma a hodnotí zobrazovaný svet. Tento postoj pritom môže byť postojom jak autora alebo postojom vypravěče, jenž není identický s autorem“ (KUBÍČEK, Tomáš: *Vypravěč. Kategorie narativní analýzy*. Brno 2007, s. 69). Postoj, ktorý má v Gacekovom prípade explicitne ideologický charakter, pripisujeme v tomto prípade figúre svedka.

oba texty vychádzajú práve v tridsiatych rokoch, ktoré možno označiť za krízovú dekádu prvej ČSR. Jesenského pamäti *Cestou k slobode* vychádzajú v prvom vydaní v roku 1933, Gacekove *Sibírske zápisky* o tri roky neskôr, v roku 1936, a obe vydanie sprevádzajú pozitívne ohlasy v literárnych kruhoch.³ Gacek je dokonca za svoje memoáre v „autonomistickom“ roku 1938 ocenený výročnou cenou Slovenskej krajiny, a ako vyplýva z jeho slov, prijíma ju s pokorou a zadost'učinením ako akt vďaky vyjadrený všetkým slovenským dobrovoľníkom a ako poctu ich heroickým osudom.⁴

Hoci sa to na prvý pohľad zdá ako nadnesené konštatovanie, viacero faktorov naznačuje, že politická polarizácia česko-slovenských vzťahov, eskalujúca v tridsiatych rokoch, a najmä silnejúce autonomistické tendencie na slovenskej politickej scéne sa v textoch oboch autorov premietli do reflexie politickej reality vzťahujúcej sa k obdobiu prvej svetovej vojny. Koncipovali tak ideologickú rovinu výpovede či, lepšie povedané, posolstvo, ktoré sa v spomienkach dostáva nad rámec reprodukcie faktov a aj nad rámec individuálnej skúsenosti. Prienik ideologických východísk smerom k čitateľovi je uľahčený už samotným historickým časopriestorovým rámcom rozprávania a motívmi, ktoré naň odkazujú: veľkú časť oboch textov tvorí analýza politických (širšie mocenských) vzťahov v legionárskej komunite, ktoré sa postupne diferencujú na vzťahy politické, etnické a napokon smerujú k otázke rovnoprávnosti oboch národov. Tá, ako vyplýva z rozprávania oboch, predstavovala ideologický a politický problém, ktorý sa v légiách javil ako vypuklý už v období pred vznikom spoločnej štátnosti, v čase, keď sa predstavy o možnom fungovaní spoločného štátu ešte len formovali.

V náhľadoch na tieto otázky a spory spočíva zásadný rozdiel medzi textami oboch autorov. Kým v prípade *Sibírskeho zápisníka* sme svedkami priamej inštrumentalizácie výpovede spojenjej s konkrétnou nacionalistickou ideológiou, Jesenský zostáva v memoároch vo vzťahu k politickému prostrediu povzneseným pozorovateľom, a to aj v spomienkach na obdobie, v ktorom sám pôsobil ako aktívny

³ „Príde teda čas, keď to, nad čím sme sa my natrápili, natrýznili celé mesiace a roky (...) bude neznáme, (...) malé tragédie sa zabudnú, krivdy sa odpustia (...) a zo všetkého zostane len suchá zvesť, (...) líčiaca udalosti triezvym, pokojným a vyrovnaným pohľadom. Potom bude čitateľ siahať po takej knihe, ktorá vystihuje udalosti istého veku, hoci iba kronikársky, ale vystihuje zároveň charakter istej periódy umelecky, to značí mnohotvárne a nestranné, nezamútené národnostným alebo jednogeneračným osudom. Takou knihou je Jesenského *Cestou k slobode*.“ (MEČIAR, Stanislav: Janko Jesenský. *Cestou k slobode*. In: *Slovenské pohľady*, roč. 49, 1933, č. 10, s. 630).

⁴ „Bratia moji drahí, ďakujem za peknú zvesť, veľmi ma prekvapila, a vari je to až priveľká česť, ktorá sa mi má dostať. Tých niekoľko prekladov, no a tie spomienky z légií... Práve v našej literatúre nie také závažné, aby sa mali odmieňať Štefánikovou literárnou cenou. ... (ďalej nečitateľné – L. S.) krajina týmto vyznamenávaním uznáva prácu legionárov, že je to pocta nám, všetkým príslušníkom veľkého legionárskeho bratstva.“ (Slovenský národný archív Bratislava, Osobný fond Mikuláš Gacek, inv. č. 35, GACEK, Mikuláš: Oznámenie Sdruženiu slovenských legionárov o nominácii na cenu Slovenskej krajiny, datované 19. 5. 1938 – strojopisný dokument zahŕňajúci autorov rukopisný príspevok k oficiálnemu úradnému oznámeniu ZSL.)

politik. V odstupe voči politickému svetu spočíva aj najväčší paradox jeho postoja: vzhľadom na svoje povolanie novinára sa pohyboval na početných schôdzach a zasadnutiach legionárskych organizácií, na ktorých sa prerokovávali zásadné kompetenčné otázky, jeho vyobrazenie politických kruhov však nie je explikatívne, nevenuje sa detailne a zasvätené charakteristike jednotlivých politických frakcií, ide mu skôr o vystihnutie napätej frenetickej atmosféry, ktorú „potencialita moci“ a zápas o ňu vyvoláva. Vo víre mocenských i ľudských antipatií pritom preňho nie je rozhodujúce, či sú členmi tohto zápasu čechoslovakistické kruhy mäsarykovsko-štefánikovskej reprezentácie, cárofilské sily zoskupené okolo Josefa Düricha alebo iné politické frakcie usilujúce sa získať podiel na moci.

Politická scéna pre Jesenského ako nezainteresovaného pozorovateľa predstavovala strhujúci a súčasne odstrašujúci mechanizmus uzurpácie moci, v ktorom idea spoločne dosiahnuteľnej slobody a politickej legitimacy bola pre českých, ale aj slovenských politických predstaviteľov len komunikačným kódom vysielaným smerom do zahraničia (t. j. k Spojencom). Keď sa však jej pôsobnosť zúžila na rovinu internacionálnych česko-slovenských vzťahov, prevládli na oboch stranách rozpaky nad tým, akú formu politickej legitimacy by mali légie reprezentovať. O tom, že ani navonok deklarovaná jednotnosť myšlienky čechoslovakizmu nebola úplne automatická a všeobecne akceptovaná, sa Jesenský presvedčil už ako redaktor *Slovenských Hlasov* a na túto tému nájdeme v memoároch viacerorozhovorov s Tajovským, ktorý ho vlastne do légii priviedol. Jesenský sa vo vzťahu k politike prejavuje ako skeptický racionalista, relativizujúci všeplatnosť akýchkoľvek ideí, a to dokonca aj v prípade, ak s nimi sympatizoval. Ich transformáciu do praxe totiž podľa neho zákonite determinoval individualistický „ľudský faktor“, ktorého pôsobenie v politike bolo nepredvídateľné, ale zväčša predznamenoval negatívny smer: spory, nezhody a dezintegračné tendencie. Toto poznanie vyjadruje v pamätiach príznačným konštatovaním: „Každá idea je pekná, ale keď ju ľudia začnú vykonávať, od špinavých ľudských rúk sa vždy zašpiní. Nevie chodiť po zemi medzi ľuďmi vo svojej myslenej kráse. Zvrhne sa, zopsuje.“⁵

Práve „mechanizmus individualizmu“ ako psychologický fenomén narušajúci ideologickú integritu politického prostredia bol paradoxne tým, čo ho na reflexii politickej otázky zaujímalo najväčšmi; je to aj nepochybný dôkaz toho, že aj autorsky mu bola bližšia skôr malichernosť ľudských charakterov, než majestátnosť ideí. Dlhé rozhovory, ktoré na túto tému viedol s blízkym priateľom Gregorom Tajovským, sa týkali práve otázky zachovania žurnalistickej objektivity v reflexii rozličných názorovo-politických tendencií: „Ale, kamarát, — povedal som mu [Tajovskému – pozn. L. S.], „tok je jeden – československý. – A v tom toku rozličné víry, zákruty, bočné točenia, podmývanie, plytčiny... – No vidíš, napíš o tom niečo.“⁶

⁵ JESENSKÝ, Janko: *Cestou k slobode. Úryvky z denníka 1914 – 1918*. Turčiansky Sv. Martin 1933, s. 148.

⁶ Tamže, s. 119.

V tejto súvislosti treba poznamenať dôležitú skutočnosť: napriek tomu, že Jesenského memoáre boli v kontexte politickej situácie tridsiatych rokov vnímané ako polemika s autonomistickým hnutím,⁷ ide o text, v ktorom nie je zreteľne prítomná ideologická línia výpovede, teda nepredstavuje ideologické svedectvo. Jesenský sa v pozícii autorského subjektu otvorene ani skryto nehlási ku konkrétnemu politickému prúdu ani neformuluje svoje politické postoje. O jeho politickej orientácii možno na základe memoárov s istotou povedať vari len to, že bol demokrat, opakovane zdôrazňujúci nutnosť dodržiavania občianskych slobôd a odmietajúci akékoľvek prejavy totalitnej diktatúry. Z tohto presvedčenia pramení aj jeho vyhranene negatívny postoj k ruskej februárovej a neskôr októbrovej revolúcii v roku 1917. Petrohradská anabáza vrcholí v jeho spomienkach práve októbrovou revolúciou, ktorú (podobne ako iné zlomové udalosti) zobrazuje dvoma spôsobmi: v metaforickom i pozorovateľskom kóde – spoločným menovateľom oboch perspektív je zdesenie a strach z násilia, ktoré bolševici revolúciou roznieťili a ktoré každým dňom eskalovalo. Ak pri pohľade na trosky mesta po zásahu februárovej revolúcie pociťoval smútok a nostalgiu nad jeho zašlou krásou, v priamom styku s ďalšou vlnou revolučného násilia v ňom narastá agresivita a zlosť, vyplývajúca z presvedčenia, že Rusi sa o svoju krajinu pripravili vlastným pričinením a nevedomí dôsledkov ohrozujú na živote nielen vlastné obyvateľstvo, ale aj tých, ktorí na ich politickú nestabilitu doplácajú. K „nemilosrdnosti pohľadu“ iste prispela aj skutočnosť, že sám na revolučné násilie takmer doplatil životom. Zlo, z ktorého príznačne neobviňuje ideológiu, ale človeka ako jej tvorca a šíriteľa, naďalej rezonuje v plnej sile a revolúcia likviduje nielen svoje deti, ale aj bezbranných a nevinných: „Diali sa také veci, na ktoré je schopný len jeden boží tvor na tomto svete: človek. Jeden obrázok: Chytia kapitána a vedú na samosúd. Odtrhli ho od jeho synčeka, ktorý za ním vystiera ruku a volá: — Papa, pápočka... Dajte mnie mojogo pápočku! Ako vystiera ruku k otcovi, otec mu ju chytí. Ktosi odťal tú ruku a decko padá na chrbát, držiak odťatú otcovu ruku.“⁸

V Jesenského negatívnom stanovisku je okrem humanistického explicitne prítomný aj politicko-ideový rozmer: odpor voči bolševickej ideológii, ktorej nebezpečenstvo nespočívalo len v demagogických zjednodušujúcich tézach, ale aj v rýchlosti a „nákazlivosti“, s akou sa šírila medzi obyvateľstvom. Výsledkom sú nihilistické obrazy ničenia, zachytávajúce proces, ktorý má dokonca svoj osobitý devastačný rytmus: „Lenin, ako neviditeľný cholerový bacil, kadiaľ prešiel, všade bola mŕtvola dovtedajšej ustanovizne, rozvrat v elementárnych pojmoch,

⁷ Porovnaj stať KUČERA, Martin: K zrodu, rozvoji a skonu legionárskej literatury. In: Schreiberová, Jarmila et al. (ed.): *Legie a múzy. K historii československých zahraničních vojsk v letech 1914 – 1920*. Praha 2008, s. 7 – 39.

⁸ JESENSKÝ, J.: *Cestou k slobode*, s. 170. Len pre zaujímavosť dodávame, že marxistická literárna veda používala ako argument Jesenského „reakčnosti“ v memoároch fakt, že tieto a podobné epizódy odsudzujúce revolúciu nemajú empirický základ (t. j. nie sú prežité), ale sú vymyslené.

v zmyšľaní. Nijaké Rusko, nijaké ‚gosudarstvo‘, nijaká vláda, nijaká rodina, nijaký majetok, nijaký nacionalizmus, nijaké víťazstvo, nijaká češť. (...) Revolúcia sa zvrhla. V červenej farbe horeli majetky, tonuli. Do neba vyplazovali svoje dlhé jazyky. Oheň, ktorý hrial, hnal, pálil a ničil.“⁹

Nielen počas revolúcií sa Jesenský ako „homo politicus“ cítil nesvoj, nehovoriac o komplikovaných osobných vzťahoch s vrcholnými predstaviteľmi légii, v ktorých nedokázal a vari ani nechcel zakryť hlboké antipatie. Denníky, korešpondencia a ďalšie primárne pramene poukazujú najmä na jeho napätý vzťah so Štefánikom. Nepriaznivý názor na jeho osobu prezentuje v memoároch sofistikovane v naznačení spojitosti medzi jeho povýšeneckým vystupovaním na verejnosti i v súkromí a jeho charakterovými črtami. Tento charakterový oblúk je príznačne ironický a neraz v ňom badať aj nevypovedanú výčitku. Ako príklad zvolenej charakterizačnej stratégie uvedieme jeho prvé stretnutie so Štefánikom: „Boli sme ho pozrieť. Nízky, s veľkou tvárou, bledým čelom, hrubým nosom, s rapinami okolo neho, múdrymi belasými očami. Bol v uniforme francúzskeho majora. Hovoril rozvážne, ticho, láskavo a presvedčavo. Spôsoby panské. Dojem svetobežca, akoby bol už stratil pod nohami svoju domácu pôdu slovenskú a zamenil ju celou zemeguľou. Čo bolo spod Tatier, to mu bolo milé, ale malé, ako detská hračka, ktorú treba odložiť, lebo sme už vyrástli z detských nohavičiek a teraz sa robia veľké veci. Len nie malichernosti. Buďme veľkorysí.“¹⁰

Ak pamäti *Cestou k slobode* nie sú ideologicky príznakovým textom, ale skôr sebaironickými spomienkami politika z donútenia, na opačnom póle osi sa nachádzajú Gacekove *Sibírske zápisky*. Ich interferencia s politickou realitou tridsiatych rokov, času, v ktorom vychádzajú, je komplikovaná, rozdelená na viaceré úrovni: epickú, etnickú a konečne aj politicko-ideologickú. V epickej rovine Gacek koncipuje svoje spomienky ako retrospektívu, vychádzajúcu z kolektívnej identity. Ide v princípe o heroický príbeh spoločenstva dobrovoľníkov, bojujúcich v ťažkých podmienkach za národnú slobodu. Objektom spomienok pritom nie je jednotlivec, ale práve súdržné a kooperatívne spoločenstvo, konkrétne bezantská rota, ktorej členom bol aj on sám. To sa pomerne skoro v rozprávaní stáva aj spoločenstvom nacionálne príznakovým, spoločenstvom Slovákov, ktorí nielen bojujú za slobodu, ale snažia sa v rámci vzťahov vo vnútri legionárskeho telesa dosiahnuť aj istý model etnického sebaurčenia, ktoré by deklarovalo ich výlučnú a homogénnu nacionálnu identitu („My Slováci“).

Ak by sme uvažovali v čisto hypotetickej rovine, aký štruktúrny model skupiny Gacek nastoľuje vo svojich spomienkach ako ideálny a prepojili tento koncept s etnickým hľadiskom, dostali by sme sa k modelu kultúrneho národa,¹¹ ktorý

⁹ Tamže, s. 149 – 151.

¹⁰ Tamže, s. 124.

¹¹ Pri charakteristike pojmu etnicity Slovákov vychádzame v spojitosti s Gacekom z koncepcie tzv. kultúrneho národa, ktorý stojí na opačnom póle nacionálnej osi než národ štátny ako politická entita, legitimizovaná ústavou. Na skupinovú spoločenstvo slovenských zajatcov, neskôr

(v užších rámcoch) zodpovedá nacionálnej úrovni jeho pamätí. Takáto skupina je v zásade tvorená menším počtom členov (aby bolo možné každého z nich identifikovať a odlíšiť individuálne – „spoznať v ňom človeka“), je etnicky homogénna, zdieľajúca rovnaké nacionálne a etické hodnoty, aké preferoval on sám. Dôležitým kritériom je taktiež maskulínny prvok „mužskej súdržnosti“, utužovanej spoločne prežitou skúsenosťou (pobytom v zajatí). Táto skúsenosť, i keď bola iniciovaná situačne, tvorila základ pevných priateľstiev medzi vojakmi, často trvajúcich desiatky rokov po skončení legionárskeho odboja.¹² Treba povedať, že túto značne utopistickú predstavu spoločenstva sa mu nikdy nepodarilo naplniť do dôsledkov. Ak sa jej však dokázal aspoň priblížiť, vytvoril si na skupinu pevnú emocionálnu väzbu a jej rozpad niesol ťažko, vidiac v ňom stratu priateľských vzťahov, ktoré zanikli skôr, než sa vôbec stihli vytvoriť. Ako zánik takéhoto spoločenstva opisuje prerozdeľovanie zajatcov v kyjevskom zbernom tábore na nútené roľnícke a fabrické práce: „I mňa tak odsekla nemilosrdná ruka od priateľov z Aschabadu. Dobrácky Ondrej Kutlík z Báčky. Pehavý, smiešny, nekonečne úslužný a nežný opatrovník Matej Mác zo Šariša! Či sa ešte niekedy uvidíme? Vidíte, ani rozlúčiť sme sa nemali kedy!“¹³

Vo fáze zžívania sa s vlastnou etnicitou sa u Gaceka jej ponímanie pohybuje na úrovni hľadania vonkajších (performatívnych) symbolov, ktoré by boli všetkým slovenským legionárom dostatočne zrozumiteľné a mali by aj mobilizačnú silu. Preto sa ako vizuálny symbol etnickej identity zjavuje na zemľanke podobiežň Jánošíka, slovami Gaceka „prvého slovenského revolucionára“: „Tak sa, nevedieť v čej hlave, kedy, ako, zrodila myšlienka, vyobraziť na streche zemlianky Jánošíka, prvého slovenského revolucionára, ako si postrhával putá a mocným vzmachom valaškou zvíja na vysokom brale pod Tatrami. (...) Sami sme sa čudovali, kde sa vzal spod našich neogabaných rúk. (...) Rota naša bola na svoje dielo hrdá. A my, čo sme na obraze od prvoti neúnavne robili (...) sebavedome sme si vykračovali a boli sme presvedčení, že by nebolo na svete veci, ktorá by sa nám nebola podarila, keby sme raz veľmi chceli.“¹⁴ V kontexte vypovedaného môžeme spodobnenie jánošíkovského mýtu vnímať ako katalyzátor etnického sebavedomia a bojového odhodlania vojakov, ktorí v jeho osude definitívne nachádzajú predobraz svojej súčasnej situácie a prostredníctvom aktualizácie symbolu sa s ním v plnej miere identifikujú. Nepochybne aj preto, že ako súčasť profánnej

dobrovoľníkov, ako ich Gacek prezentuje, totiž v plnej miere platí, že základom nacionálnej príslušnosti nie je politické vedomie, ale „predevším společně zakoušena kultura (...) společný jazyk, společná literatura a společné náboženství jsou nejdůležitějšími a nejúčinnějšími kulturními statky, které vytvářejí kulturní národ a udržují jeho soudržnost“ (MEINECKE, Friedrich: Obecně o národu, národním státu a světoobčanství. In: Hroch, Miroslav (ed.): *Pohledy na národ a nacionalismus. Čítanka textů*. Praha 2003, s. 47).

¹² Typickým príkladom takéhoto vzťahu bolo Gacekovo celoživotné priateľstvo s Ferdinandom Čatlošom.

¹³ GACEK, Mikuláš: *Sibírske zápisky (1915 – 1920)*. Turčiansky Sv. Martin 1936, s. 17.

¹⁴ Tamže, s. 116.

(folklórnej) tradície zbojníctva bol vo vojenskom kolektíve všeobecne zrozumiteľný.¹⁵ Navyše sa ukázal použiteľný v širšom spektre upevňovania národnej identity: „I na večernej akadémii sme sa zúčastnili. Podporučík Manica nacvičil ‚Bol by Jánošík bojoval...‘ – chlapci pozháňali ukrajinské kroje a na javisku predstavili zbojnícku scénu okolo vaty. (...) Driečny Zvolenčan Hanes i zahajdúchoval a zaspieval ‚Na Kráľovej Holi...‘ – ostatní ho tichým bzučaním sprevádzali.“¹⁶

Už tu sa zdá, akoby sa v Gacekovom vymedzení etnicity prejavovala istá kontinuita tradície revolučného nacionalizmu 19. storočia, zatiaľ však ešte bez zrejmych ideologických konotácií. Tie sa v jeho spomienkach objavujú až v momente vytriezvenia z legionárskych ilúzií, po Masarykovom príhovore k dobrovoľníkom v Borispoli v auguste 1917, v ktorom sa legionárom prihovára (iba) po česky, forsírújúc ich spoločnú československú identitu a historickú tradíciu, opomenúc pritom osobitné zásluhy slovenských dobrovoľníkov. Ich sklamanie bolo o to väčšie, o čo oduševnenejšie bolo ich dovtedajšie presvedčenie, že sú rovnoprávnou súčasťou légii. Ide súčasne o prvotný impulz, konkretizujúci tézu, ku ktorej Gacekova retrospektíva ako celok v politickej rovine reflexie smeruje: v očiach českých politikov slovenskí dobrovoľníci a ich zásluhy v prospech vybudovania spoločného štátu akoby ani neexistovali.

Ak bolo pre Gaceka Masarykovo vystúpenie v Borispoli sklamaním, predstavovalo zároveň zásadnú zmenu paradigmy etnickej a nacionálnej identifikácie Slovákov v légiiach. Moment rozluky ho tak postavil pred otázku, ako koncipovať legionárske spomienky v rámci etnického partikularizmu – bez prítomnosti českého elementu, ak je jeho zainteresovanosť na utváraní slobodnej štátnosti historicky nespochybniteľná. Možnosť koncipovania takéhoto modelu historiografie pri zachovaní empirickosti výpovede bola jediná: zamerať sa na otázku utvárania slovenskej etnicity v légiiach, a to rovnako na reprezentačnej, ako i na hodnotovej úrovni. K transformácii perspektívy z internacionálnej (česko-slovenskej) na etnickú (slovenskú) dochádza aj v identifikácii mravných hodnôt. Pozitívne atribúty spojené s legionárstvom (svornosť, solidárnosť, statočnosť) Gacek pripisuje slovenským dobrovoľníkom a prezentuje ich (nepriamo) ako atribúty národnej povahy. V dôsledku týchto javov sa jeho väzba na skupinu nenarušuje, ale práve naopak – dochádza k jej upevneniu, keďže tentoraz už skutočne reprezentuje spoločenstvo jednej mysle. Berezanský oddiel v jeho spomienkach naďalej figuruje

¹⁵ „Čo historickú postavu Jánošíka (...) predurčovalo alebo napomohlo k jej mýtizácii do podoby kultúrneho hrdinu? Je to skutočnosť, že mu nebola dokázaná vražda človeka, ako aj tá časť jeho života, ktorá súvisí s jeho ‚tragickou‘ smrťou (na šibenici), mýtizujúca sa do podoby hrdinskej smrti človeka. Podčiarkuje ju aj – v procese mýtizácie hrdinu všeobecne dôležitá – okolnosť, že išlo o smrť človeka v mladom veku“ (HLÔŠKOVÁ, Hana: Národný hrdina Juraj Jánošík. In: Krekovič, Eduard – Mannová, Elena – Krekovičová, Eva (eds.): *Mýty naše slovenské*. Bratislava 2005, s. 103).

¹⁶ GACEK, M.: *Sibírske zápisky*, c. d., s. 116. – „Národní symboly mohou současně rozdělovat (...) i sjednocovat právě díky tomu, že (...) dávají lidem, kteří by se jinak mohli chápat jako odlišní, pocit jednoty“ (ERIKSEN, Thomas, H.: *Etnicita a nacionalismus*. Praha 2012, s. 168).

ako bratské spoločenstvo seberovných „životov“. Hoci v neskoršej fáze legiónárstva Gacek stotožňuje hrdinstvo s martýrstvom, aj počiatočné atribúty pozitivizácie charakterov spätých s vojenským prostredím sú zaujímavé. Pozitívne sa stavia najmä k tým vojakom, ktorým je vlastný nacionálny idealizmus, a takto prezentované charaktery sú tak v istom zmysle odrazom jeho vlastnej psychológie (resp. psychológie memoárovej figúry – subjektu) a vlastností, ktorými by chcel disponovať. Ak naopak entuziazmus v ich správaní chýba, badá v ich povahe čosi „nenašské“ a nedokáže s nimi nadviazať priateľský vzťah, hoc by sa o to akokoľvek snažil. Ide pritom o atribúty poukazujúce na individualizmus konania, ktorý je v Gacekovom ponímaní nacionálnej a kolektívnej jednoty nepriateľný či prinajmenšom problémový: „My v prvej čate sme mali za čatára Fraňa Mochara, Slovinca, chudorľavej, bledej tvári a jasných, svetlobelasých očí. (...) Mali sme ho radi od prvej chvíle, hoci v jeho povahe vadila akási zvláštna črta, že s nami nemohol celkom splynúť. Na všetko hľadel úzkostlivým, kritickým okom. (...) A nám boli v tie časy nevítané jeho vše drsné a nemilosrdné zásahy do našich vysnených predstáv. Akosi mrzelo nás, že on, takisto mladý, ako sme boli my, nechcel sa s nami dať unášať na krídlach utešenej sedmikrásky-budúcnosti, ktorú sme si s takým dôverivým srdcom maľovali... Vtedy by sme za svet neboli pri-pustili, že takýto skepticizmus je vlastne veľkou prednosťou jeho charakteru.“¹⁷

Komentár, ktorým s odstupom času prehodnocuje idealistické stanovisko, nič nemení na tom, že v memoároch chcel misiú slovenských vojakov vyobraziť ako živý sen o slobode, z ktorého sa snažil vypudiť čokoľvek, čo by ho mohlo narušiť (racionalizovať): či už to bol kritický pohľad skeptickejšie založených vojakov, alebo v historickej rovine výpovede dôraznejšia reflexia nepriaznivých politických udalostí, majúcich dopad na činnosť légii. Táto snaha zotrvať pokiaľ možno čo najdlhšie v stave „sna“ je okrem iného dôkazom zámeru autora situovať akčný rámec berezanského oddielu mimo priestor frontových bojov a vytvoriť tak prostredníctvom neho novú podobu miesta, ktoré by mohlo byť azylom. Nie div, že v jeho spomienkach ohlasy dramatických revolučných udalostí v Rusku doliehali k vojakom akoby z diaľky a registrovali ich s istou dávkou nevôle: „Ako dobre byť prostým radovým vojakom! Že je v Petrohrade nová revolúcia...? Že vládu vzali do rúk boľševici...? Že nová vláda roľníckych a robotníckych rád chce s Nemeckom a Rakúsko-Uhorskom uzavrieť separátny mier...? (...) Naše vnímavé ucho všetko to zachytáva. Nič nám neujde z tých hrozivých poplašných zvestí, čo sa tíško zakrádajú k nám. (...) No duša naša v celej tej krútnave ostáva spokojná, vyrovnaná. (...) Dobré je byť prostým radovým vojakom. Konat' si svoju každodennú predpísanú povinnosť a nestarať sa, čo bude ďalej. Tam, v Kyjeve, v Petrohrade sú naši vodcovia.“¹⁸

Gacek od svojich spolubratov v légiiach nevyžadoval nevyhnutne politický aktivizmus, predpokladom pozitívnej reflexie, sympatií, anticipujúcich priateľ-

¹⁷ GACEK, M.: *Sibírske zápisky*, c. d., s. 113.

¹⁸ Tamže, s. 125.

ský vzťah, bolo už samotné zvnútornenie etnicity (to, že sa vojaci cítili byť Slovákmi, v súlade s týmto princípom konali a zmýšľali). Druhým, vyšším stupňom angažovanosti bolo spomínané „politicko-nacionálne emisárstvo“ Slovákov pôsobiacich v politických sférach, ktorí mali nielen záujem, ale aj schopnosti dať myšlienke zvrchovanej slobody národa politický rozmer. Najväčšiu vážnosť a úctu si však v jeho očiach získali tí, ktorí za ideu slobody národa položili život a naplnili tak heroický obraz martýria. Hrdinstvo zosobnené v takýchto osudoch je nespochybniteľné nielen v morálnej rovine, ale najmä preto, že sa v ňom ono hrdinské gesto boja za slobodu realizuje v tragickej podobe a nadobúda tak rozmer obety. Je však dôležitý aj z hľadiska Gacekovej autorskej stratégie, ako dôkaz, že idea v akejkoľvek forme potrebuje rovnako tak žijúcich hrdinov, ako aj martýrov.¹⁹

V osude Gustáva Čipku, umierajúceho pod kolesami vlaku na úteku pred boľševikmi, sa tak v úplnosti koncentruje škála osobnostných hodnôt človeka, ktoré v iných častiach textu figurujú jednotlivo: nacionálne presvedčenie sa spája s vedomím slobody, individualistický rozmer existencie (znamenajúci v tomto prípade život ako jeho esenciu) zaniká, ale ešte prv, než k tomu príde, zanecháva jednotlivca v predtuche svojej smrti nasledovateľom posolstvo, za ktoré bojoval. Tieto „prorocké slová“ od danej chvíle reprezentujú verbálny ideologický kód, ktorým sa vojaci riadia naďalej, po jeho smrti. Takýto koncept vyobrazenia skonu života nemôže v Gacekovom ponímaní vyústiť v iné než v onen tragický heroizmus, ktorý je v jeho memoárovej rekonštrukcii súčasne oslavou života oddaného národu i elégiou nad jeho koncom. Elegická modalita vyobrazenia motívu smrti je ešte akcentovaná tým, že hrdina neumiera ihneď po tragédii, očakávanie konca je vygradované utrpením. Čipkove posledné slová a myšlienky napriek tomu patria spoločstvu,rote, ktorá sa okolo neho rozostúpi a „odprevádza“ ho na smrť: „Všetci sme tu... celá tvoja rota... Už sme pred dreveným domom, v ktorom je železničarska ordinácia sieň. Brat Čipka nadvihne zdravú ruku: – Počkajte!... Len slovo... Tu ste mi, drahí bratia moji, všetci... Vidíte, nebolo mi súdené... neuvidím slovenský národ oslobodený... Ale vy uvidíte... vy ho oslobodíte...“²⁰

Na krátku chvíľu autorský subjekt v truchlivej atmosfére dokonca podľať skľúčenosti a nadobúda presvedčenie, že s odchodom najdôležitejšieho člena skupiny zanikajú aj hodnoty, ktoré táto skupina reprezentovala, a „puto svornosti“ sa v nej už neobnoví: „Dnes už vieme, že všetka naša nádej bola márna. Daromne sme si v kútiku svedomia umieňovali, že ho budeme celkom inakšie chápať, ako sme ho doteraz chápali, že si ho budeme ctíť – radi mať. (...) Že si všetci podáme ruky... (...) Všetci sa zmierime a utvoríme sväté, nerozborné bratstvo, aby sme mu

¹⁹ „Smrt je v nacionalistické symbolice často veľmi dôležitá: jednotlivci, kteří zahynuli ve válce, jsou označovány za mučedníky, kteří položili svoje životy za obranu svého národa. Pokud je národ společenstvem, za které je člověk ochoten zemřít, (...) potom musí být schopen vzbuzovat velmi silné emoce“ (ERIKSEN, T. H.: *Etnicita*, s. 177).

²⁰ GACEK, M.: *Sibírske zápisky*, c. d., s. 148.

ulahodili, najprednejšiemu bratovi, vodcovi svojmu, veliteľovi dvanástej roty... pokornému, ďalekému služobníkovi najoddanejšej otčiny!“²¹

Prvá fáza česko-slovenského problému sa v Gacekovom rozprávaní odvíja skôr v rovine absencie, zdanlivo náhodného „vytesňovania“ českého elementu z pôsobnosti légii. Tie sa v Gacekovom ponímaní konštituovali ako subjekt ochraňujúci „slovenskú slobodu“, presadzujúci „slovenský národný záujem“ a v neposlednom rade legitimizujúci svoju činnosť „slovenským“ svedomím. Samotné nadužívanie pomenovania „slovenský“ dáva tušiť ideologickú inštrumentalizáciu výpovede, ktorá nebola odrazom empiricky prežitej reality, ale autonomistických ideí, opierajúcich sa o koncepciu obranného nacionalizmu. Práve v tomto koncepte možno hovoriť v politickom zmysle o afirmatívnom nadväzovaní myšlienok zodpovedajúcich autonomizmu, tak ako ho v tridsiatych rokoch sformuloval Andrej Hlinka.²² Skutočne sa zdá, akoby Gacekovo uvažovanie o národe v memoároch vzhľadom na dobové súvislosti pramenilo z akéhosi „politického vákuu“, v ktorom Slováci v légiiach figurovali ako zvrchovaná etnická jednotka. Ako vyjadrenie ideologickej intencie možno nepochybne vnímať napr. fakt, že velitelia a vysokopostavení diplomati, ktorí s vojakmi v Berezani komunikovali, nielenže boli napospol Slováci, resp. slovenskí reprezentanti Odbočky (V. Daxner, M. Oríšek), ale správy o politickom dianí, ktoré im sprostredkovali, posilňovali ich „separatistické“ ideové vedomie. Práve Martin Oríšek sa neskôr v Gacekovom texte stáva emisárom myšlienok politickej legitimacy Slovákov, ktorá má potenciálne nacionalistický charakter a v rovine politickej má najbližšie k autonomizmu: „Veru tak, migľanci moji, – hovorieval nám, – my musíme byť pohotoví, obratní, smelí a bystrí – všetci Slováci... Sme na svete, chceme žiť, a nech nám nikto nemá za zlé, že na zemeguli chceme si aj my uviť hniezdo... A že nás predtým nebolo, nuž teraz, keď sme sa narodili a svet je už obsadený, musíme si – ako malé deti – pomáhať krikom.“²³

Tieto tézy však neskôr sám Oríšek v korešpondencii s Gacekom, ktorá je tak tiež súčasťou jeho memoárov, relativizuje, keď prichádza k záveru, že zvrchovanosť Slovákov neznamena ich vyčlenenie zo spoločnej štátnosti, ale dosiahnutie politickej legitimacy (rovnoprávnosti) v rámci nej, čo je už idea korelujúca s autonomizmom v politickom ponímaní: „Vždycky som hovorieval: ‚Za tú našu slovenčinu‘ – obsahuje všetko: obsahuje vyzvanie do práce, program politický, kultúrny, sociálny, obsahuje kontakt práce s Čechmi a solidaritu všeslovanskú.

²¹ Tamže, s. 149.

²² „Chápanie slovenskej otázky u Andreja Hlinku v 30. rokoch bolo v princípe založené na uznaní samobytnosti slovenského národa a z toho sa odvíjajúceho štátoprávného vyrovnania. (...) Napriek tomu, že bol odporcom československej národnej jednoty, bol prívržencom slovanskej vzájomnosti, pričom vyžadoval rešpektovanie osobitosti slovenského národa v ČSR. (...) Česko-slovenský štát mal podľa Hlinku zabezpečiť symetrický vývoj pre obidve štátotvorné zložky, pre Čechov aj Slovákov“ (VAŠŠ, Martin: *Slovenská otázka v 1. ČSR (1918 – 1938)*. Martin 2011, s. 131 – 133).

²³ GACEK, M.: *Sibírske zápisky*, c. d., s. 122 – 123.

(...) Ktože by sa opovážil tvrdiť, že kto bojuje s heslom „za tú našu slovenčinu“, trhá zväzky československé, neplní program československý atď.? Že „za tú našu slovenčinu“ nie je demokratické, nie je všeslovenské.“²⁴

Zo zmeny, resp. zmiernenia postoja je jasná prinajmenšom jedna skutočnosť, charakteristická pre politické vedomie Slovákov – legionárov, a to aj tých, ktorí boli politicky aktívni. Akékoľvek ich politické idey boli vágne, neujasnené a pohybovali sa skôr na úrovni subjektívnych predstáv a projekcií, než reality, ktorá by mala reálny politický dosah. Preto v skutočnosti nemožno na dobový politický diskurz aplikovať striktnú politologickú terminológiu (hovoriť o autonomizme, federalizme a iných termínoch), keďže tá k nesformovanému politickému mysleniu významovo „neprilieha“. Ide skôr o najbližší možný variant, s ktorým predstavy legionárov korešpondovali.

Gacekova politicko-ideologická koncepcia sa v memoároch v každej etape odvíja v rovine česko-slovenského rozporu a hľadania priestoru, v ktorom by slovenskí legionári figurovali ako etnický a politicky autonómna entita. V línii rozporu sa napokon jeho rozprávanie aj končí (rozpuštením irkutského tábora pre Slovákov – zajatcov, sprevádzaným kolíziou českých a slovenských politických záujmov).

Nech však ideologickú rovinu jeho textu vnímame ako nacionalistickú alebo v nej vidíme len odraz snáh o sebaurčenie a rovnoprávnosť Slovákov, jedna skutočnosť nespochybneľne potvrdzuje, že ide o vedomú ideologickú instrumentalizáciu uspošobenú „na obraz“ autorovho politického presvedčenia, ku ktorému dospel až dlhé obdobie po prežitých udalostiach. Legitimitu tejto tézy nám potvrdil archívny výskum. V autorových rukopisných denníkoch z legionárskeho obdobia, ktoré boli inšpiračným zdrojom memoárov, nacionálne ani etnické otázky nefigurujú vôbec. Nenachádzame ich tam ani v rovine tematickej, resp. motivickej, ani ako tému subjektívnych komentárov, nehovoriac už o ideologickej prizme zobrazenia vzťahov, ktorá by bola potenciálne konfrontačná. Striktne vzaté – jeho rukopisné denníky sú apolitické, sústredené výlučne na záznam javovej skutočnosti bez akéhokoľvek politicko-ideologického podtextu. Ani jeden z rozhodujúcich motívov, ktoré sa s touto otázkou v memoároch spájajú (Masarykov príhovor k legionárom v Borispoli, nezhody okolo ozdobenia zemľanky nacionálnymi symbolmi, spory slovenských dôstojníkov s českým veliteľstvom pri rušení irkutského výchovného tábora), teda nie je na základe rukopisov verifikovateľný. To, samozrejme, nevylučuje existenciu ďalšieho archívneho materiálu, ktorý by túto líniu skúsenosti nepotvrdzoval. V takom prípade je však pozoruhodné, že v nami skúmaných rukopisoch naopak nachádzame opisy situácií naznačujúcich, že vzťah Slovákov k českým vojakom, ale aj k českej kultúrnej tradícii bol v légiách viac-menej bezproblémový. Prečo potom natoľko výrazný ideologický apel zdôrazňujúci česko-slovenský rozkol v memoároch?

²⁴ Tamže, s. 222.

Do úvahy prichádzajú podľa nášho názoru dve alternatívy: Buď bol Gacek skutočne svedkom a aktérom sporov, o ktorých v memoároch hovorí, ale v rukopisoch ich (z nedostatku času a priestoru) zamlčal a obmedzil sa iba na faktúálny aspekt skutočnosti; keby však takéto spory skutočne medzi legionármi existovali, je na pováženie, či by si ich Gacek pri písaní memoárov bez predošlého zaznamenania pamätal, ak vezmeme do úvahy skutočnosť, že rukopisy delilo od napísania memoárov približne šesťnásť rokov. Je tu však ešte jedna možnosť, ktorá sa nám javí prijateľnejšia, a síce, že politicko-ideologická rovina textu memoárov je vo výraznej miere výsledkom zámernej implementácie ideologického hľadiska do empirickej bázy výpovede. Nechceme samozrejme tvrdiť, že nacionálne a politické spory v légiách neexistovali a táto zložka memoárov je výlučne výsledkom autorskej fabulácie. Autorský zásah do empirickej bázy textu však podľa všetkého spočíva v tom, že Gacek v memoároch dosah politických a nacionálnych javov na životy radových legionárov zámerne intenzifikoval, čím v konečnom dôsledku vysunul do popredia posolstvo a význam nacionálnych ideí a (podľa všetkého nezámerné) ich transformoval do ideologickej polohy. Hlavné myšlienky, o ktoré opiera svoju skúsenosť legionára, sú v texte kódované práve aktualizovaním heroického dobrovoľníckeho príbehu. Okrem skutočnosti, že ide o pomerne nešťastnú manipuláciu s čitateľom v zmysle persuzívneho „usmernenia“ jeho postojov, by sme len ťažko hľadali flagrantnejší dôkaz toho, že Gacekove memoáre sú subjektívnym politickým dokumentom doby, v ktorej vznikli, a postojov, ktoré ich autor nadobudol po tom, čo sa jeho vojenská misia skončila. Práve deliaca čiara medzi osobným svedectvom človeka, ktorý sa v politickej sfére angažoval, ale nepodľahol jej determináciám, a heroickým príbehom zjednoteného spoločenstva je tým, čo Jesenského od Gacka odlišuje a zakladá dve podoby legionárskych spomienok a zároveň ukazuje, aká zraniteľná a labilná dokáže byť ľudská pamäť.

Diferenčných znakov medzi oboma dielami aj ich autormi by sme celkom iste našli ešte viac a zďaleka nie všetky sa týkajú len textov samotných. Štúdium legionárskej korešpondencie a archívnych prameňov nás priviedlo k záveru, že „službu vlasti a národu“ vnímali dobrovoľníci ako nanajvýš citlivú a osobnú záležitosť a v spomienkach na ňu aj po rokoch badať prejavy zášti, pocitu krivdy či neopodstatneného znevýhodňovania „jedných voči iným“. Legionárska politika aj radová dobrovoľnícka služba bola mimoriadne živým prostredím, poznačeným rozpormi a vášňami, ktoré nemuseli mať vždy racionálne zdôvodnenie, často sa za nimi skrývali prosté (a zároveň hlboko ľudské) antipatie. Malichernosť medziľudských vzťahov vynikla o to viac, ak si uvedomíme, že komunita slovenských dobrovoľníkov bola navzájom úzko spätá, čomu zodpovedala aj jej dynamika. Medzi sebou sa tak (z predvojnových čias) poznali nielen radoví vojaci, ale aj tí, ktorí sa v exile dostali k politickým postom. Z tejto nerovnováhy a zvláštnej konštelácie mocenských pozícií vznikli „trecie plochy“, ktoré sa dostávali na svetlo sveta väčšinou až v dôvernosti súkromného kontaktu. Nemá veľmi význam zmieňovať sa napríklad o tom, že Jesenský a Gacek sa ako legionári navzájom poznali

(či prinajmenšom registrovali) a ich vzájomný postoj voči sebe možno nazvať prinajlepšom rezervovaným (v Gacekovom prípade sa dá hovoriť až o skrývanej nevraživosti, ktorej indicie možno nájsť jednak v denníkoch a napokon aj v korešpondencii). Z memoárov sa, pravda, o týchto okolnostiach veľa nedozvieme, majú však celkom zrejmy (i keď nepriznaný) vplyv na to, akým spôsobom sa spomienky oboch autorov na legionárske roky odvíjali a k akému stvárneniu napokon dospeli. Výskum legionárskych textov (alebo vôbec textov spracúvajúcich empiricky vojenskú skúsenosť) je v našej literatúre stále iba v začiatkoch, ale domnievame sa (a súčasne dúfame), že tak Jesenského, ako aj Gacekove memoáre patria v tomto zmysle medzi reprezentatívne texty a ich výskum by azda mohol iniciovať záujem o znalosť ďalších diel daného žánru, ale aj koncepčnejší výskum memoárovej literatúry ako takej. Výskum legionárskych textov má svoje prirodzené obmedzenia, jeho pokračovanie a prehlbovanie je otázkou budúcnosti.

Memories of the War – War in Memories: Slovak legionnaires during WWI

LENKA SZENTESIOVÁ

*The paper focuses on the analysis of two examples of Slovak legionnaire literature, namely, the memoirs of Janko Jesenský *Cestou k slobode* (On the road to freedom) and Mikuláš Gacek's *Sibírske zápisky* (Notes from Siberia). The author primarily uses the method of comparative analysis of the texts, which mostly document the advance of the legionnaire troops. The analysis details the narrative strategies of the two authors, who describe first-hand experience with the exotic environment and political and power relations as they shaped in the struggle abroad, in Russia. While the memoirs offer an ideological perspective based on the nationalist premises, this position is in stark contrast with the reality of war and the struggle for survival.*

PAMÄTI NA VOJNU – VOJNA V PAMÄTIACH (Slovenský príklad)

ROMAN HOLEC

Udalosti prvej svetovej vojny sa nezmazateľne zapísali do kolektívnej historickej pamäti Čechov i Slovákov. Jej individuálnu i oficiálnu podobu formovali aj početné memoáre, ktoré pristupovali k vojne z rôznych uhlov pohľadu a pokúšali sa o rôzne roviny jej interpretácie.

Niekde išlo len o to „zanechať stopu“ na detstvo, mladosť, rodinu a pomery, zväčša však – ako pri každých memoároch – i tu vstupovali do hry subjektívne i „objektívne“ zábery autorov. V ich dôsledku sa jednotlivé deje, ich význam a hierarchia ako celok či časť inštrumentalizovali, deformovali, iné deje sa zamlčovali, obchádzali, minimalizovali, iné zase zvýrazňovali, ba preceňovali. Zábery a samotný memoárový výkon súviseli nielen s tvorcom, ale aj s jeho povojnovým postavením, s dobovým kontextom a s časovým odstupom, ktorý neraz kládol na takéto texty diametrálne odlišné nároky.

Všeobecne si môžeme memoáre rozdeliť na tie, ktoré mali *základ vo frontovom zážitku*, a na memoáre *zo zázemia vojny*. Frontové memoáre si rozdelíme na *vojenské* a *legionárske* (napríklad Janko Jesenský, Jozef Gregor Tajovský, Mikuláš Gacek, Vladimír Hurban, Bohdan Pavlů, Ferdinand Písecký), pričom v našom príspevku sa budeme zaoberať hlavne prvými, pričom komparácii dvoch legionárskych memoárov (Jesenský, Gacek) je v tejto publikácii venovaný osobitný príspevok.

Vojenské memoáre môžu byť písané *veliteľmi*, teda z istého nadhľadu a zo širších súvislostí, ale aj obyčajnými frontovými vojakmi, teda „zdola“. V prípade slovenských textov máme k dispozícii zväčša *memoáre intelektuálov*, či už *vojakov*, alebo *nižších dôstojníkov*, ktorí videli *vojnu zdola*, z frontových zákopov a bezprostredného vojnového zážitku. Obyčajní vojaci mali len v ojedinelej miere potrebu vracat' sa písaným textom k vojne, a ak existujú takéto pamäti, ostali v rukopise a sú zväčša ťažko prístupné. Alebo skôr prevládali naratívne rozprávania, ktoré sa len v malej miere podarilo zachytiť a uchovať. Vojenské memoáre si môžeme z hľadiska slovenských vojakov rozdeliť geograficky na východný (ruský), balkánsky a taliansky front. Každý z nich mal svoje osobitosti, rozdielne bojové podmienky, odlišného súpera i fázu vojny.

Vojenské memoáre sú pre nás zaujímavé najmä postojom k vojne, zachytením jej poslednej fázy a skutočnosťou, ako vnímali vojaci vznik Československa. Z tohto hľadiska sú reprezentatívne dva texty. Ján Ursíny (*Z môjho života*, Martin 2000) po Srbsku a bojoch na talianskom fronte zažil koniec októbra 1918 v Těšíne a Brne, s trikolórmi na čiapkach sa s priateľmi dostal na Slovensko

a do rodného Turca. Maďarské a slovenské trikolóry tu zvädzali na čiapkach boj, v ktorom víťazila obyčajne početná prevaha. Bezprostredný a živý výklad je v časti nasledujúcej po roku 1918 nahradený už schematickým a tézovitým textom, ktorý oživa zase až v tridsiatych rokoch.

Ivan Thurzo (*Medzi vrchmi a na rovine*, Bratislava 1987) okrem talianskeho frontu zachytáva zväčša lazarety a zdravotné peripetie seba ako politicky nespohľadlivého vojaka. Aj v týchto memoároch, písaných od roku 1957, a v porovnaní s Ursínym oveľa živšie a zaujímavejšie, sú pozoruhodné postrehy zväčša zo života mimo frontu a vojnového zázemia. Napríklad v opise zdravotnej dovolenky v Martine v máji 1918 sa dozvedáme, že redaktor *Národných novín* Jozef Škul-téty neveril v existenciu československých légií. Podľa neho „načo by vraj potrebovali Rusi tie légie, keď majú vojska na milióny. To je len novinárska kačica, čo sa o légiách písalo a dosiaľ píše.“¹ Na rozdiel od martinských vodcov Ervín Holéczy vo svojich rukopisných spomienkach na bratislavské leto roku 1918 písal: „Už sme sa dozvedeli o légiiach a že Slováci bojujú ako americkí, francúzski, ruskí a talianski legionári na všetkých frontoch.“²

Thurzove memoáre sú mimoriadne cenné komplexným a detailným opisom martinských deklaračných dní i samotného deklaračného zhromaždenia. V predvečer tohto aktu sa Dula oháňal Kramárovou tzv. „bielou kartou“, teda papierom, na ktorý sa mohli písať – už akoby vopred splnené – slovenské požiadavky. Rovnako sú zaujímavé detaily okolo diskusií nad tzv. Pantůčkovým elaborátom o úprave prechodných pomerov na Slovensku.

Ako vyslovene vojenské memoáre môžeme označiť poznámky z východného frontu z pera Jána Hrušovského, ktoré vychádzali počas vojny na pokračovanie v *Živene*. Začal ich písať počas zimy 1914 po návrate z východného frontu. Po doliečení však znovu narukoval a zvyšok vojny strávil na talianskom fronte. Dlhé obdobie pokojnej služby na Monte Cimone i v závere vojny mohol venovať svojím zápisom vrátane zachytenia krvavej ofenzívy na úseku Asiaga a Arsiera, neskôr na Monte Rombon a pri kobaridskej ofenzíve. Po skončení vojny a návrate do Martina svoje zápisky uzavrel a vďaka priaznivým vydateľským okolnostiam hneď po vojne aj vydal. Najprv vyšli pod názvom *Zo svetovej vojny* (Turč. Sv. Martin 1919), neskôr prepracované a doplnené pod názvom *Stála vojna, stála* (Bratislava 1971). Ich podstatu tvorí opis frontových bojov, kritika vojnovej mašinerie, krutosti a nezmyselného vojenského drilu. Majú literárnu podobu, ale, ako uviedol autor, reálie, postavy a kontext sú pravdivé.

Podobné osudy mal rozsiahly seriál článkov Jozefa Tisa z haličského bojiska, ktorý počas vojny vychádzal v novinách *Nyitramegyei Szemle* v priebehu roka

¹ THURZO, Ivan: *Medzi vrchmi a na rovine. Spomienky*. Bratislava 1987, s. 227.

² Literárny archív Slovenskej národnej knižnice Martin (ďalej LA SNK), sig. 219 L 1, HOLÉ-CZY, Ervín: *Životopisné čriepek*, s. 101. Podrobnejšie a prehľadne k légiiam pozri HOFMAN, Petr: *Limity asymetrie: Češi a Slováci v legiích 1914 – 1920. Česko-slovenská historická ročenka 2009*. Brno 2009, s. 35 – 42.

1916; v slovenskom preklade bol publikovaný až v roku 2002. Tento zabudnutý seriál nesie všetky znaky toho, že vychádzal v oficiálnom župnom tlačovom orgáne a už počas vojny – jednak jazykom (bol napísaný v maďarčine), jednak mierou svojej lojality, vierou vo víťazstvo ústredných mocností i svojimi politickými úvahami. Ivan Stodola sa v pamätiach pod názvom *Bolo, ako bolo* (Bratislava 1965) sústredil ako vojenský lekár na liečenie cholerou postihnutých vojakov, na masové hroby vojakov a popravy údajných dezertérov. Zaujímavá je zmienka o spolupráci s maliarom Alfonzom Muchom v Paríži pri umeleckom zachytení vojnových hrôz.³ Pri opise záveru vojny sa sústredil na drahotu i na rozklad armády a následnú anarchiu. Stodola priblížil priebeh Mikuláškovej rezolúcie, komplikovanú situáciu na vojnových frontoch i zásah štátnej moci počas augustových slávností v lete 1918. Mikulášsku mládež zachránil pred šikanovaním osobne poslanec Ferdiš Juriga.

V súvislosti s prvomájovou rezolúciou roku 1918 sa Stodola pýtal, ako bolo možné, že hlavný slúžny Gyula Joób, ktorý vedel veľmi dobre po slovensky, si neuvedomil podstatu rezolúcie a nezabránil jej prijatiu. Naopak, Stodola spomenul, že prítomní robotníci vedeli, o čo ide, a boli poučení, ako sa majú správať.⁴ Tieto tvrdenia sú v rozpore s tým, čo vieme o poslucháčoch, ktorí údajne vôbec nevedeli, resp. si neuvedomovali, s čím vyjadrujú súhlas. Sú v rozpore aj so spomienkami samotného Joóba, podľa ktorých zámerne nechal bez problémov schváliť text Mikuláškovej rezolúcie.

Stodola stručne opísal i detaily prevratu v Liptovskom Sv. Mikuláši vrátane vyvesovania prvých zástav, počiatkovej bezradnosti a prvých krokov novej štátnej moci.

K 100. výročiu vzniku 1. svetovej vojny vyšli viaceré pamäti radových vojakov, ktoré sú o to cennejšie, že takýchto rozsiahlych memoárových textov nie je až tak veľa. V Čechách ich vyšlo podstatne viac, primerane i väčšiemu počtu legionárov. Na Slovensku patria k najpozoruhodnejším napríklad pamäti vojaka i legionára Jozefa Klempu.⁵ Vo svojom denníku zachytáva osud bežného vojaka od narukovania (október 1914) cez zajatie Rusmi (február 1915) a vstup do légii až po návrat do slobodného Československa. Ponúka obraz každodenného života v armáde vrátane viery v skorý koniec vojny, obraz života v zajatí aj v légiiach, politické názory obyčajných vojakov, ich vzťah k boľševikom, bielogvardejcom či vojenskému a politickému vedeniu légii. Zachytáva aj domáce obyvateľstvo, najmä pri nekonečnom putovaní do zajatia, keď zajatci prežili len vďaka jeho pomoci. Domácich Klempa etnicky diferencuje a všima si mentálne i vonkajšie rozdiely. Mal skutočne množstvo príležitostí spoznať veľkú časť Ruska s jeho obyvateľstvom, zvyklosťami a lokálnymi špecifikami. Nemá predsudky, a to sa

³ STODOLA, Ivan: *Bolo, ako bolo*. Bratislava 1965, s. 144.

⁴ Tamže, s. 155 – 156.

⁵ KLEMPA, Jozef: *Moje skúsenosti zo svetovej vojny. Denník československého legionára z rokov 1914 – 1920*. Bratislava 2014.

týkalo aj opisu zajatcov z rôznych etník monarchie. Píše o zlých vzťahoch medzi zajatcami, napríklad o tom, ako kradli iným (predovšetkým Poliaci a Rumuni) a ako všetci vrátane jeho samého kvôli kraju chleba boli schopní podvádzať: „Po obede sme dostávali chlieb, cukor a čaj. Každá národnosť išla oddelene. Prví išli Maďari. Keďže som mal odznak maďarského pluku, išiel som s nimi a dostal som cukor, čaj aj chlieb. Za Maďarmi išli Nemci. Tu som zobral všetky znalosti nemčiny a zas som dostal všetko. Na druhom konci sa práve stavali do radu Slováci. Ja predsa ako čistokrvný Slovák som sa tam postavil, akoby sa nebolo nič stalo, a dostal som svoj podiel. Núdz a hlad ma priviedli na taký stupeň, že na chvíľu som bol schopný i za Turka sa hlásiť, len keď sa dával chlieb.“⁶

Tieto empirické poznatky sú, aj bez adekvátneho zovšeobecňovania a stereotypizácie, veľmi cenným prameňom poznania života vojakov, zajatcov i legionárov znútra a zdola. Vo februári 1917 sa autor spomienok nachádzal len asi 50 km od Petrohradu, zažil revolúciu a videl jej prejavy doslova na vlastné oči. To isté sa týkalo neskoršej októbrovej revolúcie, keď sa moci chopili bolševici: „Nastali rabovačky a zabíjanie boháčov a dôstojníkov. (...) Konali sa tiež pogromy na židov, obyčajne židovi vyrabovali celý majetok. Keď sa neprotivil, dali mu milosť alebo poriadny výprask, ak sa však protivil, zabili ho. Povesili tiež mnoho kňazov a vyrabovali veľa kláštorov. Mníchov a mníšky rozohnali, prípadne mníšky znásilnili a vraždili. Roľníci si rozmeriavali polia a každý robil, čo chcel. Sloboda sa obrátila vo zverstvo. Najhoršie bolo, keď sa našli sklady s alkoholom. Keď sa tie masy národa napili, ani zver nebola viacej rozbesnená.“⁷

Po brestlitovskom mieri dostal Klempa na výber: buď ísť naproti Nemcom, alebo sa pustiť na východ, na Sibír. Zvolil si druhú možnosť, pretože sa chcel pripojiť k československým legionárom. V máji 1918 vstúpil v Omsku do 7. tatarského pluku. S ním absolvoval početné konflikty a boje s bolševikmi či inými skupinami v často neprehľadných vojenských situáciách. Sibírska anabáza, zajatie bolševikmi, boje pod Kolčakom, stráženie úseku Novosibirsk – Tomsk na Transsibírskej magistrále... Až v máji 1920 sa Klempa so svojimi druhmi nalodil vo Vladivostoku a cez Vancouver a celú Kanadu dorazil až na jej východné pobrežie, odkiaľ sa mu otvorila cesta do Európy a domov. Vrátil sa v lete 1920 a čakalo ho veľké sklamanie z neutešených hospodárskych pomerov v novom štáte.

Ďalšími z radu vydaných legionárskych pamätí sú texty Jozefa Honzu-Dubnického.⁸ Pred rokom 1914 pôsobil tento rodák z Chtelnice v USA a po vypuknutí vojny začal organizovať dobrovoľníkov do legionárskej jednotky nasadenej vo Francúzsku. Počas plavby do Európy vydával unikátne kreslené rukopisné noviny. V roku 1918 pôsobil v Paríži pri Česko-slovenskej národnej rade a prichádzal do styku s poprednými osobnosťami odboja. Po vojne sa na Slovensku dostal na

⁶ Tamže, s. 27.

⁷ Tamže, s. 59.

⁸ Vrábel, Ferdinand (ed.): HONZA-DUBNICKÝ, Jozef: *Zápisky legionára*. Banská Bystrica 2014.

čelo Propagačnej kancelárie, ktorej cieľom bolo vysvetľovať podstatu, symboly, inštitúcie a zmysel novej republiky. Memoáre Honzu-Dubnického sú zaľudnené a plné zaujímavých informácií, navyše doplnené o vlastné unikátne ilustrácie.

Podobné pamäti s rôznou výpovednou hodnotou sú roztratené buď v rukopisoch, alebo s adekvátnymi komentármi v rôznych zborníkoch.⁹ Jeden z takýchto textov bol zachytený pôvodne na magnetofónový pás a vypovedá o vojenskej, presnejšie zajateckej dráhe Ladislava Janeka z Dolného Moštenca pri Považskej Bystrici.¹⁰ Narukoval hneď na začiatku vojny a nasadili ho do bojov v Haliči a neskôr v Sedmohradsku. V júni 1915 padol po zranení do ruského zajatia. Cez Kyjev, Moskvu a Nižný Novgorod sa dostal až do Kazachstanu, potom sa na Masyrkov podnet presunul do európskej časti a ako zajatec trávil najviac času okolo Caricyna (neskôr Stalingrad a Volgograd). Hoci sa na začiatku zajatia deklaroval za Maďara, neskôr o sebe neustále tvrdil, že je „Austrijec“ a stále viac sa vymedzoval voči Maďarom. Až pri návrate do novej vlasti sa po prvý raz prihlásil k Slovákom a na adresu Maďarov už nenašiel dobrého slova.

Osobitnú skupinu predstavujú texty, ktoré sú síce spracované vo forme beletrie, ale čerpajú z bezprostredných vojenských a frontových zážitkov. Je otázne, do akej miery sú dokumentárnym, hoci umeleckým zachytením skutočnosti, a teda do akej miery patria buď medzi „umelecké“, alebo „memoárové“ príspevky, čiže do tohto textu. Tido J. Gašpar sa vo svojich spomienkach vojne vyhol a jeho „národné“ novely mali reálne len prostredie, ostatné bolo autorovou fikciou. Novela *Červený koráb* (1931) napríklad rozpráva o fiktívnej vzbure námorníkov na reálne existujúcej vlajkovej lodi rakúsko-uhorského vojnového námorníctva *Viribus unitis*. Z hľadiska tohto príspevku je výpovedná hodnota takýchto textov minimálna.

Inak je to v prípade Jána Hrušovského, ktorý svoje vojenské pôsobenie v juhotirolských Dolomitoch na talianskom fronte zachytil v celom rade poviedok, ako aj v románe *Peter Pavol na prahu nového sveta* (1930). Mnohí literárni historici sú presvedčení, že ide, podobne ako v prípade Tida J. Gašpara, o beletriu, ale Hrušovského poviedky a spomínaný román mali reálny kontext, odohrávajú sa v reálne existujúcom vojenskom prostredí a na pozadí reálnych udalostí. Schematizmus, ako je zachytený prerod hlavného hrdinu z rakúsko-uhorského na československého vlastenca, nie je však vôbec presvedčivý, ukazoval skôr na Hru-

⁹ Napríklad PÍSECKÝ, Ferdinand – GREGOR TAJOVSKÝ, Jozef (eds.): *Sborník rozpomienok ruských legionárov Slovákov*. Praha – Bratislava 1933; PÍSECKÝ, Ferdinand (ed.): *Hej, Slováci!: hrst' rozpomienok slovenských legionárov*. Bratislava 1933; JANČEK, Ján: *Rozprávky z vojny. Zo zápisov našich legionárov v Rusku*. Bratislava 1919.

¹⁰ KRIVÁ, Lenka: Prvá svetová vojna v spomienkach vojaka a zajatca. In Petráš, Jiří a kol.: *Příběh je základ... a lidé příběhy potřebují aneb Teoretické a praktické aspekty orální historie*. Sborník příspěvků z konference konané v Jihočeském muzeu v Českých Budějovicích 2009. České Budějovice 2010, s. 79 – 100. Vychádza z bakalárskej práce obhájenej na FF UK v Bratislave – KRIVÁ, Lenka: *Osudy vojaka I. svetovej vojny podľa rozprávania Ladislava Janeka*. Bratislava 2009.

šovského tápanie a otcom tu bolo pred myšlienkou skôr zbožné želanie autora. Tento prerod sa však v roku 10. výročia republiky priam vyžadoval a Hrušovský tieto zidealizované očakávania v plnej miere svojou postavou naplnil.

Ako vidieť na dvoch posledných príkladoch, najväčším problémom tohto typu spomienok bolo vysvetliť postoj k novému štátu, ktorého vznik pre vojakov v radoch rakúsko-uhorských armád spadol doslova z neba, zaskočil ich a pri formulovaní pripravených textov na vydanie ich nútil k rôznym konštrukciám a nevierohodným záverom.

Literárne ambície spojené s autobiografickými a empirickými prvkami mali z legionárov najmä krátke Tajovského prózy *Rozprávky z Ruska* a *Na fronte a iné rozprávky* (obe 1920).¹¹

V prípade armádnych štruktúr a vojakov, ich pocitov, skúseností i bojových podmienok sa dá podstatne viac zovšeobecňovať. Rozkazy, pohyby i osudy jednotlivých jednotiek sú napokon známe. Preto si viac cením *memoáre zo zázemia*, ktoré sú oveľa pestrejšie, individualizovanejšie a môžeme ich rozdeliť na *memoáre politikov* a *memoáre ľudí, ktorí politicky nevystupovali* a ktorí sa sústreďovali na prežívanie vojny vo všednom každodennom kolobehu, na zachytenie atmosféry, na sociálne pnutie, pričom sa nevyklučuje, že môžu opisovať aj politické udalosti. Ich výpovedná hodnota môže byť teda veľmi vysoká so zreteľom na dejiny všedného dňa, hospodárske a sociálne dejiny, dejiny mentalít a ideí, ako i ďalšie oblasti historického výskumu. Memoáre zo zázemia sú obyčajne z hľadiska ich autora pestro *sociálne štruktúrované*, pričom teritoriálne hľadisko tu až takú rolu nehraje, resp. je jednoznačne vyjadrené spomínaným zázemím. Medzi slovenskými textami nenájdeme – inde veľmi bohato zastúpené – pamäti aristokracie a šľachty, prevládajú skôr texty stredných vrstiev, intelektuálov a, pochopteľne, už spomínaná skupina politikov.

Politické memoáre nie sú na Slovensku ani zďaleka tak bohato zastúpené ako v Čechách, čo logicky vyplýva z podstatne slabšej slovenskej politickej elity. Čo však majú s českými spoločné, sú deficity vlastné všetkým podobným textom. Väčšina politických memoárov o vojne mala byť, a bola, súčasťou imidžu činných politikov, mala ambície vstupovať do medzivojnového politického a ideového diskurzu, bola teda súčasťou vtedajších polemík a z tohto zreteľa – z hľadiska ich účelovosti a politickej instrumentalizácie – ich treba vnímať a vykladať. V porovnaní s českou situáciou je to možno ešte výraznejší aspekt, ale tento dojem nepochybne súvisí aj s tým, že celkový počet memoárov bol podstatne v porovnaní s českými politickými memoármi nižší, situácia v Uhorsku pre politické aktivity ešte zložitejšia a možno aj preto sa pečať medzivojnového kontextu pri nich cítila ešte výraznejšie.

Vidieť to najmä na memoároch Vavra Šrobára, ktoré boli – ako typické politické pamäti – vyslovene účelové. Jeho prvý diel *Osvobodené Slovensko* (1928)

¹¹ Pozri tu príspevok Vladimíra Petrika.

bol veľmi pozoruhodným eklektickým dielom s nízkou výpovednou hodnotou a jeho zmyslom bolo hlavne vybaviť si politické účty s konkurenčným Milanom Hodžom.¹² Šrobárove *Pamäti z vojny a väzenia* (1946) zase pôsobia až príliš priamočiara a nedôveryhodne, keď sám seba prezentuje v tom najlepšom svetle, majú jasnú a jednoznačnú česko-slovenskú líniu a vyjadrujú presne tú „logiku“ dejín, ktorú pripodobňujeme k diaľnici s vopred určeným cieľom, pričom dejiny sú predstavené rýchlym postupom smerom k vytýčenému cieľu. Vyslovene v československom duchu sa nesie text Ivana Dérera *Slovensko v prevrate a po ňom* (1924).

Katolícky kňaz a politik Ferdiš Juriga vydal rozsiahle memoáre *Blahozvest' kriesenia slovenského národa a slovenskej krajiny* (Trnava 1937), ktoré boli charakteristické typickým egocentrickým prístupom a svojskou jurigovskou rétorikou. Ich výpovedná hodnota je preto neveliká.

Celú kolekciu pamäti vzťahujúcu sa na regióny a najmä na roky 1918 a 1919 zhrnul Karol Anton Medvecký vo svojom štvorzväzkovom diele *Slovenský prevrat* (1930 – 1931). Časť príspevkov negatívne – teda oslavným charakterom a skresleniami – ovplyvnila skutočnosť, že dielo vyšlo k 10. výročiu republiky. Oproti originálom vyšli viaceré texty v skrátenej podobe.

Na základe denníkových záznamov Kornela Stodolu vyšli v roku 1938 *Válečné roky s Milanom Hodžom*, ktorých podstatná časť bola publikovaná už v roku 1930 v rozsiahlom Hodžovom zborníku. Ide o veľmi cenné a zaujímavé záznamy, keďže Kornel Stodola žil počas vojny vo Viedni a mal prístup k najvyššiemu domu, k vysoko postavenej aristokracii a špičkovým nemeckým, rumunským, srbským i českým politikom. Zaujímavé sú rôzne postoje k vývoju na frontoch i k medzinárodnej politike, politické úvahy a štátoprávne koncepcie so zreteľom na priebeh vojny a napokon je zaujímavé aj to, čo v poznámkach chýba. Mám na mysli diskusie o účasti českých politikov na korunovácií panovníka za uhorského kráľa a úplne zbytočný servilný Staněkov prejav, ktorý napokon ani neodsznel. Je pochopiteľné, že jednoducho nebol záujem tieto časti nepublikovať.

Klasickú podobu o represáliách uhorského politického režimu majú *Rozpomienky na moje utrpenie* od Jozefa Kačku (1925). V rokoch 1916 – 1918 bol tento katolícky kňaz väznený v Košiciach a Leopoldove. V memoároch sa vysvetľuje aj ojedinelá koncepcia česko-slovensko-poľského štátoprávneho zjednotenia. Táto téma sa objavuje v celom rade podobných menších a ťažko prístupných textov z pera evanjelického kňaza a originálneho mysliteľa Jána Maliarika spolu s opisom osobných osudov počas vojny a s rôznymi, neraz skôr filozofickými, ako politologickými, úvahami. V oboch prípadoch, hoci politicky podfarbených, však nešlo o politicky aktívnych ľudí, ich výpovede sú preto viac subjektívne, ale interpretačne o to jednoduchšie.

¹² ZEMKO, Milan: Spor Hodžu a Šrobára pri 10. výročí vzniku ČSR alebo História v službe politiky. In Pekník, Miroslav (ed.): *Milan Hodža politik a žurnalista*. Bratislava 2008, s. 117 – 127.

Vojny sa týka len nepatrná časť z rozsiahlej biografie Pavla Blahu z pera Štefana Janšáka. Jej zaujímavosť spočíva v tom, že je postavená na početných prameňoch.¹³

Z veľmi pester skupiny memoárov zo zázemia, teda z nepolitických textov, uvediem aspoň niekoľko najzaujímavejších príkladov. Medzi ne patria rukopisné pamäti Ervína Holéczyho, ktorý v roku 1915 maturoval na gymnáziu v Ružomberku, a aby sa vyhol vojenskej službe, zapísal sa na ev. teológiu do Bratislavy. Holéczyho živý a pútavý text, písaný začiatkom 70. rokov 20. storočia, zachytáva nielen hystériu nadšenia z vyhlásenia vojny v Ružomberku, ale výstižne opisuje aj sociálne a zásobovacie pomery v Bratislave. Vznik vojny ho zastihol v Nemecku a cesta domov mu dala nevďojak príležitosť na porovnávanie: „Po skúsenostiach v Nemecku, kde omračovala dokonalá organizácia mobilizácie, prichodili mi z vlaku pozorované chaotické pomery v Rakúsko-Uhorsku neuveriteľnými.“¹⁴ Veľký časový odstup od vojny plodil chyby, zato pri niektorých udalostiach nemohlo prísť k omylu, napr. keď sa dozvedáme o vojenských raziách, o štúdiu teológie na Konventnej a Panenskej ulici, o korčuľovaní na terajšej Zochovej, lepšom zásobovaní Viedne luxusnejšími potravinami ako v prípade Bratislavy. Obrazy chaosu prevratových dní v Bratislave a Ružomberku dýchajú svojskou atmosférou a stoja za to, aby po nich vedec siahol.

Vojnové roky a prevrat tvoria už len záver rozsiahlych memoárov evanjelického kňaza z Krajného Michala Bodického *Rozpomienky a pamäti* (Turč. Sv. Martin 1932). Nájdeme v nich veľa z vojnovkej každodennosti, napr. podrobnosti o rekviráciách, vojnových pôžičkách, represáliách, cenzúre, odoberaní zvonov a pod. Cenné sú poznatky z prostredia evanjelickej cirkvi i postoje k medzinárodnej situácii a k vývoju udalostí, unikátne zasa o priebehu prevratu v rámci evanjelických štruktúr. Prevratom sa zaoberá aj memoárová práca ďalšieho evanjelického kňaza Jura Janošku *Z histórie prevratu* (Trnava 1927).

Ako to býva pri memoároch zvykom, pohybujeme sa v ich rámci často na hrane literárne štylizovaného a dokumentárneho textu, keď je veľmi ťažko určiť, či dielo nepatrí skôr do beletrie a aká je jeho skutočná historická výpovedná hodnota. Možno najtypickejším príkladom je rozsiahly text Margity Figuli, „autobiografická románová kronika“ *Mladosť*, ktorá vyšla až v roku 1956. Zachytáva v nej svoje detstvo počas vojny vo Vyšnom Kubíne. Figuli nemala na začiatku vojny ani päť rokov a vojna sa končila, keď mala deväť. Aj z toho je zrejmé, že ide o voľne a umelecky prerozprávane radenie zážitkov a rôznych epizód z detstva, z rodinnej pamäti, z rozprávania príbuzných a známych. Bezprostredný zážitok z vojny je teda skôr sprostredkovaný, ako prežitý. Text je zaujímavý tým, že zachytáva beletristickým spôsobom obec v čase, keď muži bojovali na frontoch a všetka ťarcha situácie ležala na ženách. Kniha je holdom ich každodenného hrdinstva. Súčasne ukazuje, že dedina už nebola ani zďaleka jednotným organiz-

¹³ JANŠÁK, Štefan: *Život dr. Pavla Blahu*. II. Trnava 1947, s. 437 – 455.

¹⁴ LA SNK, sig. 219 L 1, HOLÉCZY, Ervín: *Životné čriečky*, s. 59.

mom. Nepresne je však zachytené správanie banky, ktorá nemala právo vymáhať predvojnové dlžoby a hroziť exekúciou, keď bol muž na fronte.¹⁵ Tzv. dlhové moratórium akoby v tejto oblasti štátu vôbec neplatilo a ide tu podľa mňa o omyl autorky, ktorej chýbala znalosť historického kontextu. To nám napokon ukazuje aj úskalia tohto žánru.

Margita Figuli písala podrobne o fungovaní čierneho trhu počas vojny: „Tvaroh a vajíčka naozaj šibli ako čarovným prútikom, možno, že nie ani tak po srdci ako po rozume úradníkovi v banke. Časy boli mrchavé a žiť sa chcelo. Platy nevelké, doma žena s deťmi, komora skoro prázdna. Úradník sa potešil darčekom a sľúbil matke, že jej odročia splátky aj úroky.“¹⁶ Remeselníci pracovali za poleňá alebo triesky na kúrenie, za múku, zemiaky alebo mlieko. Peniaze strácali na hodnote, keď obchody zívili prázdnotou.

Sprievodným javom vojnových rokov sa stali násilné rekvirácie: „Nemali sme najmä chleba viacej, i keď bola taká krásna úroda. Obilie zrekvirovali pre vojsko. Prekutali všetky staviská v každom dvore. Pichali bodákmi a šablami do sena, či je tam nie skrýša so zatajeným zbožím. Vzali všetko, na čo nadabali. Na dediny zaľahla nová bieda.“¹⁷ Rekvirácie sprevádzali nariadenia, čo si kto môže nechať a čo musí odovzdať. V ich dôsledku začali aj v najvyspelejších roľníckych domácnostiach skoro chýbať cukor, petrolej a mydlo. Bez cukru by sa ľudia boli zaobišli, hoci sa pred vojnou už „priučili na pitie kávy a čaju“. Svetili si do masti zamočeným knôtom a mydlo sa naučili robiť podomácky. Ďalšie opatrenia už citeľne zasahovali čoraz širšie vrstvy obyvateľstva. Predpísané denné porcie sa pritom pristihli podľa „mestských“ žalúdkov.

Klasické pamäti máme z pera ďalšej ženy. Ide o Zuzku Zgurišku a jej spomienkový text *Strminou liet* (1972), kde prvá svetová vojna tvorí prvú časť rozprávania. Pamäti sú autentickéjšie, dokumentárnejšie, napokon autorka už bola mladou ženou. Jej výpoveď o vojne má širší rámec, lebo sa pohybovala od Modry cez Himmelkron v Bavorsku, Hódmezővásárhely až po Szabadku/Suboticu. Oproti Šrobárovmu jasnozrivému videniu vecí sú pozoruhodné nasledujúce riadky Zuzky Zgurišky: „Nikdy nepochopím, ako bolo možné, že môj premýšľajúci a predvídajúci otec a s ním aj všetci inteligenti nášho mestečka nevedeli, že vojna melie z posledného. (...) Ako je možné, že slavianočili nášho mestečka (ide o Myjavu – R. H.) ešte v auguste roku 1918 netušili, aký koniec bude mať vojna?“¹⁸ Sama sa stala obeťou tohto stavu, keď ešte v septembri 1918 ju rodičia poslali na štúdiá do Szabadky/Subotice k srbským hraniciam.

Ladislav Hanus prežil vojnu ako školák v Liptovskom Mikuláši a do pamäti sa mu vryla takáto spomienka: „Spomínam si napríklad, že cez svetovú vojnu, asi v roku 1916, naraz vykomandovali celú školu na lúku a tam rozostavili žiakov

¹⁵ FIGULI, Margita: *Mladosť*. Bratislava 1956, s. 117 – 122.

¹⁶ Tamže, s. 122.

¹⁷ Tamže, s. 100.

¹⁸ ZGURIŠKA, Zuzka: *Strminou liet*. Bratislava 1972, s. 49 – 50.

tak, že jeden žiak od druhého bol na sto a dvesto metrov vzdialený. Nevedeli sme, čo to znamená. Povedal [riaditeľ štátnej ľudovej školy Ignác Ricinger – R. H.]: „Nemci potopili takúto americkú alebo anglickú loď.“ Takže takto chcel ukázať tie rozmery lode. Ďalej nám dal školskú úlohu *Aká je vojnová situácia k tomuto roku*. Pre žiakov! [Hanus mal vtedy 9 rokov – R. H.] Pamätám, že moja úloha bola dosť rozumná (...) myslím, že to bolo dosť vyspelé, pravdaže, vďaka jeho všelijakým inštrukciám a poučeniam.“¹⁹

Popri vyššie spomínaných vydaných pamätiach sa z pera Ladislava Hanusa zachoval v strojopise text *Slováci vo svetovej vojne 1914 – 1918*. Je však skôr historickým prehľadom hlavných udalostí vojnového obdobia a nespĺňa kritériá na memoáre, keďže Hanus sa narodil roku 1907.

Mimoriadne cenné sú pamäti Eduarda Oravského, ktorý v čase vojny študoval na Štátnom vyššom gymnáziu v Liptovskom Sv. Mikuláši a potom na Štátnom učiteľskom ústave v Leviciach. Ako pedagóg vykresľuje detailne pomery na oboch školách, atmosféru, žiakov, profesorov, rozvrh a učivo. Tu už vidieť, že autor bol zrelým mladým človekom so záujmom o veci verejné a ako pedagóg vedel dobre hodnotiť pomery na oboch školách. Je zaujímavé, že mladí študujúci ľudia, odkázaní len na propagandu a cenzúrou „spracovanú“ tlač, sa o Wilsonových „štrnástich bodoch“, légiiach, odboji a českých ambíciách dozvedali až v októbri 1918. Niektorá župná tlač sa však týmto témam venovala podrobnejšie ako tlač celoštátna už od mája 1917, a kto vedel čítať medzi riadkami a pozorne sledoval zmenu sémantiky v tejto tlači, mohol vytušiť, čo sa za hranicami Uhorska odohrávalo. Taký *Zólyomvármegyei Hírlap* už od polovice roku 1917 písal o českom imperializme a jeho snahe dezintegrovat' Uhorsko pripojením hornouhorských žúp.

Potvrdením Oravského cenných memoárov sa stala umelecká próza Štefana Letza *Eminent Duhovič* z prostredia uhorskej kráľovskej hlavnej reálky v Žiline, na ktorej Letz v čase vojny študoval. Ide teda opäť o mesto na hlavnej železničnej trati a stanica s vlakovými transportmi zohrávala v oboch posledne menovaných dielach významnú úlohu. Letzom presvedčivo vykreslené postavy i atmosféra školy so silným sociálnym pozadím vojny mali určite oporu v reálnej a prežitej skutočnosti a ide preto o cenný text aj pre historika. Má charakter doslova prameňa, lebo pre nás je Letzovo umelecké hľadanie osobitnej realistickej metódy s prvkami expresionizmu i určitými tendenčnými schematickými prvkami druho-
radé, nad čím sa zamýšľa hlavne literárna kritika.

Rozsiahly text Ladislava Nádašiho-Jégého *Cesta životom* (1930) patrí na prvý pohľad skôr do beletrie. Ak však pripustíme nepopierateľnú autenticitu zážitku, autobiografické črty a dôkladné poznanie župných štruktúr, potom treba brať a vnímať uvedený text ako regulárny a veľmi zaujímavý historický prameň. Nič na tom nemení ani literárny príbeh, ani trochu schematické zachytenie roku 1918.

¹⁹ HANUS, Ladislav: *Pamäti svedka storočia*. Bratislava 2006, s. 47 – 48.

Potvrďuje sa, že prevrat a jeho okolnosti sa v beletrizovaných textoch (Hrušovský, Jégé) napriek všetkému realizmu a presvedčivosti stávajú problémom a v snahe zodpovedať dobovému oficiálnemu výkladu sa prerod človeka z uhorskej na československú lojalitu zachytáva schematicky, zjednodušene a nepresvedčivo. To znižuje na jednej strane výpovednú hodnotu podobných prameňov, na druhej strane ukazuje ideálny stav, teda fiktívnu skutočnosť, ako to malo vyzeráť, resp. ako sa chcelo, aby to vyžeralo.

Ak sme na začiatku tohto textu tvrdili, že nám trochu chýbajú spomienky „malých“ ľudí, nie je to úplne tak. Vo Vojenskom historickom archíve sa v rámci špeciálnych zbierok nachádzajú spomienky vojakov z frontov prvej svetovej vojny. Rovnako je ich mnoho roztratených v jednotlivých štátnych archívoch. Určite by stálo zato siahnuť po nich a pokúsiť sa o ich vydanie. Jeden pozitívny príklad v tomto smere už máme.

V bratislavskom Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied sú uchovávané bohaté spomienkové nahrávky obyčajných ľudí zo šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov minulého storočia z rôznych regiónov Slovenska, ktorých pôvodným účelom bol výskum nárečí a dialektov. Na čo však mali šesťdesiat- až osemdesiatroční ľudia spomínať? Veľká časť z nich, prirodzene, spomínala na prvú svetovú vojnu. Ukazuje sa, že nielen jazykové, nárečové a štylistické prvky môžu byť zaujímavé (predovšetkým pre jazykovedcov), ale aj obsah týchto výpovedí môže mať význam, v tomto prípade predovšetkým pre historikov. Aj preto sa stalo pozoruhodným edičným činom, že sa podarilo väčšinu z nich vydať a sprostredkovať všetkým záujemcom.²⁰ Pravda, títo pamätníci už dávnejšie zomreli a pýtať sa ich dodatočne nemáme možnosť, ale aj tak ide o veľmi zaujímavé výpovede, ktoré podnecujú k mnohým úvahám a poskytujú viaceré poznatky.

Napríklad o tom, aká účinná bola dobová propaganda. Aj pre habsburskú monarchiu v plnej miere platilo, že ešte pred tým, ako bolo treba poraziť nepriateľa na fronte, musel byť porazený propagandisticky, že vojnu bolo treba vyhrať nielen vojensky, ale aj vo verejnej mienke, v hlavách ľudí. Že sa jej podarilo skôr to druhé, o tom svedčila skutočnosť, že „malí ľudia“ (ale napokon ani poslanci uhorského parlamentu, ktorí boli tiež propagandou dostatočne „spracovaní“) až do konca vojny nevedeli pochopiť, ako sa víťazná vojna dala tak rýchlo prehrať.

Bolo charakteristické, že jednotlivé výpovede úplne rezignovali na globálne pohľady a interpretácie, koniec vojny a jej geopolitické dôsledky museli preto pre obyčajného vojaka pôsobiť mimoriadne prekvapivo. Aj to svedčilo nepochybne o obrovskej úlohe propagandy v tejto vojne. Ak sa hovorilo o Sarajeve alebo o konkrétnych „veľkých“ historických udalostiach, neraz jednotliví respondenti splietali polopравdy alebo vydávali želanie za skutočnosť. Tu už, pravda, nemusí vôbec pôsobiť dobová propaganda, ide skôr o faktor času, faktor zlyhávajúcej

²⁰ SMATAN, Miloslav a kol.: *Rozpamätávanie. Prvá svetová vojna jazykom prastarých otcov a materi.* Bratislava 2015.

a selektívnej pamäti alebo kombináciu zažitého a prečítaného, keď sa do spomienok dostáva (neraz nevojak) mystifikácia a zlievajú sa rôzne roviny historického času. Ľudových výkladov toho, čo sa odohralo v Sarajeve a čo atentátu predchádzalo, bolo veľmi veľa. Podľa jedného sa chcela Bosna-Hercegovina odtrhnúť od monarchie a pričleniť k Srbsku. Nájdeme i úplne nepresné a popletené udalosti, príčiny a dôsledky.²¹ Cenný príspevok tvoria spomienky účastníka manévrov v Bosne, ktorý zachytil bezprostredné reakcie na atentát v sarajevských uliciach.²² Iný videl príčiny vojny skôr mimo reálneho sveta, predchádzali jej rôzne mystické znamenia – tri slnka a kométa. Príčiny sa videli aj v skutočnosti, že „sā dva veľkí páni nemohli pomestiť id“ na svete a jeden druhému zavadzali“ – rakúsky cisár a ruský cár.²³

Keďže v zozbieranej kolekcii výpovedí spomínali predovšetkým obyvatelia dedín, o nadšení z vojny sa dozvedáme len veľmi málo. Svedectvo o atmosfére v Ružomberku nám zanechal budúci lekár Ervín Holéczy a jeden z pamätníkov, ktorý bol práve v lete 1914 na učení v Bratislave. Spomínali lampiónový sprievod a vypätý nacionalizmus prvých vojnových mesiacov. V Ružomberku namierený aj voči tamojším panslávom: „Ružomerskí vlastenci, ktorým sa ako nepostrádateľným podarilo neobliecť mundúr, zbúchali večer čo večer fakľový pochod a za hulákania ‚Éljen a háború‘ (Nech žije vojna) pochodovali s pochodňami a lampiónmi a corgoňmi a deťmi z konca mesta popred domy panslávov, Makovickovcov, Houdekovcov a popred nás, kde sa zástup zastavil a skandovane vyrevúval: „Akasztófára az árulókkal“ (na šibenicu so zradcami). Hazafikov rozkatilo aj to, že naše príbytky neposlúchli výzvu, obloky nevysvietili sviečkami, zívali slepou tmou...“²⁴

Veľa sa hovorilo o spoľahlivosti, bojaschopnosti a lojalite obyčajného slovenského vojaka. Hrdinstvo slovenských vojakov spomínajú predovšetkým nemecké a maďarské pramene. V slovenských prameňoch ide o fakt, ktorý sa objavil skôr v beletrii a v individuálnej pamäti, ako v slovenskej historiografii alebo v kolektívnej pamäti. Oficiálna historická pamäť vychádzala z toho – v dejinách tak často opakovaného paradoxu či zákonitosti –, že hrdinami boli a sú vždy len víťazi. Pritom drvivá väčšina Slovákov bojovala na frontoch za panovníka a štát a práve rakúsko-uhorský štát ich vnímal ako hrdinov. Pravda, k tomu, aby oficiálnymi hrdinami aspoň do konca roku 1918 zostali, museli vo vojne zomrieť.²⁵ Potom sa ich meno mohlo ocitnúť po vojne aj na pomníku padlých. To bola jediná možnosť, ktorá im priznala bojové zásluhy. S akými pocitmi sa však vracali domov

²¹ Tamže, s. 192 (Archív nárečových textov Dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra (ďalej ANT JÚĽŠ), 61/31, Baldovce, č. 2).

²² Tamže, s. 68 – 69 (ANT JÚĽŠ, 49/8, Veľký Lom, č. 6).

²³ Tamže, s. 181 (ANT JÚĽŠ, 40/02, Žaškov, č. 13).

²⁴ LA SNK, sig. 219 L 1, HOLÉCZY, Ervín: *Životopisné čriečky*, s. 61 (citát) a nasl. K tomu aj *Rozpomätávanie*, s. 75 (ANT JÚĽŠ, 13/5, Poriadie, č. 4).

²⁵ Napr. [DROBNÝ, Ján]: *Pohrebná rozpomínka na Gustáva Gavača, narodeného na Staré Turé 26. 1. 1898, padlého na Ruském bojišti 19. 7. 1917 (...)* Nové Mesto n./V. 1917.

po skončení vojny tí, čo v armádach monarchie prežili, neraz aj zmrzačení, keď hrdinami boli len tí, ktorí stáli na správnej strane? Ktorí včas dezertovali alebo skončili v zajatí a do vlasti sa vracali v legionárskych uniformách. Tým sa stavali pomníky a tí vošli do učebníc... Medzi slovenskými vojakmi však tvorili len veľmi malú časť. Väčšina musela byť rada, že prežila.

Veľa sa hovorilo o spoľahlivosti, bojaschopnosti a lojalite obyčajného slovenského vojaka. V súvislosti s vojenskou spoľahlivosťou to však až také jednoznačné nebolo. Keď sa pozrieme na výpovede jednotlivých ľudí, vyplýva z nich veľmi zaujímavý poznatok. Napriek tomu, že mohli svoje spomienky rôzne prikrásliť a zdramatizovať, ukázalo sa, že všetci na vojnu odchádzali so strachom a pri prvom strete s vojnou neraz odhadzovali zbrane, utekali a skrývali sa: „Añi jedniemu nebolo do smiechu, keď nám to pískalo poza uši, ľen zme sã šeci riľi do zeme ako krťi. Aj starí vojáci, aj mladí.“²⁶ Takýchto výpovedí by sme našli podstatne viac: „A ideme donho a Rusi už strélali. Na téj rovinke boli naši ľudie. Kričali: Ištenem, Ježišmárija, dzejako, jako kerí, jakim jazikom. Tag zme rozutekali sa. Šecko som pozhadzuval jak som vifasuval Bratislave... Ale já som jako strélaľ? Pánubohu do okién. Já som nevistrkal hlavu, dal som tam len rúlu, potáhol a dze išla gulka pámbovié.“²⁷ Aj z uvedeného citátu vidieť, že postoj k nepriateľovi (zrejme s výnimkou talianskeho, ktorého vnímali väčšinou negatívne) bol neraz vyslovene humánný. Potvrdzuje to aj ďalší príklad. Keď vojak natrafil v zákope na spiaceho Rusa, uvedomil si, že mal spolu s druhmi veľké šťastie, ale aj tak nepriateľa nezlikvidoval: „Hoc som mal pri sebe ručne granati, co bi som bol mohol rucidz nuka, aľe kec som jich sanoval.“²⁸ Dokonca ani v prípade, že Rusi cielene strieľali do najmenších dier v zákopoch a zabíjali nepriateľských vojakov, nenašiel pamätník silu správať sa rovnako: „...lebo kto má chud zabíjad druhého, aj jeho lachko zabijú. Zarékel som sa, že nebudem strieľať. Abih já do vojáka strieľaľ ... A toto bolo moj sčascié. ... Lebo ten vojág je tak chudág nevinní jako já... A tímto spôsobom, že som sa já vzdal zabít človeka, ani já som neból zabítí, ani sóm nebol ... ranení.“²⁹ Aj ďalší pamätník mal na muške Rusa a kým váhal, či má stlačiť kohútik alebo nie, nepriateľ bol zastrelený iným. Zato útoky na bodáky boli jatky, tam sa už nedalo okolkovať. Inokedy po tom, čo ho Rusi zranili, v zlosti už ani on nedumal a strieľaľ.³⁰

Vojaci sa ukrývali pred paľbou a neraz len s pištoľou na sluchách plnili príkazy: „Prišól kapráľ, vitáhol levorvel, porad, že ma zabije. Tak som sa schopel a utekal preč, poručenabohu.“³¹ Iná výpoveď hovorí podobne: „Kec com ból ranený, nazadek som utekal. Preč.“ Do horárne, v ktorej tušili talianskych vojakov,

²⁶ Rozpamätávanie, s. 182 (ANT JÚLEŠ, 40/02, Žaškov, č. 13).

²⁷ Rozpamätávanie, s. 93 – 94 (ANT JÚLEŠ, 12/6, Šterusy, č. 7).

²⁸ Rozpamätávanie, s. 127 (ANT JÚLEŠ, 64/12, Myslava, č. 1).

²⁹ Rozpamätávanie, s. 176 a 180 (ANT JÚLEŠ, 14/4-5, Bzince pod Javorinou, č. 12).

³⁰ Rozpamätávanie, s. 182 a 184 (ANT JÚLEŠ, 40/02, Žaškov, č. 13).

³¹ Rozpamätávanie, s. 94 (ANT JÚLEŠ, 12/6, Šterusy, č. 7).

odmietol „náš“ vojak vstúpiť: „Já néjdem, icte vi, vi ste dostali roskas. Tedi chicil na mna pušku a povedal mi, ked néjdem, že ma na miéste octrelí. Tedi som aj já chicil pušku proci nemu.“³² Ani ďalšiemu vojakovi sa nechcelo do ohňa: „Tak mi sme došli g drátom. Naráz začali po nás prat. Utekali sme kadi láchčej. ... Na druhí den išuo nás viec, že stoj co stoj ich mosíme dovést. Já sen si povidaui, já uš nejdem k tím drátom, já sem fčéra skúsiu, nech idú tí, co ešče nebili.“³³ A nakoniec ešte jedno identické svedectvo: „No jag zme šturmu robel'i, ja šerobel, bo jag zme išli v ľeňiji [línii], ja še zadal, že som spat. Ľenija odešla a ja smig do krakoch. Ta som tam f tich krakoch ľežel až do večara. ... A Slovaci? ... pokrite po krakoh buľi ...“³⁴

Uvedené zážitky nepotvrdzujú stereotyp udatného slovenského vojaka. Na druhej strane namiesto udatnosti tu určite existoval silný a historicky hlboko zakódovaný pocit lojality, ktorý nespochybňuje ani skutočnosť, že väčšina vojakov nevedela, za čo bojovala („Mi Slovaci ňeznaľi, že za co bojujeme, bo nam ničto ňepovedal nič, ľem naz hnaľi jag dobiteg do jatki.“)³⁵. Aj zo spomienok vyplýva, že nadávať na panovníka jednoducho neprichádzalo do úvahy, to bolo jedno veľké tabu,³⁶ hoci niektoré pesničky a riekanky vyjadrovali zreteľný odpor k vojne a armáde.³⁷

Klasická definícia hovorí, že „propaganda je riadením kolektívnych postojov prostredníctvom manipulácie s významovými symbolmi“.³⁸ Jedným z prostriedkov intenzifikácie kolektívnych postojov a takejto manipulácie je využívanie stereotypov, ktoré verejnej mienke veľmi jednoducho a zreteľne ukazujú, kto je náš nepriateľ a prečo, a rovnako, často bez adekvátneho vysvetlenia, kto je náš spojenec. Vo vojne význam stereotypov ešte rastie. Aj to bola príčina, prečo sa v hlavách „malých ľudí“ vytvárali klasické stereotypy o nepriateľoch, ktoré umocňovali bojaschopnosť a odhodlanie vojakov, a to neraz vyvolávaním nenávisti a predsudkov. Napokon stereotypy boli len výrazom zjednodušeného predsudku, polopравdou či zámernou manipuláciou jednotlivých postojov. Taliani ako zradcovia a podliaci, Srbi a Bosniaci ako mimoriadne krutí vojaci a hrdlorezi, Rusi ako negramotní alkoholicy, Briti ako chladní finančníci, Česi ako zbabelci, koloniálni vojaci v radoch dohodových armád mali údajne najlepšie vypovedať o ich kultúrnej úrovni, a to je len krátky prehľad stereotypov, ktorými propaganda oboch bojujúcich strán krmila svojich občanov. Spomienky „malých“ ľudí však nie vždy potvrdzovali tradované stereotypy o nepriateľoch

³² Rozpamätávanie, s. 100 (ANT JÚĽŠ, 8/10, Horná Krupá, č. 7). Podobne aj Rozpamätávanie, s. 110 (ANT JÚĽŠ, 37/12, Slovany, č. 4).

³³ Rozpamätávanie, s. 91 (ANT JÚĽŠ, 2/2, Smolinské, č. 3).

³⁴ Rozpamätávanie, s. 102 (ANT JÚĽŠ, 66/02, Šar. Ostrovany, č. 1).

³⁵ Rozpamätávanie, s. 105 (ANT JÚĽŠ, 68/13, Lascov, č. 2).

³⁶ ANT JÚĽŠ, 24/10, Dvorany nad Nitrou, č. 1.

³⁷ Rozpamätávanie, s. 79 – 80 (ANT JÚĽŠ, 65/1, Široké, č. 3).

³⁸ LASWELL, Harold Dwight: The Theory of Political Propaganda. *The American Political Science Review*, 21, 1927, č. 3, s. 627.

(sympatie k Rusom, animozity k Talianom či k spojeneckým Maďarom). Alebo len veľmi nepriamo, napríklad v súvislosti s konzumáciou rôznych druhov mäsa: „Ježižmaria, tam v Albániji ke dzme boľi, ježižmaria, kerisi ... braučové maso ... tak pľuvali, aňi vidzec. Alebo Francija, tam jag nemaú konské maso, tam nemajú aňi sviatki ... No a, prepitujem, sviňa zežere aj to, aj to, aj to ... Kuon aňi len ... aj tá voda musí bic čistá. Račiej sa po tém koňovi napijem, jako po takém, čo močku je ...“³⁹ Rusi bývajú zachytení obyčajne úplne bez sentimentu, ba často nájdeme vyjadrenia typu: „Aňi na tej šacht'e zme ňehladuvali. Poton som choďiu sedľiakom a ešte ma kceľi aj za zaťa. Dobří ľudia to boľi tí Rusiskovia, dobre náz opatruvali.“⁴⁰ Rovnako subjektívne stanoviská, tentokrát negatívne a na adresu Talianov, možno nájsť medzi výpoveďami: „Ná zohnaľi tanuka, veru, d'e nás Taľian chiťiu, tag nás šichtou kopau, biu do riťi ... Veru tan s nami špatne zachod'iľi.“⁴¹

Napokon nájdeme skôr stereotypizovaný pohľad na spojenca – na Čechov (Česi ako komedianti)⁴² a Nemcov. Študent Ervín Holéczy bol v čase vyhlásenia vojny práve v Nemecku: „Mal som česť poznať presnosť vojnovkej mašinerie v Nemecku. Prevýšila by aj dokonalosť švajčiarskych hodínok. Po vyhlásení vojny o dve hodiny syn mojej domácej vrátil sa domov, o hodinu už bol v uniforme a o ďalšiu hodinu unášal ho vlak na hranice Ruska.“ Pri návrate domov musel Holéczy nevdojak porovnávať: „Po skúsenostiach v Nemecku, kde omračovala dokonalá organizácia mobilizácie, prichodili mi z vlaku pozorované chaotické pomery v Rakúsko-Uhorsku neuveriteľnými. Nádražia všade preplnené na zemi posedávajúcimi chlapmi v civilných šatách, okolo nich smeti, papiere. Trvalo i týždne, kým sa rukujúci muži obliekli do uniformy. Svoje pozorovanie som tlmočil švagrovi Jánovi Mikeskovi, ktorý musel medzi prvými rukovať po vyhlásení vojny Srbsku. On poznajúc našu vojenskú mašineriu a poučený mojimi poznatkami z cesty vlakom do Ružomberka spokojne pretiahol odchod k svojmu telesu o dva týždne a nič sa mu nestalo.“⁴³

Aj obyčajný vojak mal pre Nemcov len slová uznania: „Uš tedi sa strílalo, t'eda takích d'esať-patnášť kilometrov. Ale Ňenci mohli aj vác. Tí mali ťašké d'elá, čo strílali aj triccat'ped' aj triccat'osem. Kaliber, čo mali Ňenci, dvaastiriccat', strílali triccat'osse. Boli moderizovatí tedi Ňenci. Zato, lebo u nás boli ešte vozi, pravda, konskí poťach a u nich bolo motorizuvanó šetko.“⁴⁴ V inom rozprávaní sa hovorí o troch špeciálnych kanónoch, ktorými disponovala rakúsko-uhorská armáda: „Ten prišikovaľi, tam ho zabetonovaľi do teho betonu, šezdz metri rura,

³⁹ ANT JÚLEŠ, 419/12, Dolný Hričov, č. 1.

⁴⁰ Rozpamätávanie, s. 88 (ANT JÚLEŠ, 3709, Valča). Opakuje sa viackrát aj v Rozpamätávaní, s. 159 (ANT JÚLEŠ, 24/11 Kovarce, č. 2). Obraz ľudského ruského dôstojníka sa vyskytuje v ANT JÚLEŠ, 66/02, Šar. Ostrovany, č. 1.

⁴¹ ANT JÚLEŠ, 49/8, Veľký Lom, č. 9.

⁴² ANT JÚLEŠ, 24/11, Kovarce, č. 2.

⁴³ LA SNK, sig. 219 L 1, HOLÉCZY, Ervín: *Životopisné čriepekky*, s. 57 a nasl.

⁴⁴ ANT JÚLEŠ, 24/10, Dvorany nad Nitrou, č. 1.

tricešedzem kaliber ... Potom puščil keľo šusi tam, ta to na kilometer, koreňe zo stromoch, haluze, šitko ľecelo.⁴⁵

Aj na adresu Srbov sa našlo viackrát dobré slovo. Spomínala sa ich tradičná pohostinnosť, pracovitosť a napokon sa i radi s vojakmi (hlavne slovanskými) porozprávali.⁴⁶ Ukazuje sa, že utváranie stereotypov bolo vlastnosťou, ktorá patrila skôr intelektuálom. Tí oveľa viac podliehali propagande, boli s ňou najmä prostredníctvom tlače vo väčšom styku a ľahšie si tiež osvojovali jednotlivé stereotypy a konštrukty. Obyčajní ľudia zase radi verili úplne absurdným a vymysleným predsudkom a negatívnym stereotypom o Rusoch, ako odrezávali uši, nos, prirodzenie... Alebo o Turkoch, ktorí prerezávali nepriateľovi žily. Takéto výmysly mali vojakov odradzovať od zajatia a zvyšovať ich bojaskopnosť.⁴⁷

Z hľadiska slovenských stereotypov sú zaujímavé predovšetkým už spomínané rozsiahle denníkové zápisky Jozefa Tisa, v rokoch 1939 – 1945 prezidenta Slovenskej republiky, počas prvej svetovej vojny vojenského kňaza, ktorý sa v priebehu rokov 1914 – 1915 zúčastnil bojov na haličskom fronte. Jeho myšlienky sú významné pre myslenie lojálnej časti slovenskej inteligencie: „Nadšená nálada a veľká dôvera, že zvíťazíme, sa prebúdza v našich vojakoch ... dôverujeme dobrotivému Bohu a našej generalite, ktorá ani doposiaľ neobetovala nadarmo životy...“⁴⁸ Zdôrazňuje zjednotenie národov v záujme víťazstva a spoločných cieľov: „... takmer všetky národy monarchie sa tu miešajú do skupiny... – a pekne sa znášame! Maďar tu nie je ‚beťárom‘, Slovák ‚naničhodníkom‘, ani Rumun nie je ‚úbožiacom‘, Nemec ‚huncútom‘ atď.! Ako bratia stojíme vedľa seba a pomáhame si! Nemohlo by to takto byť aj v mieri?“⁴⁹ Ako kňaz dokonca vidí vo vojne nástroj „náboženskej renesancie“, lebo na fronte, kde každú chvíľu číha na človeka smrť, sa duše ľudí utiekajú „k pomoci a úteche náboženstva“.⁵⁰

Často spomína aj Poliakov a ich zbožnosť: „Zjavila sa mi pred očami známa zbožnosť Poliakov, ako tam oduševnene opakovali texty zvláštnych, na vojnové časy určených modlitieb. Aj modlitba mojej duše sa pripája k modlitbám tých, ktorí kľáčia pred oltárom... nie je možné, aby toľko vrúcnych modlitieb zostalo bez vyslyšania, aby milióny zbožných duší široko po monarchii nadarmo sa modlili!“⁵¹ Ďalej pokračuje v podobnom duchu: „Všetci si zo srdca želáme: kiež by víťazstvo naďalej sprevádzalo naše vojská a zbrane spojencov, aby zvíťazila pravda a mravný poriadok, nech stihne zaslúžený trest Rusov preto, že stále narúšali mier v Európe, nech ostanú v hanbe Angličania pre svoju namyslenú a egoisticky vypočítavú politiku a nech pociťia údernú silu vo svojich mravoch

⁴⁵ Rozpamätávanie, s. 162 (ANT JÚEŠ, 61/39, Pongrácovce, č. 17).

⁴⁶ Napr. Rozpamätávanie, s. 185 (ANT JÚEŠ, 40/02, Žaškov, č. 13).

⁴⁷ Rozpamätávanie, s. 202 (ANT JÚEŠ, 66/22, Krásna Lúka, č. 1).

⁴⁸ Fabricius, Miroslav – Suško, Ladislav (eds.): TISO, Jozef: *Prejavy a články*, I. (1913 – 1938). Bratislava 2002, s. 61 (ide o seriál článkov z *Nyitramegyei Szemle* v rokoch 1915 – 1916).

⁴⁹ Tamže, s. 68.

⁵⁰ Tamže, s. 37.

⁵¹ Tamže, s. 59.

i viere vyvýšenej nemeckej armády denervovaní, zvrhli a svoju minulosť zavrhujúci Francúzi.“⁵²

Úvahy o cene ľudského života vyvolávali početné spomienky na vzburu a drakonický trest v Kragujevací aj vzhľadom na slovenskosť 71. pešieho pluku, ktorý tu zohral hlavnú úlohu. Mnohí priami aktéri spomínali predovšetkým na Kragujevac: „Ale dze-tu bolo počuc, že už idú z ruského frontu vojaci nazat. A veru netrvalo duho, prišli. Boľi medzi nimi aj slovenskí vojaci. Tí nám viprávali, že v Rusku nastala revolúcia, že chudoba už nechce za pánvov krv preľievac. A mi zme veru též ňevedzeľi, za keho hladujeme a hiňeme.“ Rovnako poprava – a čo jej predchádzalo – zanechala hlbokú stopu v historickej pamäti: „Na vístrahu daľi 8. júna 1918 popravíc 44 slovenskíh vojakov. Cukfirer prišvol a počítal: ... jeden, dva, trecí vystúpíc, jeden, dva ... Hnúza to bola, kec každého trecieho z radu zebraľi a odvľiekľi. Postrieľali hih a zakopaľi do jedného veľkého hrobu. Ej, misľel som, že to neprežijem.“⁵³ V uvedenej výpovedi sa objavil aj motív oficiálnych osláv vzbury, ktoré sa konali v Trenčíne roku 1958 a kam sa mali dostaviť všetci žijúci svedkovia.

Ďalšia výpoveď opisuje priebeh vzbury (i úlohu alkoholu v nej), predovšetkým však priebeh popravy a likvidáciu tiel: „Kej ich postrieľali, prišli bivoli, na vos, povizbliekali hih do naha, jako ho mac porodzela, na voz a ta, nad jamu a ... f tem Kragujevací. Potom sípaľi nehasené vápno, zasipaľi hľinú a bolo po vojákoch ...“⁵⁴ Iného pamätníka v Kragujevací ohromil veľký počet šibeníc. Keď chytili Srba a odsúdili ho ako špióna, čakala ho smrť obesením. Na popravy sa vždy zišlo veľa národa: „A veru boľi aj takí, čuo si to fotografovaľi a potom predávaľi. A tak som fteďi, že bi som bou račej na frontě, ako takuo vid'ieť. Strašno!“⁵⁵

Zaujímavé boli informácie o štvormesačnom armádnom lyžiarskom kurze v lete roku 1917 vo Vysokých Tatrách pri dnes už neexistujúcej chate Kamzík. Takto vycvičení vojaci boli potom poslaní do horského terénu na rumunský front.⁵⁶ Rovnako pozoruhodný je opis služby pri vzdušných balónoch na talianskom fronte.⁵⁷

Malého človeka na fronte i v zázemí postihlo aj ďalšie špecifikum tejto vojny – hlad. Ten bol po prvý raz nasadený ako cielená zbraň. Obilie, múka, mlieko a pod. sa stali strategickou surovinou. Rovnako rôzne epidémie a choroby ako dôsledok vojny a podvýživy si našli miesto v pamätiach obyčajných ľudí. Spomienka na situáciu v Bratislave protirečí tradovaným zmienkam o „blahobyte“ v meste: všetko bolo na lístky. Majster síce dostal na deti, ale na učňov nič. Za

⁵² Tamže, s. 75.

⁵³ Rozpamätávanie, s. 116 (ANT JÚĽŠ, 22/48, Bánová, č. 2). Podrobne o ruských skúsenostiach a priebehu vzbury s podrobným opisom krutej popravy aj Rozpamätávanie, s. 181 – 188 (ANT JÚĽŠ, 40/02, Žaškov, č. 13).

⁵⁴ ANT JÚĽŠ, 419/12, Dolný Hričov, č. 1.

⁵⁵ Rozpamätávanie, s. 185 (ANT JÚĽŠ, 40/02, Žaškov, č. 13).

⁵⁶ Rozpamätávanie, s. 112 (ANT JÚĽŠ, 3719, Polerieka).

⁵⁷ ANT JÚĽŠ, 60/04, Letanovce, č. 7.

päták sa najprv dali kúpiť dva rožky, „ale potom sme nachodeli sa po pekaroch po celiěj Bratislave a nebolo možná ani kukuriční chlép. Aj to aš dostal niégde a to bolo rostrúsené, rozondené, do čapice sme si to zebali.“⁵⁸ Zlé zásobovanie Bratislavy potvrdzujú aj spomienky Ervína Holéczyho.

O tom, ako fungoval čierny trh a že nedostatok v Bratislave neznamenal nedostatok všeobecne, vypovedajú spomienky zo Záhorskej Vsi: „Biuo to f sedem-nástem a osemnástem roku. Ve Vídňi biu ohromní huat. Obivatele bili vičerpani vojnú. Suovenské pohraňiční opce šmuglovali [pašovali] do Vídňa co sa dauo. Otáto tam nosili maso, chlép, múku, krumpole a vúbec, skoro šeckí potravini. Tam sa to draho prodávauo. Peněz biuo dost. Prevážauo sa to prez Moravu načerno. Ke ca peňíze dovézli, tu sa za ňe nakúpiuo ... Kerého chicili, múku mu zebali, dauo sa to richtárovi a richtár, notár a šandári sa s tím podzelili ... Ke cme dovézli do Vídňa živobicí, tam už na štácii čakali paňički a moc rázú za chlép strkali aj svoje zuaté prsteňe.“⁵⁹ Čierny obchod a pašovanie potravín zo Záhoria do Viedne opisuje v jednej svojej próze aj Štefan Gráf (*Zmätok*, Bratislava 1974).

Medzi dedinskými ľuďmi v zázemí dominovali spomienky na rekvirácie: kotly, mosadzné kľučky, mažiare, svietniky, ale i zvieratá a úroda. K tomu kostolné zvony a kovové časti organov. Opisovalo sa skrývanie rôznych tovarov a ako sa prechádzalo cez rozum rekviračným komisiám.⁶⁰ Tieto udalosti presvedčivo opisuje aj už spomínaná spomienková próza Margity Figuli. Hyenizmus a koristenie zo sociálnej situácie tu nereprezentujú židia, ale vlastní susedia a príslušníci dedinského kolektívu, ktorí sa vedeli vykúpiť z frontu i zo všetkých povinností, tiarch a dávok. Potvrdzujú to aj spomienky zo Bziniec pod Javorinou, kde si podporu pre ženu (muž na fronte) s deťmi rozdelili richtár so žandarmi.⁶¹ Podobnú skúsenosť mali i v Smolenickej Novej Vsi: „Mój otec, chudáčik, ten boli vireklamuvaní. Bol tu majetek, víte, a boli len sám ... Volákí notár Čupič tu ból a on ich s tej vojni vimohél. Mojého oca. Nuž ale deset stovég zme mu moseli dat.“⁶²

Veľmi zaujímavé boli zmienky o rekonvalescencii po zranení v zázemí a o šľachte v domácom prostredí. Neraz sa vojaci dostali do miest, kde sa vzhľadom na sociálnu priepasť nikdy predtým (a napokon ani potom) nemohli dostať: „Aľe oprobujeme, dáme váz do Ceplíc Trenčanských. Možná, že sa vám to buje ňejako napravac. No a ból som tam dva mesáce a ottel som bol poslaní do Zaugrovca [Uhrovca – R. H.]. Maľi sme tam zotaveňia. Bol'i sme u jednéj grófki [grófka Zayová – R. H.]. V jēj továrňách [mohlo ísť o skláreň alebo továreň na rôzne drevené výrobky – R. H.] sme maľi kasárne. Tam sme sa ľiečiľi, oddichaľi.“⁶³

⁵⁸ Rozpamätávanie, s. 76 (ANT JÚLEŠ, 13/5, Poriadie, č. 4).

⁵⁹ Rozpamätávanie, s. 148 (ANT JÚLEŠ, 3/25, Záhorská Ves, č. 12). K tomu aj ANT JÚLEŠ, 14/02, Lubina, č. 1.

⁶⁰ Rozpamätávanie, s. 137 (ANT JÚLEŠ, 08/22, Ružindol, č. 1). K tomu aj ANT JÚLEŠ, 07/16, Vištuk, č. 1; 08/29, Špačince, č. 3.

⁶¹ Rozpamätávanie, s. 133 (ANT JÚLEŠ, 14/05, Bzince pod Javorinou, č. 1).

⁶² ANT JÚLEŠ, 08/12, Smolenická Nová Ves, č. 5.

⁶³ Rozpamätávanie, s. 85 (ANT JÚLEŠ, 18/08, Horná Mariková, č. 7).

Ďalší strávil rekonvalescenciu v Smoleniciach u grófa Jozefa Pálffyho (1853 – 1920): „... stamoteľ dva mesace som bol f Trnave a jeden mesadz na Červenom križi f Smoľeňicoh u Palfiho grofa. Ten vidržaval tam jako vojsko raňene, čo s frontu prišlo. Tam zme išli – jako to povedeť – na zotaveňa. Jedni prichodili, druhi otchodili. Jeho cera nosila obedi sama ...“⁶⁴ Jeden z pamätníkov podrobne opisuje rodinu Jozefa Pálffyho a predovšetkým jeho troch synov, Jozefa, Petra a Karola, ktorí boli rovesníkmi spomínajúceho.⁶⁵ Aj „častouská grófka“, pravdepodobne Blanka Pálffyová (1871 – 1946), doviezla na aute jedného raneného, manžela pamätníčky z Dolných Orešan.⁶⁶

Na rozdiel od intelektuálneho Jána Hrušovského sa o erotických skúsenostiach vojakov v cudzích krajinách od pamätníkov veľa nedozvedáme. Súviselo to určite aj s tým, že o podobných veciach sa nezvyklo hovoriť, na druhej strane veľký časový odstup a úmrtie manželky umožnili jednotlivcovi aj spomienky podobného druhu: „Na vojne som povistrájal šelijaké kúski. Šag víte, jako je to. Človek je mladí a já som ból mladí chlap – fešák. Veru, ti dámi a slečinki sa za mnu obzírali až velice. Ja som si nenehal dva rázi povedat. F Srpsku tí dámi boli také turčínki, nosili ešte závoje, ale zato za chlapma kukali. Kec com došól domo s Taljánska, furt mi chodzili listi ot šelijakích slečínék. Veru, neni nat Taljáнку, tí majú takú ohnivú krf. Nebohá moja žena, Uršula, pámbu ju osláf, sa len čuduvala, otkád mi chodzí tólko listóf.“⁶⁷

Ďalší pamätník spomínal, že počas troch rokov v Rusku ho jedna gazdiná donútila spávať s ňou, hoci mala muža na fronte. Alebo práve preto? Keď sa muž napokon vrátil, mohlo sa stať všeličo. „Zajatec“ sa manželovi priznal a jeho zlosť si odniesla neverná žena.⁶⁸ Ďalší v dobrom spomínal na Poľky počas bojov v Haliči.⁶⁹

Pamäti potvrdzujú, že obyčajný sedliacky rozum vojakov najlepšie ukázal obludnosť vojny a vynaliezavosť človeka, aby sa dostal z nebezpečných situácií, niekedy nepoznala žiadne medze. Keď mali napríklad vojaci na nebezpečnej nočnej akcii zistiť silu ruských predsunutých pozícií, vyriešil to jeden z nich z poriadnej a bezpečnej diaľky takto: „Napravo sem čuu ščekad dva kulometi a nalevo jeden. Já mu povídám: Na pravém krídle ziscujem šedesát chuapú, na levém asi o pouovic meňej. Asi tricet chuapú.“ Zjedli zásoby a mohli sa vrátiť späť, k svojim. Uvedený vojak sa blysol aj nasledujúcim vtipným výrokom: „Rusi nebili tak sprostí jak naši páni múdri.“⁷⁰ V tomto rozprávaní sa stretne aj s príhodou, ako stretol troch Rusov, pričom všetci mali plné ruky koristi, prasiatka i sliepok.

⁶⁴ ANT JÚEŠ, 39/14, Hámry, č. 1.

⁶⁵ Rozpamätávanie, s. 142 (ANT JÚEŠ, 8/3, Smolenice, č. 2). Podrobne HUPKO, Daniel – JANÁČKOVÁ, Ivana – TIHÁNYI, Jozef: *Koniec starých časov*. Komárno 2011.

⁶⁶ Rozpamätávanie, s. 130 (ANT JÚEŠ, 8/15, Dolné Orešany, č. 1).

⁶⁷ ANT JÚEŠ, 8/37, Zeleneč, č. 2.

⁶⁸ ANT JÚEŠ, 66/28, Dačov, č. 1.

⁶⁹ Rozpamätávanie, s. 181 (ANT JÚEŠ, 40/02, Žaškov, č. 13).

⁷⁰ Rozpamätávanie, s. 91 (ANT JÚEŠ, 2/2, Smolinské, č. 3).

Náš hrdina mal odistenú zbraň, Rusi boli zase traja. Zostali stáť najprv zoči-voči a potom sa každý pobral svojou stranou. Väčšiu radosť spôsobovala predstava chutného jedla ako mŕtvy nepriateľ. V inom príbehu zase iný rozprávač uvažuje nad mŕtvym zajatcom, či položil život za cisára alebo za cára.⁷¹

Výpovede zo zázemia sú zväčša výpoveďami žien alebo v čase vojny ešte mladých chlapcov. Stupeň ich informovanosti o priebehu vojny bol buď minimálny, alebo pod vplyvom vojny úplne deformovaný.

Niektoré výpovede spomínajú Milana Rastislava Štefánika, ba dokonca aj Edvarda Beneša (!), keď ich verbovali do československých légii medzi zajatcami v Taliansku. Tu už bola zrejmá mýtotorba, ktorá v priebehu nasledujúcich desaťročí ovplyvnila spôsob spomínania a výsledné obrazy.⁷² To sa týkalo aj Štefánika v súvislosti s údajným plánom zriadiť Slovenskú republiku. Bolo aj zrejmé, že pamätníkovi sa dostal do rúk Štefánikov životopis a všetko ostatné, ako ušiel s lietadlom k Francúzom, ako zhadzoval na talianskom fronte letáky, jeho štátoprávne koncepty a pod., už boli skôr výplodom fantázie a mýtotorby.⁷³ Jedna výpoveď uvádza, že pamätník videl rečniť Lenina, Masaryka, ale stretol aj Janka Jesenského a Gustáva Košíka.⁷⁴

Légie nie sú v popredí výkladu jednotlivých pamätí, čo vyjadruje skutočnosť, že Slovákov bolo medzi legionármi podstatne menej ako Čechov. Neraz sa stretávame s nedôverou voči légii a jedno rozprávanie hovorí o vstupe do légii až v úplnom závere vojny, čo vlastne bolo záchranou pred už povojnovým zajateckým pobytom na Apeninskom polostrove. S légiami sa zmienený respondent zúčastnil tiesňinského konfliktu a potom ho poslali domov, na Spiš, aby mohol hlasovať v pripravovanom plebiscite o budúcnosti Spiša.⁷⁵ Úplne ojedinelé sú spomienky Slováka z USA na jeho skrývanie sa pred vojenčinou, neskôr na účasť v légii i na to, ako bizarne doplatil na rekviráciu dobytku, ktorú konal doma, na východe Slovenska, bezprostredne po skončení vojny na rozkaz legionárskych nadriadených. Súd roku 1920 nebral tieto okolnosti do úvahy a škodu musel zaplatiť, pričom prišiel o všetko.⁷⁶

V súvislosti s légiami sa v jednom rozprávaní odohral veľmi zaujímavý omyl. Keď dcéra pamätníka čítala v dejepise o bitke pri Zborove v lete 1917, ktorá patrila k československým zakladateľským mýtom, otec spozornel, lebo „dotedi som d'ejinám ňeverev, aňi slova som tomu ňeverev“. Boli tam predsa len samé hlúposti, až teraz: „Sedemnástom roke u Zborova mogila cvaj jaká veliká bitka bola, prosím pekne, a tam som bov aj ja a to bolo aj v d'ejinách napísanó.

⁷¹ ANT JÚEŠ, 40/02, Žaškov, č. 13.

⁷² Rozpamätávanie, s. 86 (ANT JÚEŠ, 18/08, Horná Maríková, č. 7).

⁷³ Rozpamätávanie, s. 162 (ANT JÚEŠ, 61/39, Pongrácovce, č. 17). Podobne ANT JÚEŠ, 24/15, Hajná Nová Ves, č. 1 o Štefánikovi ako verboval legionárov v Taliansku. Rovnako Rozpamätávanie, s. 142 (ANT JÚEŠ, 8/3, Smolenice, č. 2) o Masarykovi, Štefánikovi a jeho smrti.

⁷⁴ ANT JÚEŠ, 24/54, Solčany, č. 13.

⁷⁵ Rozpamätávanie, s. 83 – 84 (ANT JÚEŠ, 61/38, Bijacovce, č. 1).

⁷⁶ Rozpamätávanie, s. 147 (ANT JÚEŠ, 61/46, Vyšný Slavkov, č. 4).

Dotedi som im teda neverev.“⁷⁷ Teraz si uvedomil, že sám prežil a robil dejiny, hoci paradoxne sa dopustil hrubého omylu, keď si na Zborov spomínal, ešte keď bojoval v rakúsko-uhorskej armáde a proti Rusom. Alebo si zamenil nepriateľa a namiesto rakúsko-uhorských jednotiek hovoril chybne o ruskom nepriateľovi?

Zhoršujúce sa sociálne postavenie obyvateľstva sa počas vojny dávalo do protikladu s bohatstvom židovských podnikateľov, ba vytváral sa dojem, že vojna umožnila obrovský vzrast ich bohatstva, pričom bieda obyvateľstva nebola dôsledkom vojny, ale práve dôsledkom bohatstva židov. Nečudo, že vojna priniesla v našich podmienkach zvýšený antisemitizmus. Ani ten však vo výpovediach nenachádzame, čo mohlo mať i logické vysvetlenie v tom, že na fronte preň jednoducho nebolo miesto ani dôvody.

Prevrat nebol v spomienkach zastúpený tak výrazne ako vojna. Spomínal sa príchod českých legionárov na západné Slovensko, presnejšie do bezprostredného okolia Bratislavy i „židofskí vojáci“, ktorí im mali klásť odpor.⁷⁸ Židia sa dostávajú ako objekt spomínania na pretras práve a predovšetkým roku 1918. Najtragickejšiu rovinu predstavovali rabovačky a protižidovské atrocitu: „Židé Dajči bili schovaní ve sklepie. Ján Bartoň streliu prez okénco do sklepa. Do biu ve dvori, nevím. Židú tam začali fackat, lepancovat. Muatší Žit sceu utéci zadní bránú. Nato tam biu Pavel Liseckí, s otrhnutím kusem bráni uderiu Žida ze zadu po krku. Zrazíu ho pot Čemlíkovu scenu. Došua k němu žena, začaua pri něm naríkat a zdvihat ho. Žit stát nemoheu, aňi ho nemohua zdvihnúť a išua spátki do dvora. Nato Žit stau a jak najvíc opití začau brčkovat a sceu spátki do dvora. Medzitím jak stau, Palo Fijala chiciu kver: ‚Boha jeho židofského, ja ho zastrelím‘ ... Na druhí deň zaz biu rabung. Rabovauo sa Židom opchodi ... To biua tá suoboda tedi.“⁷⁹

Ako vidieť z tohto stručného prehľadu, výpovedná hodnota uvedených textov je pozoruhodná a dopĺňa nám mozaiku práve tých ľudových postojov, ktoré sme doteraz poznali len v minimálnej miere. Pokrývajú nám všetky regióny Slovenska a často ľudí s najnižším vzdelaním. O to menšia mohla byť ich autocenzúra, o to väčšie mohli byť ich životné skúsenosti. Aj pri zohľadnení časového odstupu a všetkých úskalí podobného typu historických prameňov ide o významný príspevok k poznaniu myslenia i osudov „malých ľudí“ vo „veľkej“ vojne.

⁷⁷ Rozpamätávanie, s. 158 (ANT JÚLEŠ, 24/11, Kovarce, č. 2). Podrobne o bitke FIDLER, Jiří: *Zborov 1917*. Praha 2003.

⁷⁸ ANT JÚLEŠ, 4/11, Lamač, č. 9.

⁷⁹ Rozpamätávanie, s. 150 (ANT JÚLEŠ, 2/18, Sotina, č. 2).

Memories of the War – War in Memories (A case study of Slovakia)

ROMAN HOLEC

Authentic memories of the front-line soldiers differ fundamentally from the experience of those in the rear lines of defence. Legionnaire memoirs have their specific features. There has been a high degree of stereotyping, which contrasts with the description of real experiences. Propaganda, politicization, self-censorship and fictionalising distort the reality. Selected authors are characterised and grassroots narratives are presented.

PRVNÍ SVĚTOVÁ VÁLKA A ČESKÉ MODERNÍ UMĚNÍ

OLGA UHROVÁ

Historický zvrat způsobený napadením Srbska rakousko-uherskou armádou 28. července 1914 a následné vypovězení válečného stavu Francii Německem, spojencem rakousko-uherského mocnářství, zahájil válku, jejímž výsledkem bylo nové poválečné uspořádání Evropy. To zásadním způsobem změnilo postavení českých obyvatel, kteří dříve tvořili součást obyvatel Rakouska-Uherska. Výsledkem politických změn v letech 1914 – 1918 bylo dne 28. října 1918 vytvoření samostatného Československého státu. Tento akt završil z hlediska moderního českého národa emancipační snahy národů sdružených do multietnického Rakousko-Uherska. Prvním prezidentem v nově vzniklém státu se stal Tomáš Garrigue Masaryk.

Válečné události let 1914 – 1918 zasáhly osudově také do života a tvorby mladé generace českých umělců žijících na území rakousko-uherské monarchie a hlásící se k programu světové avantgardy. Snahy českého umění najít v rámci modernosti své vlastní určení se výrazně projeví již v době liberalizující se monarchie v letech 1890 – 1914 a plně se projeví pak i v avantgardní kultuře meziválečného Československa.

V roce 1907 představovalo vystoupení skupiny *Osma* – Emil Filla, Otakar Kubín, Bohumil Kubišta, Antonín Procházka, Willi Nowak a dalších radikální nástup nové generace, která se hlásila k expresivním východiskům tvorby Edvarda Muncha. Mnozí z nich se později stali členy *Skupiny výtvarných umělců* (1911 – 1914) – Emil Filla, Vincenc Beneš, Antonín Procházka, Otto Gutfreund, architekti Josef Gočár, Pavel Janák, Vlastimil Hofman atd. Skupina představovala širokou základnu moderní tvorby a zasáhla všechny obory výtvarného umění – malbu, plastiku, také architekturu, užité umění, ale i literaturu a divadlo a byla tak projevem komplexnosti vize modernismu. Zejména malíř Emil Filla, Vincenc Beneš, sochař Otto Gutfreund společně s historikem umění a sběratelem Dr. Vincencem Kramářem obhajovali myšlenky kubismu definované Pablem Picassem a Georgem Braquem a usilovali oproti pařížským východiskům o zduchovnění formy. Směřování těchto protagonistů kubismu v Paříži dále sledovali, navštěvovali příležitostně jejich ateliéry stejně jako galerii D. H. Kahnweilera v Rue Vignon.

Postupně však v českém prostředí krystalizovaly i jiné výtvarné názory. Slova se přitom dostávalo dalším evropským i domácím vlivům, jak je patrné z aktivit kupříkladu spisovatele Karla Čapka společně s jeho bratrem malířem Josefem Čapkem, resp. působení Václava Špály, Ladislava Šímy, arch. Josefa Chochola. V předválečných velice plodných letech 1909 – 1914 bylo umění z Prahy přitom-

né v Paříži, Vídni, Kolíně nad Rýnem, Mnichově, Berlíně. Na výstavách organizovaných *Spolkem výtvarných umělců* 1912 – 1914 v Praze společně vystavovali čeští, francouzští a němečtí umělci. Praha se stala důležitým místem setkávání evropské kultury. Válečné události však tento nadějný vývoj přerušily.

V Paříži zastihlo vyhlášení války také sochaře Ottu Gutfreunda a malíře Emila Fillu na jejich studijních a pracovních cestách. Oba se záhy zapojili do služeb národní věci. Ve Francii se Gutfreund rychle rozhodl zúčastnit se bojů na francouzské straně za cenu, že opustí rozpracované dílo. Dále jej vedla k tomuto rozhodnutí snaha přispět k osvobození českých zemí z nadvlády rakouské vlády. Přihlásil se do české vojenské skupiny *Nazdar*, která byla zařazena jako setníka do cizinecké legie mezi francouzské prapory a odešel do vojenského tábora v Bayonnne. Paříž také opustil E. Filla a uchýlil se svou ženou do Holandska, kde pracoval ve zpravodajských službách proti Německu. Tehdy také pro sebe zhodnotil předchozí realizované období analytického kubismu věnované také tématu “zátiší” v pozoruhodnou konfrontaci s tradicí holandského zátiší 17. století.

Malíř František Kupka (1871 – 1957), zakladatel a představitel abstraktního umění, žijící již trvale v Paříži, se od roku 1914 angažoval v cizinecké legii. Po vzniku české roty *Nazdar* prošel frontovými zákopy v oblasti Champagne. Po svém zranění v roce 1915 se však do frontových zákopů nevrátil. Po válečném zranění organizoval v Paříži Českou kolonii, kde byl jmenován T. G. Masarykem jejím předsedou a vyznamenán Řádem důstojníka České legie. Vedle aktivní vojenské služby vytvářel návrhy na československou státní vlajku, řády a vyznamenání pro československou armádu a akvarely z vojenského života. Některé tyto práce jsou zastoupeny ve Vojenském historickém ústavu v Praze, jako kupříkladu soubor akvarelů, na nichž jsou zobrazeny karikatury Kupkových spolubojovníků a velitelů.

Vedle legií ve Francii se bojů na straně spojenců účastnili Češi i v Rusku (Česká družina) a Itálii, kde mnohdy také čeští výtvarníci – vedle svých vojenských povinností – v kresbách a akvarelech zaznamenávali válečné dění. Řada významných českých umělců se osobně podílela na boji za samostatný československý stát. K nimž patřil mimo jiné malíř krajinář Otakar Nejedlý, Rudolf Kremlíčka, Vincenc Beneš, sochař Jan Štursa. Během války se v protirakouském odboji účastnil rovněž významný malíř a grafik Vojtěch Preissig, zakladatelská osobnost moderní české grafiky a tvůrce abstraktních maleb. Tehdy působil v USA a stal se autorem plakátů pro Československé legie, m. j. také materiálů pro kampaň za *Svobodu Československa* v roce 1918.

Válečné události zavedly dvě významné osobnosti předválečného českého umění, sochaře Ottu Gutfreunda a malíře Bohumila Kubištu, do odlišných válečných linií. Prvního z pařížského prostředí do francouzských legií a druhého z Prahy do řad rakouské armády.

Sochař Otto Gutfreund (1889 – 1927), který prošel v letech 1911 – 1912 kuboexpresionistickým obdobím, se v letech 1913 – 1914 stal vůdčí osobností uplatňující analytický a syntetický kubismus v sochařství. *Kubistické poprsí* z 1913

– 1914 představuje pak vrchol v Gutfreundově tvorbě i vrchol kubistické plastiky před první světovou válkou. Gutfreund se jako dobrovolný člen cizinecké legie účastnil bojů v severní Francii a pracoval na četných kresbách z válečného dění, jejichž pojetí naznačuje jeho směřování k poválečné „civilní věcnosti“.

Zpočátku se zdálo, že Gutfreund v pozici desátníka má předznamenanou úspěšnou vojenskou kariéru. Avšak brzy došlo k radikálnímu obratu. Mimořádný smysl pro národní cítění a hluboce zakořeněné normy lidství se projevíly u Gutfreunda tím, že na podzim 1915 se postavil spolu s třemi příslušníky roty Nazdar do čela odporu Čechů a Slováků proti právě vydanému tzv. Béréngérovu zákonu. Podle něj nemohli být přijímáni do francouzské armády vojáci států bojujících na straně nepřátel Francie, tedy i Rakouska-Uherska.

Rota Nazdar byla ještě roku 1915 rozpuštěna a její vojáci měli být rozptýleni do několika rot cizinecké legie. Gutfreund tedy s dalšími třemi legionáři vyjádřili s tímto rozhodnutím nesouhlas. Gutfreundovo chování bylo chápáno jako vzpoura. V roce 1916 byl zatčen a na další dva roky uvězněn do francouzských internačních táborů. Gutfreund doufal zejména v přimluvu Františka Kupky při jeho postavení v čele České kolonie. Propuštění se mu však dostalo až na konci roku 1918, kdy si představitelé Národní rady v Paříži vymínili umělcovu svobodu. Gutfreund zůstal pak ještě nějakou dobu ve Francii, a až později, v roce 1920, se vrátil do Československa.

V prvním roce internace se pokoušel v nutných podmínkách o vytvoření drobných sochařských prací. K nim náleží *Sedící žena* (1916) a také *Truhlářské zátiší* (1916), vytvořené z dřevěných úlomků. Gutfreund v nich rozvíjel principy předválečného kubismu a hledal nové postupy. Jeho směřování se přibližuje volně abstraktnímu holandskému De Stijlu a ruskému konstruktivismu. V době zajetí a předtím v zákopech Gutfreund vytvořil také četné kresby, akvarely z válečného prostředí. Po návratu do vlasti již na toto směřování nenavázal. Vytvořil rozměrný vlys *Návrat z legií*, připomínající antický reliéf, využívaje lidových prvků ve spodobnění figur vojáků vracejících se z války. Do tohoto období kolem roku 1923 náleží také několik Gutfreundových menších sochařských prací ve dřevě, představující *Italského legionáře*, *Čs. legionáře v Rusku*, *Čs. legionáře ve Francii* nebo *Příslušníka roty Nazdar*. Tehdy také přenesl avantgardní nazírání do forem poetického civilismu, který v žánrových námětech a podobiznách zachycoval prostředí nového všedního života v nově vzniklém československém státě.

Bohumil Kubišta (1884 – 1918) se stal vůdčí osobností moderní generace a společně s malířem Fillou se podílel na utváření teoretického zázemí moderní generace. Kubištova tvorba po expresionistických začátcích směřovala k malbě formálně vytříbené, pracující s barvou a tvarovou symbolikou, ale také s kubitizujícím tvaroslovím a ohlasy futurismu. K jeho stěžejním dílům náleží obrazy *Lom v Bráníku* (1910), *Sv. Šebestián* (1912), *Zátiší s lebkou* (1912). Z existenčních důvodů byl nucen vstoupit do rakouské armády. Od roku 1913 působil jako důstojník u dělostřelectva v istrijské Pulje. I nadále zůstal v kontaktu s Prahou a berlínskou skupinou *Neue Secession* a *Galerie Sturm*. V pozdějších letech za-

pojil do své tvorby postupy italského futurismu společně se zájmem o civilní moderní techniku, jak dokládá obraz *Vlak v horách* (1912) se zdůrazněním dějového aspektu, zachycením pohybu a energie moderní doby v obraze. Jeho vojenské nasazení ovlivnilo i některé náměty obrazů *Námořník*, *Pobřežní děla v boji s loďstvem* (1913 – 1915). Znovu využil některé futuristické prvky k výstavbě obrazu, kdy stavěl kužel světél do několika prostorových plánů a zdůraznil tak dramatickou a dynamickou atmosféru válečné scenerie. Z druhé strany osudové téma smrti a lidské nicoty se odráží v grafickém listě *Pozůstatky padlého* (1918).

Krátce po ukončení války, kdy čtyřiatřicetiletý Kubišta byl plný naděje a očekávání z nové svobody, onemocněl při své návštěvě Prahy a opětovném setkání s přáteli španělskou chřipkou. Té dne 27. listopadu 1918 v Praze podlehl. Jeho myšlenky a naznačená nová tvůrčí směřování tak již nedošly naplnění.

V mnohých umělcích vyvolala válka hlubokou lidskou i tvůrčí krizi a jejich tvorba velmi často zaznamenala proměnu k orientaci na sociální civilismus, novou věcnost i přiblížení se tendencím poválečného neoklasicismu, příznačného pro evropské umění.

V podmínkách nového samostatného Československého státu a po rozchodu *Skupiny výtvarných umělců* se utváření českého moderního umění v době poválečné soustředilo více na sociální a civilizační jevy, které naplňovala skupina *Tvrdošíjní* (např. Josef Čapek, Václav Špála, Jan Zrzavý). Začátek aktivit byl záhy sledován další vlnou české moderny představované uměleckým svazem *Devětsil*.

Vznik samostatného státu sebou přinesl i budovatelský pathos i zesílené národní cítění. V roce 1919 bylo vysláno do Francie několik malířů – krajinářů Otakar Nejedlý, Vincenc Beneš a další, aby zobrazili pro legionářskou historii památná místa válečných bojů. Nové úkoly spojené se vznikem samostatného státu se projeví i v dalších výtvarných oborech, zejména v architektuře, označovaných jako rondokubismus či české Art deco, národní styl. Budovány jsou nové administrativní, bankovní a společenské stavby – Banka Československých legií (1921 – 1923), arch. Josefem Gočárem, Pojišťovna Riunione Adriatica (dnes palác Adria) (1922 – 1925) arch. Pavlem Janákem v Praze. V letech 1919 – 1934 byly pak upravovány slovinským architektem Josipem Plečnikem prostory Pražského hradu jako sídla hlavy nového státu.

Literatura:

- KNÍŽEK, Antonín – POKORNÝ, Martin: *Pole tvůrčí a válečná*. Brno 2008.
KUPKA, František – GUTFREUND, Otto: *Umění ve službách národa (1914 – 1918)*. Hradec Králové 2012.
NEŠLEHOVÁ, Mahulena: *Bohumil Kubišta*. Praha 1988.
ŠETLÍK, Jiří: *Otto Gutfreund, cesta ke kubismu*. Praha 2013.
UHROVÁ, Olga – DAIX, Pierre, etc.: *Le cubisme à Prague*. Nancy 1991.

World War I and Czech Modern Art**OLGA UHROVÁ**

The war events of 1914–1918 fatefully affected the life and work of a young generation of Czech artists who lived in the territory of the Austro-Hungarian monarchy and who subscribed to the program of the world avant-garde. Attempts of the Czech art to find its own path and designation in the currents of modernity manifested themselves significantly during the liberalisation of Cisleithania in the years 1890–1914 and became fully apparent in the avant-garde culture of inter-war Czechoslovakia.

UMELCI VO VOJNE / VOJNA V UMENÍ (príklad Slovenska)

KATARÍNA BAJCUROVÁ

Storočnica prvej svetovej vojny, teda Veľkej vojny, ako bola nazývaná súčasníkmi, tradične pritiahla pozornosť nielen historikov, ale tentoraz aj historikov umenia k téme, ktorá nimi aspoň u nás doteraz nebola špeciálne spracovaná. Umeleckej reflexii prvej svetovej vojny je v súčasnosti v Európe venovaných množstvo podujatí, konferencií, nových muzeálnych expozícií, výstav skutočných i virtuálnych. Jedna z nich pod krátkym názvom *1914* – na ktorej som sa mohla, aj ako spolupracujúca kurátorka, za slovenskú stranu zúčastniť – sa uskutočnila v Lotyšskom národnom múzeu umenia v Rige a mapovala tému z pohľadu pobaltských krajín a nových nástupníckych štátov, ktoré vznikli na pôde bývalého Rakúsko-Uhorska.¹

Môj príspevok sa však nebude prednostne venovať problematike vplyvu dôsledkov prvej svetovej vojny na vznik a vývoj modernistických tendencií v umení Slovenska, ktoré až po vzniku ČSR získalo „opodstatnenie svojej existencie i svojich cieľov“, ako napísal Vladimír Wagner, prvý profesionálny slovenský historik umenia.² Bude to svojho druhu skôr obrazová „ikonografická“ rešerš k problematike, ktorú sa súčasne pokúsim slovne komentovať. Odráža výskum dostupných prameňov, štátnych zbierok, predovšetkým galérií, a to v rozsahu dovoľujúcom mi sumarizovať obmedzený priestor, ktorý mám k dispozícii. Bude ma teda zaujímať:

- akým spôsobom vkročila prvá svetová vojna do tvorby umelcov (po línii ikonograficko-tematickej z hľadiska tvorby umelcov ako očitých svedkov);
- na druhej strane aj po línii, či a akým spôsobom došlo k umeleckej reflexii tejto udalosti a ako to zasiahlo aj samotný „vnútorný“ vývoj umenia (dejín nášho modernizmu, umenia moderny Slovenska).

Na úvod jedna metodologická a terminologická poznámka: zámerne nebudem hovoriť o „slovenských umelcoch“, o „slovenskom umení“ – budem mať na mysli umelcov pochádzajúcich zo Slovenska, resp. tvoriacich na území Slovenska. Je dôležité si uvedomiť, že do roku 1918 nemožno hovoriť o súvislom, konti-

¹ Výstava pod názvom *1914* sa konala Lotyšskom národnom múzeu umenia v Rige v kurátorskej koncepcii Ginty Gerharde-Upeniece v januári – apríli 2014. Bližšie katalóg z výstavy v Rige *1914. Latvijas nacionālā mākslas muzeja*. Riga 2014. Kurátorkou slovenskej časti bola K. Bajcurová, Slovensko bolo reprezentované tromi dielami A. Jasuscha zo zbierok SNG (*Žltý mlyn*, 1922; *Kolobeh života/Putovanie duší*, 1922 – 1924; *Moc slnka*, 1922 – 1924).

² WAGNER, Vladimír: *Profil slovenského výtvarného umenia*. Turčiansky Sv. Martin 1935, s. 49.

nuálnom vývoji „slovenskej“ výtvarnej kultúry. Tá sa od počiatkov utvárala na základni osamotených regionálnych celkov s vlastnými, nacionálne zmiešanými tradíciami, ale súčasne aj v širších stredoeurópskych súvislostiach. Podstatnými fenoménmi rozvoja výtvarného umenia Slovenska okolo roku 1900 a po ňom bola jeho multikultúrnosť a multinacionálnosť: viacerých umelcov na princípe ich tzv. „dvojdomosti“, prirodzene, dnes zaradujeme aj do dejín slovenského umenia (klasickým príkladom je Ladislav Mednyánszky – napr. na výstavu do Rigy bol zapožičaný z Maďarskej národnej galérie a prezentovaný ako „maďarský umelec“).

Začnem umelcami – očitými svedkami, ktorí narukovali, resp. pôsobili na frontoch ako vojnoví korešpondenti (nielen Rakúsko-Uhorsko, ale aj Veľká Británia mala za 1. svetovej vojny kategóriu oficiálnych frontových umelcov, medzi nich patril napr. maliar Paul Nash); boli súčasťou útvarov vojnovkej propagandy a mali, prirodzene zo svojej strany, dokumentovať priebeh vojny. Vojenský tlačový stan (tiež Vojenské tlačové stredisko, *Kriegspressequartier*)³ rakúsko-uhorskej armády vzniklo pri ministerstve vojny vo Viedni; najprv mal sídlo na Dukle, potom v Poprade, Žiline, Bytči, neskôr v Těšíne a Moravskej Ostrave, roku 1916 vo Viedni-Rodaune. Propagandistickej práci sa venovalo 48 zahraničných, 56 domácich vojenských korešpondentov, z nich 32 rakúskych a 24 uhorských. Popri novinároch, publicistoch, spisovateľoch („očitých svedkov histórie“) to boli aj maliari i sochári (medzi nimi László/Ladislav Mednyánszky, Elemér/Elemír Halász-Hradil, sochár Zsigmond Kisfaludy-Stróbl, Endre Kovácsy/Andrej Kováčik, Gyula/Július Flache atď.). Zásluhou Wilhelma Johna, plukovníka a riaditeľa Vojenského múzea vo Viedni, vznikla tzv. *Kunstgruppe*. Povinnosťou vojenských maliarov bolo medzi iným odovzdať stanovený počet skíc a diel do Ústrednej zberne obrazov (*Bildersammelstette*), z odovzdaných prác vyberala porota (často v nej zasadal Ladislav Mednyánszky, János Vaszary aj iní.) diela na početné výstavy, resp. sa archivovali (vo viedenskom Heeresmuseum, neskôršie v zbierkach Hadtörténeti múzeum v Budapešti), ale tiež predávali, dražili v prospech armády. Výtvarníci pôsobili aj pri iných nižších armádnych veleniach, resp. slúžili v poľných lazaretoch, čím sa často kamuflovalo ich umelecké pôsobenie. Maliari Vojenského stanu mali rôzne privilégia, po tzv. exkurziách na front si mohli vyberať dovolenku na dokončovanie obrazov.

Veľmi zaujímavým prameňom sú publikované denníky Ladislava Mednyánszkeho, spracované kolektívom maďarských a slovenských historikov umenia pri príležitosti spolupráce na jeho súbornej výstave v Maďarskej a Slovenskej ná-

³ DUDEKOVÁ, Gabriela – MANNOVÁ, Elena: Vojnová propaganda, noviny, časopisy. In Kováč, Dušan (ed.): *Prvá svetová vojna 1914 – 1918*. Bratislava 2008, s. 187. K problematike pozri tiež DUDEKOVÁ, Gabriela: Hrdinskí vlastenci, barbarskí nepriatelia a nebezpeční vlastizradcovia. In Bystrický, Valerián – Roguľová, Jaroslava (eds.): *Storočie propagandy. Slovensko v osídlach ideológií*. Bratislava 2005, s. 7 – 20. V časopise *Enigma*, 8, 2001, č. 28, s. 143 – 144, bol publikovaný menoslov umelcov Vojenského tlačového stanu.

rodnej galérii. V nich – síce útržkovito – opisuje svoje pôsobenie ako vojnového spravodajcu.⁴ Uhorský aristokrat, individualistický kozmopolita a nomád, barón Ladislav Mednyánszky (1852 – 1919), „prorok“ impresionistickej revolúcie, sa na sklonku života dobrovoľne prihlásil do armády už krátko po vypuknutí vojny (v auguste 1914 ako spravodajca novín *Budapesti Hírlap* a *Új Idők*)⁵, pôsobil striedavo na haličskom, ruskom, srbskom a talianskom fronte. Po celý život sa programovo vzpieral dobovým konvenciám a v tomto akte naplnil svoj čudácky, tulácky a masochistický inštinkt, temnú záľubu v zobrazovaní scén mučenia, utrpenia i smrti: Csilla Markója v tejto súvislosti použila Proustovu metaforu o „nádhernej a desivej tvári“⁶ jeho umenia. Účasť vo vojne bola pre Mednyánszkeho na jednej strane vlastenecká povinnosť (bol uhorským šľachticom), na druhej strane ho priťahovala ničiaci – katastrofická – fyzická sila vojny, ktorá preňho mala imanentnú umeleckú príťažlivosť, vzrušovali ho nielen démonické sily v človeku, ale aj podoby „ranených hrdinov opálených slnkom a ošľahaných vetrom“ i boj vnímaný ako „ohromujúco nádherný a úžasný obraz.“⁷ V dňoch 15. – 17. marca 1915 v Brzesku si zapisuje: „Cieľom môjho pobytu je vidieť a spoznať vojnu. Čo mi najviac, najviac doteraz chýba? Samotný boj.“⁸ Zápis z 23. mája 1915 vo Veľkej Bytči: „Vojna a moje staré aspirácie vo figurálnej oblasti? Vojna a postavy, o ktorých snívam? Poézia zápasov jednotlivca a poézia utrpenia v záujme spoločného cieľa. Od augusta skúmam vonkajšie podoby vojny, som celkom objektívnym pozorovateľom, teraz to využívam iba na to, aby som dal fyzickým procesom pravdepodobný, a tým zaujímavý rámec.“⁹ Dňa 23. apríla 1916 na Veľkonočnú nedeľu v Budapešti si poznamenal: „Vojna, tento obrovský materiálny zápas, takisto prispieva k tomu, že hluk zvonka niekedy umlčí vnútorné ja, treba byť na pozore!!! Počas dvoch rokov som zo seba príliš vystúpil, príliš som sa ponoril do hmoty, niekedy som si to aj všimol a ťažilo mi to dušu. Márnosť nad márnosť!!!“¹⁰

Mednyánszky zanechal veľké množstvo (niekoľko stoviek – možno tisíciku) kresieb, gvašov a olejov (dnes zväčša v maďarských zbierkach) s motívmi vojakov a utečencov, kolón trénov presúvajúcich sa krajinou, bojujúcich, ranených a padlých vojakov, zákopov, hliadok, vojenských cintorínov i pohrebov, ale aj obrazy z každodenného života vojakov i zajatcov; objavujú sa tu aj komiti – srbskí, bosnianski, chorvátski povstalci proti vojskám monarchie. Za motívmi neváhal ísť až priamo do prvých bojových línií. V júli 1916 bol takto zranený pri Villachu,

⁴ MEDNYÁNSZKY, Ladislav: *Denníky 1877 – 1918*. Bardoly, István (ed.). Bratislava 2007.

⁵ Tamže, s. 332.

⁶ MARKÓJA, Csilla a kol.: *Mednyánszky*. Bratislava 2004, s. 13. Výstavu pripravili Maďarská národná galéria (Budapešť október 2003 – február 2004) a Slovenská národná galéria (Bratislava apríl – august 2004).

⁷ MEDNYÁNSZKY, Ladislav: *Denníky 1877 – 1918*, s. 332 – 333.

⁸ Tamže, s. 353.

⁹ Tamže, s. 358.

¹⁰ Tamže, s. 384.

za čo ho vyznamenali. Vojna sa mu stala osudom: nedokázal sa vyliečiť z ochorenia obličiek, ktoré dostal na fronte, a na jeho následky krátko po skončení vojny zomrel vo Viedni (17. apríla 1919). Do obrazov mŕtvych a ranených akoby premietal svoje rozporuplné city a vášne, „neznesiteľnú ťarchu vlastného bytia“..., krajina sa „na vojnových obrazoch stala úplne evidentným a prirodzeným partnerom človeka. Bud' s ním vedno plače a zúri, alebo naopak čelí mu s nádhernou apatiou“ a „mŕtvi v morbidnej harmónii, ba takpovediac so zmyselným pôžitkom splývajú s prírodou“.¹¹ V každom prípade Mednyánszkeho sugestívny pohľad na vojnu (výtvarne by sme ho mohli označiť za proto-expresionizmus) bol výsledkom jeho svetonázoru, vyjadroval skôr kozmopolitno-humanistické stanoviská a bol vzdialený od toho, čo žiadala armáda: oslavu vojny, epické rozprávanie, resp. idylické stvárnenie vojnového života.

Mednyánszkeho „druhom v stane“ bol košický maliar Elemír Halász-Hradil (1873 – 1948). Spomínal na Mednyánszkeho ako na „vojaka zanedbaného zovňajšku s veľkou bradou (...) doslova sa vyžíval v neporiadkoch vojny...“, bol však „stopercentný kolega – priateľstvo v srdci nosil“.¹² Halászove-Hradilove predvojnové umenie bolo svojskou reakciou na stredoeurópsku verziu impresionizmu, luminizmu a secesného dekorativizmu. Syn Čecha a Rakúšanky sa až v zrelom veku národne uvedomil ako Maďar, po vzniku republiky ostal žiť v Košiciach (dostal sa tam ako vojak v rokoch 1894 – 1897, keď prvýkrát narukoval). Kultúrne však vždy precit'oval prirodzenú príslušnosť k zemskému povedomiu „Hornouhorska“. Narukoval hneď po vypuknutí prvej svetovej vojny, keď bol na štipendijnom pobyte v Budapešti v Benczúrovej majstrovskej škole. V roku 1915 si podal žiadosť na pridelenie k frontovým maliarom pri hlavnom velení rakúsko-uhorskej armády, koncom roka potom odišiel do Těšína a Moravskej Ostravy. Aj on pochodil skoro všetky bojiská a istý čas maľoval spoločne s Mednyánszkym. Azda aj v týchto neskorších vyjadreniach badať jeho vplyv: „Ak by to nebolo bývalo pustošením ľudí, bolo by to bývalo mohutnou ilumináciou, grandióznym predstavením s reflektormi, so skvelou javiskovou dekoráciou. V podvedomí nebol som človek, ale umelec, v duchu som maľoval, ale keď ma opanovalo vedomie, keď nadobudol vo mne vrch rozum, videl som zhrozený, že na javisku života sa tu odohráva skutočná tragédia.“¹³ Pokiaľ tvoril na fronte, podstatou jeho práce bola rýchlosť, náčrtovosť, reportážnosť. Kresby boli rýchlo nahodenými záznamami, niektoré po návrate z frontu spracovával do hotových obrazov. Námety hľadal v tom, čo sa dialo pri frontových líniiach, pred zákopmi, nie v priamych bojoch, druhým pólom jeho záujmu bolo zasa „vychladnuté bojisko“.¹⁴ Cez jeho

¹¹ MARKÓJA, Csilla: *Mednyánszky*, s. 21. Mednyánszkeho vojnovú tvorbu spracovali maďarskí historici umenia Deák Dénes a Csilla Markója.

¹² Halász-Hradil o Medňanskom. In: *Výtvarný život*, 2, 1957, č. 7 – 8, s. 298 – 299.

¹³ SAUČIN, Ladislav: *Elemír Halász-Hradil a umenie jeho doby*. Bratislava 1962, s. 69. Autor cituje slová umelca z roku 1939.

¹⁴ Tamže, s. 69.

kresby a obrazy sa nám tak sprítomňuje skôr všedný vojenský život za frontovou líniou, ojedinele aj batailistické scény, portréty „ľudí vojny“, bizarné prvky technickej civilizácie (vyhliadkové balóny) i smutné, opustené bojiská...

V Prešove naturalizovaný Nemec Max Kurth (1869 – 1962) nám zanechal žánrový pohľad do vojenskej dielne, namaľovaný v duchu Menzlovho realizmu. Dezider Czölder (1875 – 1933), rodák z Gelnice, bol pôvodne autorom romanti-zujúcich „ľúbivých“ biedermeierovských vedút – pomerne veľká časť jeho diela sa dostala do zbierky Banického múzea v Rožňave. Pre naše dejiny umenia je, možno povedať, zabudnutou a neznámou postavou, a práve kolekcia diel s tematikou prvej svetovej vojny (SNG, akvizícia z roku 1978), umožnila jeho „objav“. Možno predpokladať, že veduty vojnou zničenej krajiny i zábery z bojísk vznikli v teréne, o čom vypovedajú príписы, ako aj komorný charakter týchto diel (zväčša v technike akvarelu a gvašu).

Ako „poľný maliar“¹⁵ prešiel bojiskami Peter Július Kern (1881 – 1963). Od roku 1916 pracoval s Vavrom Šrobárom v evidenčnej kancelárii pre ruských zajatcov v Ružomberku, tam vznikli skice hláv ruských zajatcov. Na fronte taktiež skicoval miesta bojov, neskôr sa k nim vrátil v olejomalbách. V krajinárovi Kernovi zápolili dva protikladné princípy: analytický, chápaný krajinu ako predmet akéhosi prírodovedného (v tomto prípade dokumentaristického pozorovania), a zovšeobecňujúci, hľadajúci istú nadčasovosť krajinárskeho výseku. Naopak krajinár a transcendentný mystik, prívrženec teozofie, vojvodinský Slovák Karol M. Lehotský (1879 – 1929) nám zas zanechal vari jedinú symbolistickú kompozíciu na tému vojny (*Hrôzy vojny*, 1914 – 1918, SNG).

Sochár Ján Koniarek (1878 – 1952) pôsobil pred vojnou v Belehrade, po narukovaní na Slovensku, kde ho zastihlo vypuknutie vojny, bol obvinený z panslavizmu a na čas bol ako „nespoľahlivý živel“ väznený. Po vyslaní na front bol vážne zranený, omrzli mu nohy a musel podstúpiť čiastočnú amputáciu. Počas doliečovania v Bratislave mu dovolili modelovať, vtedy asi vznikli aj dva sochársky vyspelé reliéfy s motívmi vojakov, pravdepodobne v rámci tzv. patriotickej akcie (*Pro patria, Modliaci sa vojaci*, okolo 1914 – 1918, SNG).

Aj keď pomníkom je venovaný osobitný príspevok, dovoľm si niekoľko poznámok:

Pomníky padlým boli vari prvými dielami, po ktorých bol po vojne spoločenský dopyt (objednávka), trpeli však viacerými neduhmi (profesionálna nepripravenosť slovenských sochárov, málo skúseností, technické nedostatky, krátke termíny, nenáročnosť publika, nízky vkus, málo peňazí... atď.). Panovala značná ideová nejasnosť – komu majú byť určené: hrdinom alebo obetiam? Rezonoval tu „domáci“ paradox 1. svetovej vojny: za akú vlasť a v mene čoho vlastne bojovať? Veď vojaci monarchie sa zúčastnili v bojoch na strane štátu, ktorý bol porazený, po vojne sa naopak stali občanmi krajiny, ktorá sa rátala medzi víťazov. Aj

¹⁵ BODNÁROVÁ, Jana: *Peter Július Kern. 1881 – 1991*. Katalóg výstavy v Galérii P. M. Bohúňa. Liptovský Mikuláš 1981, s. 7.

preto Koniarek realizoval prvé návrhy v historicky neadresnom (antikizujúcom) prejave, resp. využíval tradičné francúzske republikánske symboly. *Pomník padlým* (1928), ktorý sa Koniarkovi podarilo realizovať v Trnave, dielo invenčne najpoplatnejšie ideovo-estetickým ideálom 19. storočia, sa však v súradniciach medzivojnového sochárstva, utopeného v konzervativizme a schematizme, stalo dielom paradoxne „najmodernejším“.¹⁶

Ako protiklad môžeme uviesť nerealizované pomníky padlým, ktoré v skiciach a nákresoch zanechal bratislavský sochár Alojz Rigele (1879 – 1940). Vytvoril ich počas vojny (plnil realizácie pre potreby rakúsko-uhorskej armády). Vyznačovali sa pompéznym štýlom, monumentálno-historizujúce architektonické koncepty boli v nich dopĺňané akademicky riešenými figúrami antických bojovníkov (návrhy na pamätníky padlým pre Keszthely, Pápu, Veszprém, 1916).¹⁷

Vojna bola v západnej Európe silným katalyzátorom modernistických hnutí, aj keď prvé avantgardy vrcholili ešte v predvojnovom období. Svoj zenit mali za sebou fauvizmus, kubizmus i expresionizmus, krátko pred vojnou a počas nej na scénu vstúpili neoplasticizmus, hnutie dada, purizmus... Avantgardné umenie viedlo svoju „vojnu“ proti starým „skostnateným“ poriadkom a tradíciám už oveľa skôr. Azda najpriamejší (a najprotirečivejší) vzťah k vojne deklarovali futuristi (v niekoľkých manifestoch, 1909, 1910, 1912), okrem radikálnych antitradicionalistických postojov, vlastných všetkým avantgardným hnutiam, proklamovali zlúčenie umenia a vojny ako najpokročilejšej inštancie techniky. Viacerí umelci v nej padli: August Macke, Franz Marc, Henri Gaudier-Brzeska, Umberto Boccioni, Sant Elia, zanechajúc po sebe torzo diela.

Najvýznamnejšie svedectvo – nie v dokumentárnom, ale hlavne v umeleckom zmysle – podal košický maliar Anton Jasusch (1882 – 1965). Jeho monografista Tomáš Štrauss uvádza paradoxnú skutočnosť: Jasuschove najtrpkejšie zážitky na talianskom fronte sa spájali s pozícnou obranou frontu na Dosso Casina od júla do decembra 1915, pričom na druhej strane bojoval tzv. alpský oddiel/bataglione lombardo: volontari, ciclisti e automobilisti, ktorého členmi boli talianski futuristi: Marinetti, Russolo, Sironi, Boccioni, Sant Elia...¹⁸ Futurizmus, okrem podnetov iných hnutí, neskôr veľmi výrazne ovplyvnil Jasuschovu tvorbu. Jasusch ako vojak takmer nekreslil, podľa spomienok ho však občasné kreslenie, keď sa vzdialil od oddielu, zachránilo pred smrťou. Prešiel výcvikovým táborom v Košiciach, roku 1915 talianskym frontom, 1916 ruskými bojiskami, Brusilovovou ofenzívou, zajatím, kde ho postihla nákaza malárie, s československými légiami pod vedením generála Gajdu ho čakala dramatická anabáza návratu domov cez Sibír, Ďaleký východ, Čínu, Indiu, Malajziu, Cejlón, loďou Grand President (v auguste 1920)

¹⁶ Bližšie k pomníkovej činnosti ABELOVSKÝ, Ján – BAJCUROVÁ, Katarína: *Výtvarná moderna Slovenska. Maliarstvo a sochárstvo 1890 – 1949*. Bratislava 1997 a 2000.

¹⁷ LEHEL, Zsolt: *Rigele Alajos*. Budapešť 1977.

¹⁸ ŠTRAUSS, Tomáš: *Anton Jasusch a zrod východoslovenskej avantgardy dvadsiatych rokov*. Bratislava 1966, s. 48.

cez Červené more, Suez a Port Said do Terstu. Do Košíc, ktoré sa medzitým stali súčasťou nového štátu, sa vrátil celkom iný, „zlomený človek“. Ako iní príslušníci tzv. „stratenej generácie“ aj on sa rozhodol „vyspovedať umením“.

V pustovníckom uzavretí sa pred svetom v pomerne krátkom čase (10 – 14 mesiacov, od konca novembra 1920 do 1923) vytvoril v Košiciach aj v stredo-európskych súvislostiach jedinečný obrazový cyklus pozostávajúci z 10 veľkých a 24 o niečo menších plátien (*Žltý mlyn*, 1922, SNG; *Kolobeh života/Putovanie duší*, 1922 – 1924, SNG; *Moc slnka*, 1922 – 1924, SNG; *Nirvána*, 1920 – 1924; *Život človeka/Voľná kompozícia I.*, 1922 – 1924, Východoslovenská galéria; *Posledný súd*, 1924, VSG, a iné). Jeho monumentálne, figurálno-abstraktné maliarske vízie inšpirované vojnou mali vysoké umelecké ambície: označoval ich šifrou „Pinx XX“, čo znamenalo: namalované nie v dvadsiatom roku, ale v dvadsiatom storočí. Naliehavým spôsobom v nich roztočil symbolický kolotoč úvah o zrode a zániku nových svetov, o zmysle existencie univerza, našej planéty, ľudstva i človeka, o dobre a zle. V katastrofických symbolisticko-abstraktných víziách sa prepojili zážitky z vojny s pochmúrnymi predstavami budúcnosti, ktorú riadi neviditeľná ruka „veľkého hýbateľa“, akéhosi demiurga fatalisticky predurčujúceho osudy ľudstva. Štrauss z jeho rukopisov citoval nasledujúce slová, zo všeobecného podobenstva o vojne: „...opitý veľkými slovami pustil sa v šialenej zlosti človek do človeka. Zrazili sa ľudské zástupy. Hromadili sa hroby... u niektorých peniaze... u niektorých hlad... ožili dlho potlačované vášne... hriech... šialenstvo triumfovalo svojím karnevalom – karnevalom ničenia... Míňali sa už roky... ľudskú surovinu expedovali priamo do hrobu... národy sa modlili, Boh však neprichádzal na pomoc... vysvätené zástavy nevedeli povzniesť ducha víťazov a porázaných.“¹⁹ Z hľadiska modernistických kritérií veľmi neštandardne spojil metaforické, literárne prvky staršieho secesného symbolizmu s výrazovou silou expresionizmu, orfizmu a futurizmu. Jasusch sa stal ústrednou postavou prvého internacionálneho avantgardného pohybu na východnom Slovensku, známeho pod pojmami „košická moderna“ alebo „východoslovenská avantgarda“. Jasuschov obrazový cyklus spustil búrlivé polemiky o ďalšom smerovaní moderného umenia vrátane silných nacionalistických útokov. Po tomto cykle už bolo v slovenskom umení všetko inak...

Ešte jedno zaujímavé a donedávna málo známe dielo sa viaže k našej téme: roku 1924 sa v Košiciach cestou z Weimaru do Budapešti na päť mesiacov zdržal maďarský avantgardista Sándor/Alexander Bortnyik (1893 – 1976). V štýle „pittura metafyzica“ na pôsobivom portréte stvárnil (okrem Josefa Poláka, vtedajšieho riaditeľa Východoslovenského múzea) aj hrdinu 1. svetovej vojny, jedného z hlavných veliteľov česko-slovenských légií v Rusku Radolu Gajdu (*Generál Radola Gajda* 1924, Východoslovenské múzeum Košice).²⁰ Gajda v rokoch 1922

¹⁹ Tamže, s. 49.

²⁰ LEŠKOVÁ, Lena (ed.) – NĚMCOVÁ, Helena a kol.: *Košická moderna. Umenie Košíc v dvadsiatych rokoch 20. storočia*. Košice 2013, s. 224.

– 1924 velil divízii v Košiciach. Umelec možno práve vtedy opustil radikálny konštruktivizmus a priklonil sa k tradičnejším podobám modernizmu.

Vráťme sa ešte na chvíľu k povojnovým dejinám našej moderny. Vo vývoji nových umeleckých tendencií sa vyčlenili dva základné prúdy: internacionálny (kozmpolitný) a domáci (nacionálny). Prvý sa viazal k už spomínaným Košiciam, druhý kládol dôraz na hľadanie národnej identity, pričom dochádzalo k „nacionalizácii“ západoeurópskych modernistických hnutí, k vytváraniu ich osobitého domáceho variantu. Zakladateľom národne orientovaného maliarstva bol Martin Benka (1888 – 1971), ktorého celoživotným krédom sa stalo vyjadrenie „života a mýtu rodnej zeme“. Jeho umelecké vzdelávanie a začiatky sa viazali na Čechy a Moravu. Roku 1914 si založil prvý ateliér v Prahe, o rok neskôr prijal pozvanie Antonína Klenku na pobyt v Miloňoviciach pri Strakoniciach (vzhľadom na „kritickú hmotnú situáciu vo vojnovnej Prahe“²¹). Práve tam vznikli kľúčové secesné diela jeho ranej tvorby. Na vznik republiky zanechal sugestívnu spomienku: „28. októbra bol som už v Prahe a radoval sa s radujúcimi, že je koniec prelievaniu krvi, že z povestnej väznice národov vyšiel nový, slobodný, demokratický štát vedno s oslobodeným Slovenskom.“²²

Bol to práve Benka, kto symbolicky privítal koniec vojny a vznik nového štátu: monumentálnym podobenstvom dúhy obopínajúcej krajinu vyjadril radosť z brieždenia na nové časy (*Dúha/Po búrke*, 1918, SNG). Hoci je pravdepodobne táto interpretácia až dodatočná (Benka sa k nej prihlásil až v neskorších pamätiach, v kresbe – dokumentácii vlastných obrazov, publikovanej vo Városovej monografii z roku 1981, je vlastnoručný dátum 1917 – 1918), predsa len uvádzam toto dielo ako symbolickú bodku za mojím stručným exkurzom.

Artists in War – War in Art (A case study of Slovakia)

KATARÍNA BAJCUROVÁ

The paper discusses how World War I affected the iconography, symbols and themes in the works of artists as eyewitnesses of the event, and how, in turn, the artistic reflection of war affected the «intrinsic» evolution of modern art in Slovakia. The analysis embraces the works of artists from across Slovakia regardless of their ethnicity.

²¹ VÁROSS, Marian: *Martin Benka*. Bratislava 1981, s. 30.

²² BENKA, Martin: *Za umením. Spomienky a úvahy*. Bratislava 1958, s. 268.

ODPORNÁ VÁLKA V OBRAZE

K recepci obrazu války ve výtvarném umění německy hovořících výtvarníků z Čech, Moravy a Slezska

ANNA HABÁNOVÁ

Širá zem s nádherným výhledem do dálky, nad ní nebe s překrásnými tvary mraků, slaměné domy, zakrslé paseky, štíhlé bílé břízy, špína a výkaly, písek po kolena hluboký, rovné silnice v příšerném stavu: – bojiště.¹

Těmito slovy začíná jedno z mála zveřejněných pojednání o první světové válce z pohledu německy hovořícího malíře z Čech, publikované na stránkách *Deutsche Arbeit*, nejvýznamnějšího měsíčníku reflektujícího kulturní a umělecké dění německých Čech průběžně v takřka celé první půli 20. století. Jeho vydavatel – Společnost na podporu německé vědy, umění a literatury v Čechách (Gesellschaft zur Förderung der deutschen Wissenschaft, Kunst und Literatur) – pravidelně informoval o událostech na „domácí“ výtvarné scéně. V době válečné však jakoby neměl o čem informovat a textů s vazbou k výtvarnému umění ubylo a „obrazy musely být [...] z důvodu nepředpokládaných zpoždění zapříčiněných válečnými poměry oželeny“.² Jaké byly důvody změněného stavu? Jak reflektovali německy hovořící výtvarníci z Čech, Moravy a Slezska Velkou válku? Jaká byla jejich východiska a možnosti? Jakým způsobem se jim dařilo skloubit povinnosti vojenské a vůči své domovině spolu s vlastním životním názorem? Platí i zde klasický výrok *Inter arma silent musae*? Možností jak rekonstruovat válečné reflexe ve výtvarném umění německy hovořících výtvarníků z Čech, Moravy a Slezska je několik a odpovědi na ně můžeme nalézt jak ve vyobrazeních a textech, tak v dílech, která vznikala ještě dlouho po skončení světového konfliktu.

Tématu recepcce první světové války ve výtvarném umění v dnes již historicky i časově uzavřené komunitě tzv. „českých Němců“ nebyla věnována ve-směš žádná pozornost. Problematická se jeví především dochovanost pramenné základny, a to nejen části písemné, kdy postrádáme základní informace o nasazení a válečných pobytech, ale ze souvisejících známých historických důvodů i samotné umělecké tvorby. Rešerše v dobových periodikách, vydávaných péčí nejružnějších spolků vysloužilců a veteránů, prokázaly, že tato informace o výtvarném umění neobsahují. Výjimku tvoří občasné reprodukce fotografií krajiny pořízených na frontách. Kompletace repropodkladů a jejich následné zveřejně-

¹ REINOLD, Ferdinand: Auf dem Feldmarsche durch Galizien. Soldatenbrief eines Malers, *Deutsche Arbeit*, 14, 1914, č. 3, s. 145 – 147, zde s. 145.

² *Deutsche Arbeit*, 14, 1914, č. 3, s. 194.

ní naráželo na neochotu svých majitelů poskytnout je za účelem publikování.³ Reprodukce samotných uměleckých děl, především obrazů a prací na papíře, se objevují zcela ojediněle v katalozích výstav publikovaných v průběhu dvacátých let 20. století, např. Hugo Hodienera nebo Otto Mlčocha. Z této tvorby se fyzicky dohledat podařil jen malý zlomek (Artur Ressel).

Jedno z prvních zpracování tématu se základním rozdělením dle obsahu sdělení nabídla v roce 2003 Liselotte Popelka ve stěžejním výstavním projektu Jozy Djamba. Popelka se zabývá především rolí propagandy tzv. Kriegspressequartieru, jehož činnost je všeobecně dostatečně zpracována.⁴ V textu věnuje pozornost nejen Rakušanům, ale především příslušníkům dalších národností bývalého Rakousko-Uherska, a tím i německy hovořícím autorům z Čech, Moravy a Slezska, ženy nevyjímaje. Zpracování L. Popelka zůstalo však na dlouhou dobu osamoceno, a tak je důležitý až příspěvek Leny Radauer *Sie reflektieren Sibirien*, v němž autorka věnovala pozornost německy hovořícím výtvarným umělcům z Čech, Moravy a Slezska a jejich roli v rakousko-uherské armádě a následným pobytům v zajateckých lágrech na Sibiři.⁵ Radauer se tématu věnuje kontinuálně již několik let a výsledky její práce v kontextu sledované skupiny měly být publikovány a představeny v rámci výstavního projektu *Na Sibiř!*, zařazeného do výstavního plánu Oblastní galerie Liberec na podzim 2015.

Válka a umění

V dubnu 1915 nabídla *Deutsche Arbeit* první tři reprodukce „k úvahám nad otázkou často kladenou v poslední době ke vztahu války a umění. Jaký vliv na umění budou mít šílené zážitky, které v současnosti otřásají naším myšlením a cítením a ovládají všechnu naši činnost s netolerantní výlučností? Bude se umění, které je více než jakákoli jiná lidská činnost spjaté s duchovním životem, cítit být povoláno referovat o tom, co nás v těchto těžkých dnech tlačí a nadzvedává?“⁶ Reprodukce však, oproti všem předpokladům, sahají do antiky, raného novověku a počátku 19. století, tedy do „dávné“ minulosti, a nepřinášejí odpověď na položenou otázku. Až později, nejprve v lednu 1916 a následně během roku 1917, se objevují reprodukce z velkých grafických celků od Walthera Klemma, Fritze

³ Bild-Beilagen, *Der 94er. Zeitschrift für Kameraden und Freunde des ehemaligen IR 94*, 1, 1923, č. 5, s. 10.

⁴ POPELKA, Liselotte: Die Musen schweigen nicht. In: Džambo, Jozo (ed.): *Musen an die Front! Schriftsteller und Künstler im Dienst der k. u. k. Kriegspropaganda 1914 – 1918*. München 2003, s. 64 – 78, zde s odkazem na další publikovanou literaturu.

⁵ RADAUER, Lena: „Sie reflektieren Sibirien“: Deutschböhmisches Künstler in sibirischer Gefangenschaft während des Ersten Weltkriegs. In: Habánová, Anna – Habán, Ivo (eds.): *Ztracená generace? Německočeští výtvarní umělci 1. poloviny 20. století mezi Prahou, Vídní, Mnichovem a Drážďany*. Liberec 2013, s. 114 – 125.

⁶ R. H. [Heinrich Rietsch?]: Zu unsern Bildern. *Deutsche Arbeit*, 14, 1914, č. 7, s. 413 – 414.

Gärtnera, Emila Orlika a Heinricha Höních – nejdůležitějších jmen tehdejší německočeské tvorby.

Těžko se už nyní dozvíme, jestli malíři a sochaři (a je jedno jaké národnosti), kteří prošli první světovou válkou, rukovali dobrovolně, či to byl pobyt spíše nucený a jaké byli jejich příběhy. Příkladem za všechny může být příběh Franze Grusse, rodáka z Kraslic na Chebsku, který narukoval na podzim roku 1914, následující zimu upadl do ruského zajetí v Haliči. První zajatecké zkušenosti sbíral v táboře Podvoločisk. Trpěl omrzlinami rukou a v okolních lágrových stanech se amputovaly končetiny, kolem leželi zdechlí koně v bahně, náladu ubíjela všudypřítomná stepní krajina. Brzy následoval přesun do Kyjeva, podél cesty lemované exkrementy tisíců nemocných vojáků, a Jekatěrinburgu, kde namaloval několik desítek portrétů místních dozorců. Navazoval přesun do uralského Irbitu, kde dostal úkol – práci pro místní zajatecký hřbitov s tisíci hroby. Tématem se stal Kristus na kříži ze dřeva ve výrazně nadživotní velikosti. Další Grussovou štací byl tábor Tockoje v západní Sibiři, místo nemocných tyfem a malárií, tábor smrti.⁷ „Nakreslil jsem spoustu mrtvých. Tu i onde, zapletených v ostnatých drátech, v masových hrobech. Zřídka kdy to mnou otřásl. Ale pohled na vyhladovělé koně na okraji cesty mne pobuřoval daleko více. Nemohl jsem je kreslit, ty velké žalující zúžené oči, které říkaly: jste bestie, žádní lidé! [...] Bohužel jsem předtím [před útekem do vlasti – pozn. autorky] předal svůj notně silný skicář zašitý do celtoviny delegátce dánského Červeného kříže. Od té doby je ztracený. Je to pro mě nenahraditelná ztráta.“⁸

Dánský Červený kříž, zdá se, sehrál ve „výtvarném“ životě v zajateckých lágrech důležitou roli. V životopisném medailonu Hanse Thumy, rodáka z Liberce, absolventa vídeňské i pražské Akademie výtvarných umění, uveřejněném v dubnu 1923 v *Reichenberger Zeitung*, interpretuje Josef Wolf Thumův mnoholetý pobyt v zajateckém lágru v Krasnojarsku jako výslovně produktivní. Řadu grafických listů, na jejichž tvorbu materiálem přispěl právě dánský a švédský Červený kříž, zde byl schopen prodat. Ve stejné situaci se na tom samém místě nacházeli i další malíři sledovaného okruhu: Ferdinand Michl, Erwin Lang nebo Alfred Kunft.⁹ „Příležitosti k uměleckému využití tedy nechyběly. Mimo jiné vymaloval Thuma v Krasnojarsku kavárnu, která se stala pozoruhodností celého města. A neméně si místní vážili i obrovské nástěnné malby Alfreda Kunfta.“¹⁰ Také další práce zajatých umělců byly v červnu 1918 za pomoci Spolku krasnojarských umělců prezentovány na samostatné výstavě v místní škole. Ne nadarmo označil Ferdinand Michl později tuto životní etapu jako „studijní cestu“. Ke sklonku vál-

⁷ PROKOP, Vladimír: *Franz Gruss. Opomenutý umělec Kraslicka (1891 – 1979)*. Sokolov 2011, s. 23 – 24.

⁸ Tamtéž.

⁹ WOLF, Josef: *Sudetendeutsche Maler. Hans Thuma, Reichenberger Zeitung*, 64, č. 87, 15. 4. 1923, s. 7.

¹⁰ Tamtéž.

ky patřil k šesti umělcům, kteří mohli opustit lágr, bydlet za jeho ostatními dráty a podílet se na výzdobě a provozu městské malířské školy.¹¹ O rok později, na jaře roku 1919, byl Michl převeden do Irkutsku, kde bylo v té době v jednom vlastním ateliéru činných devět československých sochařů. Jednalo se o legionáře, kteří pracovali na pomnících svých padlých kamarádů. Přesto, že Michl členem legií nebyl (a pravděpodobně se ani stát nemohl), byl najat, aby pro ně pracoval.¹²

Cesta domů nebyla o nic jednodušší. Repatriace probíhala stejně jako u ostatních vojáků – mezi roky 1919 a 1921 přes přístav ve Vladivostoku. Ústecký rodák Alfred Kunft se zde stihl ještě účastnit i výstavy obrazů válečných zajatců.¹³ Tyto zkušenosti mu umožnily pozdější práce na ilustracích cestovního deníku *Eine Weltreise in Dur und Moll* Marthy Schicht.¹⁴ Ne všichni však měli to štěstí a vrátili se do vlasti. Již 30. 8. 1914 padl v Haliči malíř Karl Reiss a „nemilosrdná válka vzala domovíně jeden z nadějných talentů“.¹⁵

Nejen Ferdinand Michl, ale také Alfred Kunft dnes patří k několika málo německy hovořícím umělcům z Čech, Moravy a Slezska, o nichž víme, že své zážitky opakovaně a dlouho do dvacátých let 20. století dále reflektovali a rozvíjeli. Nemilosrdný byl i další úděl a především osud deníků a kresebných záznamů z bojišť a lágrů, které se nedochovaly. Pravděpodobně na základě skicářů, o jejichž existenci nevíme, ale na příkladu Franze Grusse ji tušíme, vytvořil Kunft mezi roky 1921 a 1924 konvolut rozměrných litografií, dnes dochovaných v jediném exempláři v Oblastní galerii Liberec, zachycujících realie sibiřských lágrů. Ještě v roce 1928 prezentoval na Výstavě soudobé kultury v Brně olej z roku 1923 s názvem *Přístav ve Vladivostoku*.¹⁶

V Kunftově díle reflektujícím válečné zážitky se tak objevují hned dvě roviny, ve kterých je možné dílo vzniklé pod vlivem válečných událostí interpretovat. První je recepce válečných zážitků. U Kunfta, stejně jako u ostatních, se jedná vesměs o zachycení utrpení a útrap, ovšem nijak expresivně pojatých, spíše realisticky podaných, věcně popisných znázornění. V podobném duchu se nese i „volná“ tvorba vzniklá na základě zážitků z válečného nasazení, zajetí a průběhu návratu domů. Mezi ně řadíme krajiny, akvarely, grafiky i oleje s náměty jezer na Bajkale nebo již zmíněného přístavu ve Vladivostoku. Stranou Kunft nenechal ani figurální náměty.

A také Hans Thuma se vracel ve svých grafikách sibiřských vojáků k hlubokým zážitkům první světové války. Ještě na Sibíři vytvořil konvolut portrétů

¹¹ RADAUER, „Sie reflektieren Sibirien“, s. 114 – 125, zde s. 118.

¹² Tamtéž.

¹³ Kürschners Graphiker Handbuch. Berlin 1959, s. 100.

¹⁴ SCHICHT, Martha: *Eine Weltreise in Dur und Moll*. Prag 1933.

¹⁵ PREUSSLER, Josef: Im Gedenken an Karl Reiß. *Reichenberger Zeitung* 55, č. 214, 5. 9. 1914, s. 3.

¹⁶ Repro viz HABÁNOVÁ, Anna (ed.): *Mladí lvi v kleci. Umělecké skupiny německy hovořících výtvarníků z Čech, Moravy a Slezska v meziválečném období* (kat. výst.). Oblastní galerie v Liberci. Řevnice – Liberec 2013, s. 90.

ruských oficírů, snad podobných jednomu z dochovaných grafických listů z roku 1928, jež je opět realistickým znázorněním *Sibiriaka*. Thuma se zde poučil současným vývojem na poli výtvarného umění, v duchu studia starých mistrů potlačil střední plán výstavby obrazu a vesměs celý přední plán zaplnil portrétem v duchu nové věčnosti.¹⁷

Někteří výtvarníci – aktivní účastníci bojů – se však již z prožitých traumat nevzpamatovali. Emil Helzel, mladý grafik, frekventant Brömseho grafické speciálky pražské Akademie, utrpěl po zasypání v zákopech ruské fronty v roce 1916 nervový šok, ze kterého se nikdy zcela nezotavil a v říjnu 1922 spáchal sebevraždu.

Oficiální propaganda

Jiná situace panovala na druhém konci barikády. V roce 1914, již několik týdnů po vyhlášení války, byla ve Vídni vzdělaným milovníkem hudby, generálmajorem Maxem rytířem z Hoenu při tzv. Kriegspressequartier zřízena umělecká skupina. Jejími členy – tzv. válečnými malíři nebo sochaři – se nejprve stali etablovaní starší umělci neschopní boje, avšak schopní prostřednictvím adekvátních uměleckých výkonů přinést obraz, který „působí na představivost lépe než nejnázornější a nejobšírnější písemné podání; je nejlepším prostředkem pro vyvolání a udržení pozornosti“.¹⁸ Zřizovatel této skupiny dbal na to, aby se jejími členy stali zástupci všech „národů“ monarchie, smyslem bylo nezávislé reportážní zpravodajství. Postupně jim byla přidělena řada povinností, ale i práv, např. adekvátní označení a osvobození z bojů. Předpisy dále upřesňovaly, jaké popisy válečné kresby ponesou (datum, místo, jméno atd.), v jakém počtu budou svou práci předkládat (1 kresba za týden, doba vzniku obrazu byla stanovena na 1 měsíc) a především, že se má jednat o popisná ztvárnění. Proto také při posuzování dochovaných konvolutů (např. Heinrich Hönich, *Bilder von der Galizischen Front*) hodnotíme tuto tvorbu jako nepřilíživě progresivní a vlastně dosti nemoderní.

Oficiální váleční malíři a sochaři prezentovali své záznamy v rámci uměleckých výstav konaných pravidelně od roku 1915. Do roku 1918 jich bylo uspořádáno více než 40, objem vystavených prací překročil číslo 9 000.¹⁹ V tomto velikém počtu se objevovali pravidelně i německy hovořící výtvarníci z Čech, Moravy a Slezska (ale samozřejmě i Češi). Jak shrnula Liselotte Popelka, v Brně, Praze, Liberci a Karlových Varech byla představována běžná produkce Pressequartieru. Vynikli pouze Franz Thiele se svými velkoformátovými barevnými listy a Heinrich Hönich již zmíněným konvolutem kolorovaných grafik.

¹⁷ Hans Thuma, *Sibiriak*, 1928, linoryt, papír, 410×290 mm, Oblastní galerie Liberec, inv. č. G 10163.

¹⁸ POPELKA, L.: Die Musen schweigen nicht, s. 65.

¹⁹ Tamtéž, s. 68.

Německočeský spisovatel Viktor Fleischer se kvalitou válečné tvorby zabýval na stránkách *Berliner Tagblatt* v textu s názvem *Odporná válka v obraze* následovně: „... s uměleckým pohledem a tvorbou nemají díla těchto reportérů ... nic společného. Na každého, kdo byl v poli, musí působit pošetile a nemohou, při vši krvežíznivé hrůze, podat pravou představu. A není to jednoduše směšné, že na všech těchto obrazech vyznívají vlastní oddíly vždy jasným, hrdinným pohledem, kdežto každý nepřátelský voják má pohled zkřivený vztekem nebo strachem ne nepodobným nalíčeným komediantům? V protikladu k hrůzám se nestydatě prosazuje nevкус jiného druhu: sladce sentimentální falešná romantika zraněného válečníka se zavázanou hlavou, s vysněným obrazem vzdálené milé a domoviny.“²⁰ Kritické zhodnocení takové válečné produkce odpovídalo propagandistickému zadání a méně požadavkům na uměleckou kvalitu. Proto také mohl Franz Gruss po svém návratu vyjádřit velké rozčarování, když si uvědomil, že v tehdejší mocnářství neexistovalo povědomí o tolika mrtvých na východní frontě,²¹ a mohl začít uvažovat o morální nápravě tohoto stavu.

Realita po návratu

Po návratu z války nastala doba jen o málo snazší, doba, kdy umělci žili s nutkavou potřebou vyrovnat se s prožitými hrůzami. Pokud v době před válkou vesměs všichni tvořili v duchu vídeňského náladového impresionismu nebo realismu vycházejícího z akademické malby 19. století, nejpozději v roce 1918 nastává katarze, patrná ve větší míře u mladší generace, která prošla aktivně bojišti. Projevila se změnou témat a formou provedení. Výrazný příklon k náboženským a mytologickým tématům, brutální realistická znázornění lidského utrpení, padlých a mrtvých byla zdůrazněna použitými technikami. Suchá jehla nebo lept se hodily pro rozdrásanou formu i obsah, expresivní znázornění měla hluboký dopad na bezprostřední poválečný vývoj německočeského výtvarného umění. Příčiny tohoto stavu je nutné hledat také na Akademii výtvarných umění, kde se především v okruhu grafické speciálky Augusta Brömseho podařilo shromáždit řadu výtečných malířů a grafiků, kteří navázali na předválečné umělecké začátky a pod vlivem doby se ubírali směrem k mysticismu, symbolismu a krystalinismu.²²

V Grussově pozůstalosti můžeme nalézt kresby a oleje, které vznikly ex post, po návratu do rodné vlasti. Jedná se jak o obrazy bída a lidského fyzického i psy-

²⁰ FLEISCHER, Viktor: Kriegsgreuel im Bilde. *Deutsche Arbeit* 15, 1916, č. 4, s. 247 – 248.

²¹ PROKOP, V.: Franz Gruss, s. 24.

²² Blíže viz HABÁN, Ivo: Praha – Drážďany. Skupina Die Pilger a spirituální tendence počátku dvacátých let. In: Habánová, Anna (ed.): *Mladí lvi v kleci. Umělecké skupiny německy hovořících výtvarníků z Čech, Moravy a Slezska v meziválečném období* (kat. výst.). Oblastní galerie v Liberci. Řevnice – Liberec 2013, s. 40 – 59.

chického utrpení, které bychom v souvislosti s prožitými útrapami očekávali, dynamiku díla dvacátých let však určovaly náboženské motivy, jimiž chtěl překonat pocity a prožité otřesy. Protože prvních šest poválečných let strávil v okruhu vídeňské Secese, je možné v této umělecké fázi nalézt odkaz Albina Egger-Lienze, tedy strnulost a morbiditu. Značně volně pracuje s postavou Krista, kterou personifikuje a využívá jeho zažitých a důvěrně známých gest pro alegorické výjevy k umocnění naléhavosti tématu.²³ Tato jeho práce a motivická škála vyvrcholila v roce 1937 odhalením pamětní síně s apoteózou zasvěcenou chebským padlým ve světové válce v Kosteletce sv. Kláry v Chebu. Její historie je složitá a politicky podmíněná změna roku 1936 přinesla nakonec jiný výsledek (i ten dnes již neexistuje) než původně zamýšlený, silně citově i duchovně vypjatý motiv rodiny. Původní parafráze Piety byla nahrazena Apoteózou vojáka, velkorysou epopejí bez komplikovaných teologických odkazů, ovšem se silícím nacionálním socialismem značně konfliktní.²⁴

Také tematika válečných památníků padlých německy hovořících obyvatel českých zemí je tématem, které na své zpracování stále čeká. Záslužný počin *Pomníky a zapomínky* v kapitolách věnovaných „naším“ Němcům a synům padlým i vítězným válečné pomníky sledované skupiny nesleduje. Na tomto místě je tak možné maximálně shrnout jejich předpoklady a současný stav poznání. S ohledem na pozdější politický vývoj došlo u velké většiny německých pomníků k jejich zániku buď úplnému, či k přeměně jejich původního účelu na pomníky spojené s událostmi v roce 1945. Teprve po roce 1989 se objevila možnost některé z nich revitalizovat. To se týká především takových, které se alespoň v základu dochovaly. Nenávratně zničení velké většiny z nich, ať již po roce 1939 roztažením, nebo odstraněním z důvodu jejich germánství po roce 1945, je hlavním důvodem nízkého povědomí o jejich existenci, jejich umělcích a příbězích.

O uctění památky padlých se hovořilo od samých počátků. Kromě válečných hrobů in situ vznikaly návrhy na válečné památníky, podpořené soutěží vypsanou rakouským ministerstvem výuky. Jeden z oceněných návrhů, znázorňující klečícího válečníka se skloněnou hlavou, pocházel od pražského rodáka, absolventa Myslbekova sochařského ateliéru Ferdinanda Opitzte.²⁵ O vznik dalších, později velmi hojně rozmisťovaných po území s německy hovořící většinou, se měl zasloužit Deutschböhmischer Denkmalausschuss, zřízený za tímto účelem v roce 1915 Společností na podporu německé vědy, umění a literatury (Gesellschaft zur Förderung der deutschen Wissenschaft, Kunst und Literatur) spolu s oběma v té době činnými uměleckými spolky, sdružujícími české, moravské a slezské Němce (Deutschböhmischer Künstlerbund a Verein deutscher bildenden Künstler).²⁶

²³ PROKOP, V.: Franz Gruss, s. 44.

²⁴ ČERNÝ, Zbyněk: Chebská pamětní síň aneb Kamenná píseň o Nibelunzích. *Sborník muzea Karlovarského kraje*, 16, 2008, s. 191 – 219.

²⁵ *Deutsche Arbeit*, 15, 1916, č. 6, reprodukce před titulním listem.

²⁶ R. H.: Zu unserer Bildbeilage. *Deutsche Arbeit*, 15, 1916, s. 342 – 343.

Smyslem doposud nikde nespecifikovaného výčtu památníků vystavených v průběhu konce druhého a ve třetím desetiletí 20. století bylo především uctít památku padlých. Pro řadu ze sochařů znamenala jejich realizace i možnost obživy, která značně utrpěla zánikem mnoholetých tradičních vazeb na Rakousko-Uhersko po vzniku Československa a odlivem potenciálních zadavatelů z řad německých podnikatelů po přeměně sfér vlivu v důsledku rozpadu monarchistických hospodářských a obchodních tradic. Jejich podoba byla v prvopočátku dána statí profesora vídeňské Uměleckoprůmyslové školy Oskara Strnada, publikovanou v roce 1915, kde byla v souvislosti s výtvarným uměním řešena především otázka celkové kompozice a zdobnosti.²⁷ Těmto pravidlům se podvolily především drobnější návrhy jednoduchých stél s nápisovými deskami. Jejich nedílnou součástí byla pietní úprava okolí, doplněná nízkým oplocením a výsadbou stromů.²⁸

Postupem doby v souvislosti se zklidněním politické a hospodářské situace byly realizovány složitější kompozice. Ani jejich geneze však leckdy nebyla jednoduchá. *Umírající síla* Karla Kolaczka, realizovaná v roce 1931 před Kostelem Nalezení sv. Kříže v Liberci, neodolala politickému tlaku a její autor, který nebyl odsunut, musel přihlížet jejímu odstranění a následné demolici. Větší štěstí měl *Raněný* Ferdinanda Opitze, památník odhalený v červenci 1930 ve Velkém Šenově ve šluknovském výběžku. Snad proto, že se nacházel na hřbitově u kostela, zůstal zachován do dnešních dnů.²⁹

The gruesome nature of war in visual art. On the perception of the image of war in the art of German-speaking artists from Bohemia, Moravia and Silesia

ANNA HABÁNOVÁ

The study discusses how German-speaking artists from Bohemia, Moravia and Silesia reflected the Great War in their works. It analyses their frames of reference and potentials and looks into how they were able to reconcile their military duty to their homeland with their own attitudes and beliefs. Answers are to be found in the period depictions and texts, as well as in the works that were created long after the war ended.

²⁷ STRNAD, Oskar: *Soldatengräber und Kriegsdenkmale*. Wien 1915.

²⁸ MICKO, Heinrich: *Sudetendeutsche Kriegerdenkmäler. Deutsche Heimat*, 5, 1929, č. 11, s. 514 – 517.

²⁹ Text vznikl v rámci projektu podpořeného Grantovou agenturou České republiky, GAČR P409/12/0756, Ušlechtilá soutěž obou národů. Dějiny uměleckého spolku Metznerbund v Čechách, řešeného na TU v Liberci.

POMNÍKY PADLÝM V 1. SVETOVEJ VOJNE V ČESKÝCH KRAJINÁCH A NA SLOVENSKU

JURAJ BABJÁK

Pomníky padlým v 1. svetovej vojne patria medzi najrozšírenejší typ pomníkov v Čechách i na Slovensku. Sú priamym produktom historickej pamäti širokých mas obyvatel'stva. Česi a Slováci, rodinní príslušníci padlých vojakov rakúsko-uhorských armád si aj prostredníctvom nich uctili pamiatku svojich drahých, ktorí zahynuli na frontoch. V nasledujúcom texte sa budem venovať porovnaniu pomníkov tohto druhu v českých krajinách a na Slovensku.

Prvé pomníky padlým boli vystavané už v čase prebiehajúceho vojnového konfliktu. Týkalo sa to oboch častí monarchie. V Uhorsku sa otázka uctenia pamiatky padlých vhodnou vlasteneckou formou dostala na program dňa už na sklonku roka 1914. Umelci mali pri tvorbe vychádzať najmä z nemeckých vzorov.¹ V roku 1915 vznikol HEMOB (Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság – Národný výbor na zvečnenie pamiatky hrdinov), slúžiaci prvoplánovo ako nástroj propagandy podporujúci vojnovú vládu.² Tento výbor podporoval okrem iného aj výstavbu pomníkov padlých po celom Uhorsku viacerými spôsobmi. Organizoval verejné súťaže umeleckých návrhov, pričom tie museli byť správne vlastenecky „ladené“. Okrem toho oslovoval kultúrne a spoločenské organizácie na navrhovanie a financovanie nových pomníkov, vytváral rôzne katalógy s návrhmi, sprostredkoval výstavbu medzi autorom a obcou a pod.³

Ku kvantitatívnej a kvalitatívnej zmene výstavby týchto pomníkov došlo roku 1917. Bolo to z niekoľkých dôvodov. Po prvé počet mŕtvych dosahoval státisíce, bojová morálka armád na frontoch upadala, čo sa prejavovalo v šíriacej sa dezercii. Závislosť Rakúsko-Uhorska od Nemecka (vojenská aj ekonomická) sa zvyšovala. Okrem toho roku 1917 vystúpil výbor verejnej správy uhorskej poslaneckej snemovne s návrhom na zvečnenie pamiatky hrdinov bojujúcich za vlasť vo vojne. Ako zdôvodnenie bola uvedená potreba uctenia si pamiatky padlých v bojoch. Súčasne tým mal byť vytvorený odkaz ďalším generáciám. Pomník mala podľa návrhu vystať každá obec v závislosti od svojich možností. Z tohto návrhu o pár mesiacov vzišiel zákon č. 1917/VIII.⁴

¹ BUDAY, Peter: Prvá svetová vojna na stránkach dobovej odbornej tlače. In *Monument revue, Časopis Pamiatkového úradu SR na prezentáciu vedeckého poznávania kultúrneho dedičstva*, 3, 2014, č. 1, s. 38.

² KOVÁCS, Sz. Ákos: „Emeljünk emlékszobrot hőseinknek!“ In: Kovács, Sz. Ákos (ed.): *Monumentumok az első háborúból*. Budapest 1991, s. 107.

³ KOVALOVSKÝ, Márta: Kezgyeletszolgáltatás. In: Kovács, Sz. Ákos (ed.): *Monumentumok az első háborúból*. Budapest 1991, s. 94.

⁴ KOVÁCS, Sz. Ákos: „Emeljünk emlékszobrot hőseinknek!“, s. 11.

V období pred prijatím zákona bola výstavba pomníkov padlým vecou najmä jednotlivcov, uhorských (maďarských) vlastencov, ktorí chceli zvečniť hrdinstvo padlých vojakov. Na území dnešného Slovenska takýto pomník vznikol napríklad v Uhrovci, kde za výstavbou stála grófka Margita Zayová, rodená Károlyiová. Pomník bol odhalený už roku 1915 a okrem zoznamu padlých obyvateľov Uhrovcu obsahoval aj prázdne tabule na dopisovanie ďalších mien.⁵ Do tvorby pomníkov padlým počas vojny sa zapojili aj niektorí slovenskí sochári. Ján Koniarek, sochár, ktorý pred 1. svetovou vojnou pôsobil v Srbsku, vytvoril napríklad nerealizovaný návrh pomníka pre Tekovskú župu (pravdepodobne pre Levice).⁶ Július Bártfay v roku 1917 pracoval na súsoší pre pomník padlým v Nitre.⁷ Špecifickým a z hľadiska tvorby pomníkov veľmi plodným bol bratislavský sochár Alois Rigele. Už v čase vojny vytvoril niekoľko návrhov, ale i realizovaných pomníkov, po vojne však patril medzi menšinových autorov.⁸ Celkovo však možno povedať, že pomníkov padlým počas vojny na Slovensku veľa nevzniklo (existovalo viac návrhov, ako realizovaných projektov).

V Predlitavsku síce pôsobili iné vlastenecky orientované organizácie, ale vojnové vášne (podporované propagandou) boli totožné ako v Uhorsku. Roku 1915 rakúske ministerstvo školstva a kultu vyhlásilo umeleckú súťaž na vytvorenie pomníkov padlým. Do súťaže prišlo 223 súťažných návrhov a celkovo bolo udelených päť prvých cien. Väčšina súťažných návrhov sa zjavne inšpirovala monumentalitou nemeckých pomníkov. Spoločným znakom víťazných návrhov bola propagandistická funkcia pomníkov, namiesto vzývania mieru sa oslavovalo hrdinstvo boja.⁹ Snahy uctiť si hrdinstvo padlých vojakov sa v Rakúsku pretransformovali do vytvorenia konkrétnych charakteristických znakov, podľa ktorých mali nové pomníky padlým vznikať. Výstava z prelomu rokov 1915 a 1916, organizovaná prostredníctvom Kunsthalle Mannheim a Spolku pre ochranu pamiatok v priestoroch Múzea pre umenie a priemysel vo Viedni, priniesla okrem iného aj stanovenie takýchto kritérií. Dôležitá bola orientácia na dedinské zvyky a ľudové umenie.¹⁰

⁵ Odhalenie pomníka bolo naplánované na 15. decembra 1915. Viac Vojenský historický archív Bratislava, f. IV. HKP, šk. 149, sign. 12003.

⁶ BARTOŠOVÁ, Zuzana – BELOHRADSKÁ, Ľuba – RAJČEVIČ, Uriša – KURACINOVÁ-VALOVÁ, Martina: *Sochár Ján Koniarek*. Trnava 2008, s. 182.

⁷ HUČKOVÁ, Marta: *Július Bártfay lyrik, ktorý prebásňoval skutočnosť: Katalóg vydaný pri príležitosti 120. výročia narodenia autora k retrospektívnej výstave – Salón Nitrianskej galérie 23. júl – 31. august 2008*. Nitra 2008, s. 11.

⁸ MANNOVÁ, Elena – DUDEKOVÁ, Gabriela: *Kultúra vo víchrici ukrutenstva*. In: Kováč, Dušan (ed). *Slovensko v dvadsiatom storočí. Prvá svetová vojna*. Bratislava 2008, s. 201 – 202.

⁹ KAHLER, Thomas: „Gefallen auf dem Feld der Ehre.“ In: Riesenfellner, Stefan (ed.): *Steinerne Bewusstsein, I., Die öffentliche Repräsentation staatlicher und nationaler Identität Österreichs in seinem Denkmälern*. Wien 1998, s. 372 – 380.

¹⁰ Tamže.

V roku 1916 vznikol v Prahe Český umělecký poradní sbor pro pomníky a památníky, který mal taktiež za úlohu organizovat (najmä po umeleckej stránke) výstavbu pomníkov padlým.¹¹ Napriek vojnovej cenzúre, perzekúciám a propagande si česká spoločnosť k vojne ako takej udržiavala zdržanlivý postoj. Ako píše český historik Ivan Šedivý, českí intelektuáli a umelci ostávali vo svojej tvorbe mimo vojnového nadšenia. V istom ohľade niektorí českí umelci (najmä literárni) zaujali k vojne pronárodné stanovisko, no to bolo v priamom rozpore s oficiálnymi požiadavkami štátu.¹² Samozrejme boli aj takí, čo vystupovali prorakúsky. Oficiálne postoje štátu sa prejavili v návrhoch, ale aj v realizovaných pomníkoch padlým. Podobne ako v iných častiach monarchie, aj v českých krajinách sa organizovali výstavy spojené s propagáciou vojnového umenia. V roku 1916 sa v Prahe konala *Válečná výstava*, ktorá okrem iného mapovala vojenské úspechy rakúsko-uhorských armád od roku 1526 do súčasnosti.¹³ Iným príkladom je výstava návrhov vojenských pomníkov v Brne v roku 1916, usporiadaná Zemskou radou živnostenskou a Zemským úřadem pro zvelebování živností na Moravě. Vystavoval tu i Józsa Úprka návrhy v typickom ľudovom duchu *Našim šohajům a Návrat k pluhu*.¹⁴ Väčšina návrhov českých sochárov sa na rozdiel od nemeckej monumentalitý niesla v intímnejšom duchu. Dôležité bolo i preferovanie myšlienky piety (pred oslavou hrdinstva).

Tak ako na Slovensku, resp. v Uhorsku, aj v českých krajinách prvé pomníky vznikli z iniciatívy jednotlivcov. V tomto ohľade jeden z prvých vznikol v roku 1915 v Bílovicích nad Svitavou. Iniciátorom jeho výstavby bol brniarsky spisovateľ Rudolf Těsnohlídek.¹⁵

České sochárstvo na rozdiel od slovenského bolo naplno rozvinuté, malo bohatú skúsenosť s fenoménom pomníka, ako i kontakty s aktuálnymi (predvojnovými) európskymi trendmi. Do výstavby pomníkov padlým, resp. do tvorby sôch zasiahla v prvom rade mladšia generácia českých sochárov, z ktorých niektorí sa vo vojne priamo zúčastnili. Tak ako v Uhorsku viacerí tvorili na objednávku a v službách armádnej propagandy. Dva najvýznamnejšie české sochárske počiny súvisiace s pamiatkou padlých v prvej svetovej vojne vznikli vo vojnových rokoch.

Účastník bojov Jan Štursa už v roku 1915 vytvoril návrh súsošia s názvom *Pohreb v Karpatoch* (neveľká drevená realizácia bola vytvorená v rokoch 1917 – 1918). Pri tvorbe tohto súsošia sa autor inšpiroval dokumentárnou fotografiou uverejnenou v nemeckom obrázkovom časopise *Der Neueste im Bilde*. Fotogra-

¹¹ *Zlatá Praha*, 33, č. 9 z 1. 12. 1915, s. 108.

¹² ŠEDIVÝ, Ivan: *Češi, České země a Velká válka, 1914 – 1918*. Praha 2001, s. 271 – 272.

¹³ VLNAS, Vít: 1916 – 1938. Na okraj dvou pražských výstav válečného umění. In: Rak, Jiří – Veselý, Martin (eds.): *Armáda a společnost v českých zemích v 19. a první polovině 20. století*. Ústí nad Labem 2004, s. 187 – 196.

¹⁴ *Zlatá Praha*, 33, č. 45 z 9. 8. 1916, s. 538.

¹⁵ ŽAMPACH, Vojtěch: *Památník obětí světových válek a národně osvobozovacích bojů v okrese Brno-venkov*. Brno 2000, s. 93.

fia zachytávala štyroch ruských vojakov pochovávajúcich svojho spolubojovníka kdesi na východnom fronte. Štursa pre svoje dielo zmenil uniformy vojakov na rakúske a skupinu postáv viac zovrel.¹⁶ Pohreb v Karpatoch autor neskôr prepracoval na pomník padlým v 1. svetovej vojne, resp. legionársky pomník. Rakúske vojenské uniformy skulptúr zmenil na uniformy československého zahraničného vojska. V roku 1932 bol pomník s týmto súsoším odhalený v Novom Meste na Morave.¹⁷ Okrem toho je rovnaké súsošie súčasťou pomníka padlým v Místku a v obci Předměřice nad Jizerou. Iným Štursovým vojnovým pomníkom bol *Trúchliaci muž s mečom*.

Sochárovo vrcholné dielo *Ranený* vzniklo pod vplyvom priamych zážitkov z frontu a taktiež bolo inšpirované reportážnou fotografiou. Prvé štúdio *Raneného* sa objavili v roku 1917, no socha bola dokončená v rokoch 1920 – 1921.¹⁸

Do tvorby vojnových pomníkov prispel aj sochár Karel Dvořák. Jeho návrh pomníka pre Baránkovu nemocnicu na Letnej predstavoval súsošie vojnových invalidov a je dobrým príkladom rozporu prorakúskeho a národného výrazu. Pomník z pochopiteľných dôvodov realizovaný nebol, no časopis *Zlatá Praha* návrh oslavoval ako dielo „bez zbytočného pátosu a strojenej monumentality vojnových pomníkov nemeckých“.¹⁹ Na druhej strane akademický sochár Žemlička vytvoril vojenský pomník vystavaný 91. pešiemu pluku c. a k. armády na južnej Morave.²⁰

Návrhy pomníkov padlým vytvorili počas vojny aj iní českí sochári, no mojou snahou nie je zmapovanie všetkých. Dôležité je, že české sochárstvo na tvorbe pomníkov padlým počas vojny participovalo, ale zvolilo si aj vlastný nepatetický výraz. Do istej miery možno povedať, že motívy smútku a piety ovplyvnili budúcu ikonografiu pomníkov padlým v Československu. Práve motívy piety a úcty k zosnulým budú pre pomníky padlým v českých krajinách a na Slovensku dominantné. Dôležitý je i fakt, že umelecky najhodnotnejšie vojnové pomníky boli nadčasové, takže boli použiteľné (niektoré po úpravách) aj pre obdobie po prevrate.

Na druhej strane nemecké a maďarské prostredie preferovalo prezentáciu vlastenectva, ako aj hrdinskú smrť za cisára a domovinu. Postoje oboch boli z hľadiska zanikajúcej starej a naopak vznikajúcej novej štátnej myšlienky logické. Pri porovnaní českého a slovenského prostredia v časoch svetovej vojny nachádzame podobnosti, ale i odlišnosti. Tých niekoľko málo návrhov z rúk slovenských sochárov vzniklo na objednávku armády a niesli sa viac-menej v duchu iných uhorských pomníkov. Českí sochári mali skúsenosti, schopnosti a do istej miery i možnosti použiť nie úplne zideologizované motívy.

¹⁶ WITTLICH, Petr: *Jan Štursa*. Praha 2008, s. 151.

¹⁷ Kronika Nového Města na Moravě, 1932, s. 70, dostupné online: <http://kronika.nmmn.cz/kniha-1/strana-c-70-dna-16-11-2014>.

¹⁸ WITTLICH, P.: *Jan Štursa*, c. d., s. 150.

¹⁹ *Zlatá Praha*, 35, č. 7 zo 14. 11. 1917, s. 84.

²⁰ *Zlatá Praha*, 33, č. 34, 1916, s. 407.

Situácia na našom území sa prudko zmenila ešte pred koncom vojny s rozpadom monarchie a vytvorením Československa. Podstatné je, ako sa režim Československej republiky stavал k svetovej vojne. Za jednoznačný a jediný výdobytok vojny sa považoval vznik samostatnej Československej republiky. Koniec koncov z pohľadu československého režimu iný výdobytok ani neexistoval. Napriek tomu, že Česi a Slováci bojovali na oboch stranách frontových línií, štát si jednoznačne vybral za svojich hrdinov tých vojakov, ktorí bojovali v československých légiách, teda na strane Dohody. Svedčí o tom i citát z brožúry *Naša politika*, vydané v máji 1919: „Cez vojnu bol národ srdcom v ‚tábore spravodlivých‘, a kde to bolo možné aj skutkom. A bojoval celý národ, šťastní v légiách za hranicami, ostatní doma tajne za svoju slobodu a štátnu samostatnosť. Bojovali v tábore tých, ktorí zvíťazili a vybojovali si svoj štát.“²¹ Verzia oficiálnej zložky historickej pamäti znela teda: preč so všetkým, čo je rakúske, so všetkým, čo súviselo so starým režimom. Týkalo sa to i armády. Už roku 1919 bolo zakázané nosenie starých vojenských vyznamenaní a rádov, zrušili sa staré vojenské oslavy a sviatky, tak isto sa nesmeli utvárať žiadne veteránske spolky. Základnými nositeľmi nových armádnych tradícií v Československej republike sa stali legionári. Novovzniknuté jednotky československej armády odkazovali na vojnové legionárske pluky, dôstojníci – legionári postupne ovládli dôležité miesta v generálnom štábe a celom dôstojníckom zbore.²² Legionárska tradícia sa teda stala trvalou súčasťou československých štátnych ideí a na jej dodržiavanie a ďalšie budovanie sa dohliadalo veľmi pozorne.

Na druhej strane nastala otázka, čo s tisíckami mŕtvych a nezvestných otcov a synov bojujúcich v rakúsko-uhorských armádach. Režim ich určite nemohol označiť za hrdinov (alebo za padlých hrdinov), rovnako tak nemohol povedať, že padli za vlasť či domovinu alebo niečo podobné. Boli to jednoducho padlí vo vojne. Pre ľud to však boli rodinní príslušníci, ktorí svojim rodinám chýbali. A bolo ich rozhodne viac ako padlých legionárov. Československý štát uctenie ich pamiatky jednoducho nemohol úplne odignorovať. Široké vrstvy obyvateľstva zhmotnili svoj smútok a potrebu uctenia pamiatky práve v pomníkoch padlým.

Pomníky padlým začali vznikať prakticky hneď po svetovej vojne a boli ich desiatky. Boli budované z prostriedkov obyčajných ľudí, z verejných zbierok, prípadne s finančnou pomocou amerických Slovákov. Napriek tomu, že režim oficiálne podporoval výstavbu legionárskych pomníkov a, samozrejme, iných politických pomníkov, zasahoval (pretože nemal na výber) nepriamo aj do výstavby pomníkov padlým. Roku 1920 bola vyhlásená verejná Súťaž návrhov na pamätníky na pamäť vojny a nášho oslobodenia. Ministerstvo školstva a národnej osve-ty ako organizátor súťaže malo v pláne vytvorenie istého typu pomníka padlým, snažilo sa určiť správne umelecké zobrazenie, umiestnenie a motív pomníkov.

²¹ *Naša politika (politická úvaha)*. Turč. Sv. Martin 1919, s. 12 – 13.

²² KOLDINSKÁ, Marie – ŠEDIVÝ, Ivan: *Válka a armáda v českých dejinách, sociohistorické črty*. Praha 2008, s. 151 – 164.

V texte o dôvodoch vyhlásenia súťaže sa píše: „Ukázalo se záhy, že jest potřebí organisace, že jest třeba autoritativního ústředí, jež by mohlo radou a příkladem posloužiti bezradným, že jest především nutno čeliti pokleslému vkusu doby, jež poválečné poměry živí a podporují.“²³ Do súťaže sa prihlásilo 241 súťažných návrhov, z ktorých bolo viacero umelecky veľmi hodnotných, čiže súťaž splnila cieľ. Už samotný názov súťaže nehovorí o pomníkoch padlých vo svetovej vojne, ale o obetiach vojny a národného oslobodenia. Z výstupov súťaže je zrejmé, že nové pomníky mali mať československý charakter. Tu sa dostávame k jednému z rozdielov medzi českým a slovenským prostredím. V českých krajinách sa vo väčšej miere vžil pojem pomník obetiam vojny ako generalizujúci termín spájajúci padlých v légiách a rakúsko-uhorských armádach. Pre úplnosť dodám, že podobných pokusov ovplyvniť masovú výstavbu pomníkov padlým existovalo v dvadsiatych rokoch niekoľko. Z niektorých článkov v novinách vyplýva, že štát, ale aj legionárske organizácie vyhlasovali podobné súťaže, pretože jednoducho nemohli živelnej výstavbe pomníkov padlých nijako zabrániť, nuž sa ju snažili aspoň ovplyvniť.²⁴ Je to jeden z príkladov, keď plánovanie a výstavba pomníkov zhora nekorešpondovali s výstavbou pomníkov zdola.

S odkazom vojny a pomníkmi súviselo aj jej pripomínanie počas štátnych sviatkov. Na rozdiel od Veľkej Británie, kde je Armistic day dodnes jedným z najvýznamnejších štátnych sviatkov, alebo francúzskeho Dňa víťazstva 11. novembra medzivojnová republika štátny sviatok pripomínajúci pamiatku padlých vo vojne nepoznala.²⁵ Výročie príméria 11. novembra v našom prostredí prekryl 28. október, oficiálne Deň slobody. Malo to svoj vplyv na oficiálnu pamäť, akoby sa potieral ničivý účinok vojny, zatiaľ čo do popredia vystúpili oslavy vzniku štátu. Až v druhom slede sa pripájala spomienka na tých, ktorí za štát padli (či už priamo, alebo nepriamo). Ako uviedol Ľubomír Lipták, v medzivojnovej republike výročie vojny skôr spoločnosť rozdeľovalo, akoby ju malo spájať. Vznikal tu rozdiel medzi vojnovými veteránmi, základnými nositeľmi pamäti vojny, vychádzajúci z toho, akú uniformu vo vojne obliekali. Na jednej strane boli legionári, teda tí, čo pomohli štát vytvoriť, na druhej tí ostatní.²⁶

²³ *Památníky obětí války a našeho osvobození*. Zvláštní otisk Stylu (redig. V. Dvořák), I. (IV.), Praha 1920, s. 5.

²⁴ *Legionářsky směr*, 3, 1922, č. 20 (27. 7. 1922), s. 4.

²⁵ 11. novembra sa oslavovalo víťazstvo a smútilo za padlými v štátoch Dohody, v bývalých Ústredných mocnostiach to bolo inak, veď 11. novembra podpísalo prímérie len Nemecko, ostatné tri štáty boli mimo vojny už istú dobu. Špecifické je v tomto ohľade Maďarsko, ktoré malo od roku 1924 vlastný Deň hrdinov. Tento sviatok spomínania na padlých bol stanovený na koniec mája, z praktických dôvodov – poľnohospodári nemajú toľko práce, študenti ešte nemajú skúšky, kvetov je dostatok atď.

²⁶ LIPTÁK, Ľubomír: Památníky na druhú svetovú vojnu po roku 1989. In: Cornelissen, Christoph – Holec, Roman – Pešek, Jiří (eds.): *Diktatura – Válka – Vyhánění. Kultury vzpomínání v českém, slovenském, německém prostředí od roku 1945*. Ústí nad Labem 2007, s. 232 – 233.

Jedným zo signifikantných rozdielov medzi českým a slovenským prostredím bolo sústredenie sa na výstavbu legionárskych pomníkov. Na Slovensku sa legionárske pomníky stavali v prvom rade na miestach bojov s Maďarskom v rokoch 1918 – 1919. Monumentálny bol napríklad pomník v Nových Zámkoch, na mieste najtvrdších bojov.²⁷ Ďalšie legionárske pomníky vyrástli v Komárne, Lučenci, v Hornom Ďúre (dnes časť obce Veľký Ďur, okres Levice) a vo Vrábľoch.²⁸ Architektonicky veľmi dobre zvládnutý bol pomník padlým v bojoch proti Maďarskej republike rád v blízkosti obce Badín (okres Banská Bystrica), odhalený roku 1934. Väčšina legionárskych pomníkov na východnom Slovensku, ako napríklad v obciach Nižný Medzev, Kysak a na Železnom vrchu východne nad obcou Košická Belá, vznikla na miestach legionárskych hrobov.²⁹ Okrem týchto bolo odhalených niekoľko menších pomníčkov či pamätných tabúl legionárom – jednotlivcom.

Relatívne nízky počet legionárskych pomníkov súvisel samozrejme s nižším počtom Slovákov v československom zahraničnom vojsku. Okrem toho sa na Slovensku po vojne pohľad na legionárov postupne menil. Neustále konflikty jednotlivých legionárskych organizácií a politických zoskupení a niekoľko nešťastných zásahov, najmä zo strany českých legionárov (v prvom rade navrátilcov z Ruska) v pre nich cudzom, slovenskom prostredí, spôsobili postupný posun chápania legionárstva.³⁰

Na rozdiel od Slovenska si v Čechách legionári udržali vysoký spoločenský kredit. Na ich odkaz nadväzovali dobrovoľníci počas 2. svetovej vojny a ich hrdinstvo sa zachovávalo v historickej pamäti obyvateľstva napriek následnej komunistickej (anti)propagande.³¹ Česko-moravská časť légii bola omnoho početnejšia ako slovenská, takže aj legionárskych pomníkov bolo omnoho viac. Okrem toho spomínaná prezentácia légii ako dôležitého faktora pri oslobodení a proces utvárania vzťahu k novým ozbrojeným silám sa v českých krajinách rozvinuli naplno, resp. boli tu vhodnejšie podmienky ako na Slovensku. Najdôležitejším legionárskym miestom spomínania bol hrob neznámeho československého legionára umiestnený v pražskej Staromestskej radnici. Okrem toho v Prahe od roku 1932 existoval (od roku 1998 znovu obnovený) akýsi centrálny legionársky pomník, ktorý niesol názov *Praha svým vítězným synům* od Jozefa Mařatku.³² Tento sochár bol autorom aj ďalších dôležitých legionárskych pomníkov, naprí-

²⁷ VACHEK, J. (ed.): *Památník pomníku padlých v bojoch o Nové Zámky na Slovensku v rokoch 1919*. Nové Zámky 1922, s. 13.

²⁸ ZIMÁK, Jozef (ed.): *Vpád maďarských bolševikov na Slovensko v roku 1919*. Druhé doplnené a opravené vydanie. Trnava 1938, s. 93.

²⁹ Dostupné online, dňa 20. 5. 2014, <http://www.cassovia.sk/hist/zozabudnutej/>

³⁰ MICHL, Jan: Legionárske organizace v Československu 1920 – 1938. In: *Historie a vojenství*, 56, 2007, č. 4, s. 10 – 11.

³¹ PICHLÍK, Karel: První světová válka v paměti Čechů, zvláště po listopadu 1989. In: *Historický časopis*, 43, 1995, č. 2, s. 351 – 352.

³² MAŘATKA, Josef: *Vzpomínky a záznamy*. Praha 1987, s. 101.

klad v Ústí nad Orlicí (nesie letopočty 1914 – 1919). Okrem toho bol v Prahe v časti Spořilov odhalený pomník padlým pri Zborove (*Pomník hrdinům od Zborova*). Špecifickým druhom legionárskeho pomníka, typickým len pre české krajiny, bol pomník plukovníka Josefa Šveca. Vznikol ako sprievodný jav kultu tohto ruského legionára. Prvý vznikol v Českých Budějoviciach roku 1928, dôležitý bol aj pražský z roku 1934, situovaný pred kasárne Prokopa Veľkého.³³ Špecifickým bol napríklad i pomník padlým v boji o Těšínsko v Orlovej pri Ostrave (dodnes zachovaný). Okrem toho na celom území českých krajín boli v priebehu existencie prvej československej republiky odhalené ďalšie desiatky menších legionárskych pomníkov a pamätných tabúl. Popritom prišlo na mnohých miestach k spájaniu pomníkov.

Pri porovnaní pomníkov padlým v 1. svetovej vojne z čias prvej republiky v Čechách a na Slovensku prevažujú podobnosti nad rozdielmi. Z hľadiska polohy sú pomníky v českých krajinách rozmiestnené viac-menej homogénne, na Slovensku platí zásada, že čím ideme ďalej na východ, tým pomníkov padlým ubúda. Hlavným dôvodom menšieho množstva pomníkov na východnom Slovensku je relatívna blízkosť frontových línií a veľké množstvo vojenských cintorínov. Tie do istej miery suplovali pomníky padlým. Z hľadiska umiestnenia v obci sa pomníky v Čechách, na Morave a na Slovensku najčastejšie nachádzali v blízkosti kostola. Ikonografia a symbolika sú taktiež veľmi podobné, najmä čo sa týka menších obcí. Sochy sú súčasťou pomníkov pomerne často, pričom najmä na Slovensku dominujú motívy piety v kombinácii s postavami vojakov. V oboch krajinách sú veľmi rozšírené jednoduché pomníkové stĺpy. Najjednoduchším (a najlacnejším) druhom pomníka je mohyla, objavujú sa stély a obelisky. V českých krajinách je však rozšírené používanie alegorických sôch leva ako heraldického symbolu Čiech, ale aj zosobnenia sily. Ako príklad môžem uviesť pomník v Újezdě či v obci Horní Čermná. V Kolovči je súčasťou pomníka padlým iný používaný ikonografický symbol typický pre české krajiny – lev týčiaci sa nad padlým dvojhlavým orlom (orlicou) ako symbol víťazstva. Podobný pomník (slobody) je napríklad aj v obci Statenice.³⁴ Lev ako symbol českého kráľovstva je zobrazovaný nielen s orlom, ale aj inými atribútmi cisárskej (habsburskej) moci, ako napríklad s ríšskym jablkom na pomníku v obci Dolany. Na území Slovenska sa sochy levov spájajú takmer výhradne len s územím s prevažujúcim obyvateľstvom maďarskej národnosti (Zemianska Olča, Giraltovce). Okrem sôch levov sa objavujú i vyobrazenia sokolov, najmä v prípadoch, keď za výstavbou stál čs. Sokol. V českých krajinách je v súvislosti s pomníkmi evidentná i myšlienka oslobodenia národa spod habsburského jarma, čo symbolizujú spomínané sochy levov, resp. napríklad postáv s pretrhnutými putami (pomník v Starom Plzenci). Na Slovensku sa podobné motívy objavujú skromnejšie, resp. neskôr. Napríklad

³³ Viac MICHL, Jan: *Legionáři a Československo*. Praha 2009, s. 142.

³⁴ Na vojenských pomníkoch z 19. storočia bol zobrazovaný (český) lev zabíjajúci hada, prípadne viacerých hadov.

na pomníku v Gbeloch je okrem iných zobrazená socha slovenského muža (s vrkočmi) s pretrhanými putami.

V českom prostredí je v porovnaní so Slovenskom rozšírenejšie (nadčasové) zobrazenie symbolických sôch, súvisiace samozrejme s pôsobením akademických sochárov, ako aj stupňom akceptácie pre široké masy menej zrozumiteľného zobrazenia. Sochár Rudolf Březa (aktívny aj na Slovensku) vytvoril pre pomník v stredočeskej obci Sadská sochu padlého ako rímskeho legionára v kombinácii s modernými zbraňami. Na pražskom Zbraslavskom námestí je napríklad socha mladej ženy (symbol slobody) nesúcej vlajku.

Okrem väčších sôch sú súčasťou pomníkov aj menšie symbolické plastiky a reliéfy. V oboch krajinách existovali na pomníkoch padlým sochy a busty historických, resp. iných osobností. Najrozšírenejšou osobnosťou spojenou s pomníkmi padlým na Slovensku je generál československých légií Milan Rastislav Štefánik. Odkaz na generála bol vhodným prepojením uctenia pamiatky padlým vojakom v rakúsko-uhorských armádach a legionárstva.³⁵ V českých krajinách bolo rozhodne najpoužívanším zobrazovanie Tomaša Garrigua Masaryka, rozšírené najmä po jeho smrti (napríklad obec Litovice), objavuje sa i odkaz na Edvarda Beneša (Klokočí). Bohaté sú odkazy na husitstvo. V obci Žebrák na Berounsku je pomník Jana Husa zároveň pomníkom padlým. Z hľadiska používanej symboliky sa na Slovensku na niekoľkých pomníkoch vyskytoval slovenský znak. Na druhej strane v českých krajinách bolo používanie československého štátneho, špecifického legionárskeho znaku Československa, ako aj symbol Československej obce legionárskej pomerne rozšírené.

Väčšina pomníkov padlým v Čechách a na Slovensku vznikla prostredníctvom verejnej zbierky. Za jej organizáciou, ako aj samotnou výstavbou stál väčšinou výbor pre postavenie pomníka, zostavený z významných obyvateľov obce. Do zbierok často vstupovali rôzne (prorepublikové) organizácie, ako napr. Sokol, Orol, Československá obec legionárska či dobrovoľné hasičské zbory. Keďže finančné prostriedky získané verejnou zbierkou boli v mnohých prípadoch nedostačujúce, získavali sa aj inými spôsobmi, napr. výťažkom z ľudových veselíc či predajom rôzneho tovaru. Realizácia výstavby bola v prvom rade otázkou financií, takže najmä v menších obciach vznikli len jednoduchšie pomníčky. Keďže výstavba pomníka bola verejnou vecou, organizátori boli nútení zohľadniť okrem ekonomických i politické, náboženské a národnostné faktory. Vo veľkej väčšine obcí v oboch krajinách boli pomníky padlým nadkonfesionálne a najmä v stredne veľkých a väčších mestách nezohľadňovali národnostné hľadisko. V pomerne veľa obciach nájdeme však aj dva pomníky vzhľadom na náboženské, prípadne etnické rozdelenie obyvateľstva (napr. vo Svätom Jure je na bývalom nemeckom cintoríne pomník padlým obyvateľom nemeckej národnosti, zatiaľ čo na

³⁵ Viac BABJÁK, Juraj: M. R. Štefánik a legionárske pomníky na Slovensku. In: Ferencuhová, Bohumila a kol.: *Milan Rastislav Štefánik a česko-slovenské zahraničné vojsko (légie)*. Bratislava 2014, s. 91 – 97.

slovenskom cintoríne je pomník padlým Slovákom). Iným príkladom je pomník na židovskom cintoríne v juhomoravskom Mikulove, ktorý obsahuje mená židovských padlých.

S ekonomickou otázkou súvisela i kvalita umeleckej realizácie pomníka. Väčšina pomníkov preto nemá veľkú umeleckú hodnotu. V mnohých prípadoch boli autormi miestni kameňosochári, ktorí vychádzali zo skúsenosti s náhrobnými pomníkmi. Na tvorbe pomníkov padlým participovali však aj akademickí sochári, ktorí v niektorých prípadoch vytvorili umelecky hodnotné artefakty. Z tohto hľadiska v českých krajinách vzniklo podobných pomníkov podstatne viac. Môžeme spomenúť napr. diela od Karla Dvořáka (socha padlého na pomníku v Kutnej Hore), Jozefa Mařatku, Karla Lidického (v obci Kameničky u Hlinska), Otakara Španiela, Otakara Šveca (Domažlice) či spomínaného Jana Štursu. Umelecky najhodnotnejší pomník padlým na Slovensku je v Trnave, dielo sochára Jána Koniareka z roku 1929. Do tvorby zasiahla i generácia nových slovenských sochárov ako Ladislav Majerský, Vojtech Ihriský, Friso Motoška, Pavol Bán či Jozef Pospíšil.³⁶

Popri českých a slovenských pomníkoch padlým vznikali v ČSR i pomníky nemecké a maďarské. Nemecké boli produktom početnej nemeckej menšiny v Čechách a na Slovensku. Typologicky vychádzali z vojnovkej pomníkovej tvorby bývalého Predlitavska, resp. nemeckého cisárstva. Nachádzali sa v prvom rade v českom a moravskom pohraničí, ale ojedinele i v oblastiach s českou majoritou. Obsahovali typickú nemeckú symboliku, ako napr. dubové vence, pruské železné kríže alebo orlice. Dobrým príkladom vplyvu nemeckej monumentálnosti bol pomník vo Františkových Láznach, ktorého súčasťou bola romantická socha vojaka.³⁷ Objavujú sa aj sochy rytierov, ktoré vychádzajú z predvojnovkej tradície.³⁸ Nápis na pomníkoch boli, prirodzene, v nemčine a podobne ako v časoch 1. svetovej vojny je pre nich príznačná oslava hrdinskej smrti za vlasť. Rovnako celkový charakter niektorých pomníkov sa nesie v duchu patetickosti a nemeckého vlastenectva. Ako príklad jedného z najväčších nemeckých pomníkov môžeme uviesť pomník v Karlových Varoch z roku 1937.³⁹ Veľká časť pomníkov tohto typu bola po roku 1945, resp. po odsune nemeckého obyvateľstva zničená. V súčasnosti sú aj vďaka pomoci spoljkovej nemeckej vlády a iných inštitúcií niektoré z týchto pomníkov obnovované. Niekoľko desiatok nemeckých pomníkov existovalo aj na Slovensku. Boli situované najmä v oblasti Hornej Nitry, tzv. Hauerlandu. Použitá symbolika na týchto pomníkoch je do veľkej miery rovnaká

³⁶ Viac BABJÁK, Juraj: Autori pomníkov padlým v prvej svetovej vojne. In: *Monument revue, Časopis Pamiatkového úradu SR na prezentáciu vedeckého poznávania kultúrneho dedičstva*, 3, 2014, č. 1, s. 21 – 26.

³⁷ ČERNÝ, Zbyněk – DOSTÁL, Tomáš: *Bolest v kameni/Schmerz in Stein. Pomníky vojákům z chebských jednotek padlým v první světové válce*. Cheb 2007, s. 132.

³⁸ Viac HOJDA, Zdeněk – POKORNÝ, Jiří: *Pomníky a zapomínky*. Praha – Litomyšl 1997, s. 142 – 147.

³⁹ ČERNÝ, Z. – DOSTÁL, T.: *Bolest v kameni/Schmerz in Stein*, c. d., s. 161.

ako pri nemeckých pomníkoch v Čechách, ale všeobecne ich môžeme charakterizovať ako skromnejšie.

Iným paralelne vyvíjajúcim sa druhom pomníka padlým bol tzv. maďarský pomník. Maďarské pomníky padlým sa nachádzali v regióne južného Slovenska, teda v oblastiach s prevahou obyvateľov maďarskej národnosti. Podobne ako tie nemecké sa od pomníkov v slovenskom prostredí charakterovo líšili. Nad pietou tiež dominovala myšlienka hrdinstva a maďarského (uhorského) vlastenectva. Ich súčasťou boli niektoré typické maďarské symboly, ako napr. sochy turulov (Kližská Nemá), vyobrazenia maďarského štátneho znaku či svätoštefánskej kráľovskej koruny. Objavuje sa zobrazovanie alegorických sôch, ako je socha leva (Zemianska Olča a Sládkovičovo). Vďaka svojej symbolike sa viaceré z týchto pomníkov v medzivojnovom období stali miestami prezentácie maďarských iredentistov. V tomto ohľade niekoľkokrát musela zasahovať aj československá štátna moc.⁴⁰

Ako som už uviedol, pomníky padlým v 1. svetovej vojne v českých krajinách aj na Slovensku začali vznikať bezprostredne po konci vojny. Podľa encyklopédie mesta Brna jeden z prvých prvorepublikových pomníkov tohto typu v Čechách bol odhalený v Brne Nad Soběšičkou už v roku 1918, na Slovensku bol podľa mojich zistení jeden z prvých v obci Malé Leváre v roku 1919. Prvá polovica dvadsiatych rokov bola v skutočnosti najmä v Čechách veľmi bohatým obdobím na vznik týchto pomníkov. Na Slovensku, vzhľadom na politicky menej stabilnú situáciu a taktiež horšie ekonomické pomery, vznikali pomníky v tomto období v menšej miere. Najviac pomníkov v oboch krajinách vzniklo pri príležitosti osláv vzniku Československa v roku 1928. Tridsiate roky priniesli novú vlnu stavania pomníkov, pričom v českých krajinách sa začínajú tieto pomníky kombinovať s odkazom na zosnulého prezidenta Masaryka. Na Slovensku sa zvýšený nacionalizmus pretransformoval do akéhosi slovenskejšieho typu pomníka padlým, čo bolo sprevádzané väčším používaním slovenských národných symbolov.

Po násilnom rozdelení Československa sa v Protektoráte Čechy a Morava stali pomníky padlým terčom útokov zo strany nacistov. Väčšina odkazov na prvorepublikových politikov, československé a legionárske symboly, ako aj všetky zmienky o oslobodení boli z pomníkov odstránené. V časoch vojnovkej Slovenskej republiky niekoľko nových pomníkov vzniklo, išlo však najmä o projekty z minulých rokov. Okrem toho mala Slovenská republika vlastných nových padlých. Ojedinelé správy o útokoch na pomníky padlým pochádzajú z maďarského záboru južného Slovenska, získaného Viedenskou arbitrážou. Po skončení 2. svetovej vojny a obnovení Československa došlo k odvetyným útokom voči nemeckým pomníkom v Čechách, ako aj v niektorých prípadoch k odstraňovaniu mien padlých nemeckej národnosti. V časoch komunistickej diktatúry bola na časť pomníkov pridaná aj tabuľa s menami padlých v druhej svetovej vojne.

⁴⁰ JUHÁSZ, Ilona: *Jelek a térben /3./ Neveitek e márványlapon: a háború jelei (adalékok a világháborús emlékjelek etnológiai szempontú értelmezéséhez)*. Somorja 2010, s. 283.

Niektoré maďarské pomníky boli zlikvidované. Po roku 1989 dochádza k postupnému pomalému obnovovaniu týchto pomníkov v Čechách aj na Slovensku.

Pri porovnaní českého a slovenského prostredia vo vzťahu k pomníkom padlým vynára sa, ako už bolo uvedené, viac podobností ako odlišností. Najväčšími rozdielmi bola preferencia legionárstva a sčasti odlišná symbolika. Iné vychádzajú z odlišných skúseností a lokálnych špecifik. Spoločnou dominantou bola idea piety. Množstvo týchto pomníkov v celom bývalom Československu poukazuje na hlbokú jazvu, ktorú zanechala 1. svetová vojna v českej a slovenskej spoločnosti.

***Memorials of soldiers who died during World War I
in the Czech lands and in Slovakia***

JURAJ BABJÁK

The first memorials to soldiers who perished during the war were erected as early as in late 1914. The state support served as an instrument of war propaganda. Artists were recommended to replicate the monumentality of German memorials. This view was countered by a number of Czech artists, who particularly after 1916, showed a reserved attitude and even resistance to war; in their artistic expression, deliberate departure from conspicuousness and simple respect for the dead visibly prevailed over monumentality and heroization. Since World War II, this trend has become even more prominent.

OBRAZOVÁ PRÍLOHA

Otto Gutfreund: Truhlářské zátěží. Národní galerie v Praze

Bohumil Kubišta: Pobřežní děla v boji s loďstvem. Národní galerie v Praze

Bohumil Kubišta: Pozůstatky padlého. Národní galerie v Praze

Peter Július Kern: Štúdia hlavy ruského kozáka.
Slovenská národná galéria

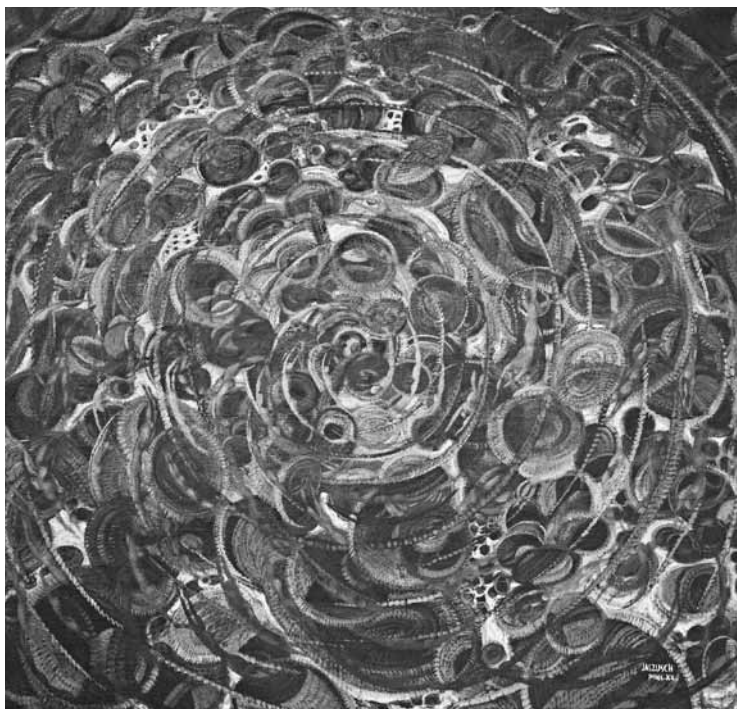

Elemír Halász –
Hradil: Doprava
dosiek a výmena
bojových skupín.
Slovenská národná
galéria

Anton Jasusch: Prvá svetová vojna.
Slovenská národná galéria

Anton Jasusch:
Kolobeh
života/
Putovanie duši.
*Slovenská národná
galéria*

Ladislav Mednyánszky: Vojnoví zajatci. *Slovenská národná galéria*

Karol Miloslav Lehotský: Hrôzy vojny, 1914 – 1918. *Slovenská národná galéria*

Pomník padlým v 1.svetovej vojne
v obci Gbely, okres Malacky,
Slovensko.

Foto: Juraj Babják

Monumentálny pomník padlým
v Sládkovičove, okres Galanta,
Slovensko.

Foto: Juraj Babják

Socha rytiera na nemeckom pomníku padlým v Děčíně, Česká republika.

Foto: Juraj Babják

Socha na pomníku padlým v stredočeskej obci Sadská, okres Nymburk, Česká republika.

Foto: Juraj Babják

Česko-slovenská historická ročenka 1996 – 2010

(prvá séria)

Obsahy zväzkov sú vyvesené na webových stránkach

Česko-slovenskej/Slovensko-českej komisie historikov:

<http://www.cskh.sk/csl-historicka-rocenka/>

Česko-slovenská historická ročenka 2011

kolektívne monografie:

- Mesto a región na novej hranici. Nová hranica v meste a regióne
- Politické systémy stredoevropských štátů 1918 – 1938
- Hospodársky nacionalizmus ve střední Evropě v 20. století
- Spravodajstvo

Česko-slovenská historická ročenka 2012

kolektívne monografie:

- Češi a Slováci 1993 – 2012. Vzďalování a přibližování
- Minulost je bitevním polem současníků. Slovensko-českým a česko-slovenským vzťahům
- Dokumenty

Česko-slovenská historická ročenka 2013

kolektívne monografie:

- Viditeľná i skrytá ... Česko(moravsko)-slovenská hranica v 20. storočí
- Štúdie k česko-slovenským vzťahom a českým a slovenským dejinám
- Dokumenty

Česko-slovenská historická ročenka 2014 – 2015

kolektívne monografie:

- Centrum a periféria v Československu: región a jeho formovanie
- Vliv české a slovenské exilové historiografie na historiografii domácí
- Cirkvi, štát a česko-slovenské vzťahy v prvej polovici 20. storočia
- Ženská otázka a gender v československých moderních dejinách

pripravujeme:

Česko-slovenská historická ročenka 2017

kolektívne monografie:

- Vnitřní migrační pohyby v Československu v kontextu česko-slovenských vzťahů
- Doprava v kontexte česko-slovenských vzťahov v 20. storočí

ČESKO-SLOVENSKÁ HISTORICKÁ ROČENKA 2016

Zodpovední redaktori: doc. PhDr. Vladimír Goněk, DrSc., Emil Borčín
Grafická úprava a zalomenie: Jana Janíková
Obálka: Mgr. Marek Petržalka
(základný návrh obálky pre edíciu: Milada Bajerová, Vladimír Goněk)

Všetky práva vyhradené. Ani jednu časť tejto publikácie nemožno reprodukovat', kopírovať, uchovávať či prenášať prostredníctvom elektronických, mechanických, rozmnožovacích či iných médií bez predchádzajúceho písomného súhlasu vydavateľa.

Vydala VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied,
v spolupráci s Ústavom politických vied SAV, ako svoju 4319. publikáciu.
Rozsah: 232 strán.
Vydanie prvé.

Výtlačila VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied,
Dúbravská cesta 9, 845 02 Bratislava.

www.veda.sav.sk

ISBN 978-80-224-1636-8